THE

CONTRIBUTION OF WOMEN

TO

SANSKRIT LITERATURE

VOLUME I (DRAMA)

THE CAMATKĀRA-TARANGIŅĪ OF SUNDARĪ AND KAMALĀ-AND THE PRĀŅAPRATIṢṬHĀ OF THEIR HUSBAND GHANASYĀMA.

Commentaries on the Viddha-śālabhañjikā of Rājaśekhara.

Critically edited for the first time with Text, Introduction in English,
Appendices, Indices etc.

BY

DR. JATINDRA BIMAL CHAUDHURI, PH.D.

rofessor, Presidency College and Lecturer, Calcutta University; Author of the Series (1) The Contribution of Bengal to Smrti Literature; (2) The Samskrta-Dūta-kāvya-samgraha; (3) Muslim Patronage to Sanskritic Learning;

(4) Samskrta-Kosa-kāvya-samgraha

CALCUTTA

1943

Price Rs. 8/-

PREFACE

This is the first volume of the Series The Contribution of Women to Sanskrit Literature—a critical edition of the Viddha-śālabhañjikā of Rājaśekhara and its two commentaries, viz. (1) the Prāṇa-pratiṣṭhā of Ghanaśyāma and (2) the Camatkāra-taraṅgiṇī of Sundarī and Kamalā. Unfortunately, owing to many preoccupations of the press as well as of myself, much delay has been involved and six other volumes of this series have already been published earlier than this. In the meantime numerous enquiries have been made regarding this volume and I only hope that the present volume too will please the readers just the same as the other volumes did.

A critical edition of the Viddha-śālabhañjikā of Rājaśekhara, the celebrated author of the Karpūra-manjari and the Kāvya-mīmāmsā, is a long-felt desideratum. Of the three editions of the work, two, viz. the Benares and Calcutta editions possess no critical value; the Benares edition is prepared from a single manuscript and the Calcutta edition is a mere reproduction of the same in a different size. And though the third one, viz. the Poona edition of Arte, is prepared from four manuscripts in addition to the previous two editions, it is not at all a critical edition, as the MSS. in question are more or less alike and the readings too are very carelessly chosen. Further, the two commentaries, the Pranapratistha of Ghanasyama and the Camatkara-tarangini of Sundari and Kamala are published here for the first time. The Camatkaratarangini is a work of intrinsic merit, apart from the additional value it possesses as a contribution of women. The introductory verses show that Sundari and Kamala were endowed with great poetic abilities and the commentary throws a flood of light upon the vast knowledge of its composers about the technique of Sanskrit dramatical Literature and Sanskrit Lexicography.

The importance of Rājaśekhara as a Prākṛta author and other relevant topics about him, a detailed study about Ghanaśyāma, the place of the Viddha-śālabhañjikā in Sanskrit Dramatical Literature and similar other topics could not be dealt with here on account of paper shortage. Variant readings of the MSS of the Viddha-śālabhañjikā really constitute a booklet and could not, therefore, be inserted here. All these, the critical Apparatus as well as the

General Index will be published in a second volume as soon as possible.

As the present volume is published as the first volume of the Series The Contribution of Women to Sanskrit Literature, we are mainly concerned here with Sundarī and Kamalā. Therefore, the readings that they chose have been included in the Text, though it is obvious that they are not always the best; still, for a critical study of Sundarī and Kamalā, they have to be chosen; as a consequence, I have inserted in footnotes only those readings that are relevant to the Text thus reconstructed by me on the basis of the commentary Camatkāra-taraṅgiṇī. Four MSS, of the Viddha-śālabhañjikā have been consulted. The references in the commentaries, copious though they are, have mostly been traced to their sources. Vernacular words also used therein have been checked and verified as to their current use and subsequent changes in meaning, if any.

I take this opportunity of extending my cordial thanks to the authorities of Tanjore Maharaj Serfoji's Sarasvatī Mahāl Library for offering me every facility to utilise the materials at their disposal, and particularly, for their very prompt replies to my numerous enquiries. Prof. P. K. Gode of Bhandarkar Oriental Research Institute, with his usual courtesy, twice sent me the MSS. of the Viddha-śāla-bhañjikā his Institute possesses and thus has laid me under deep obligation. Thanks are also due to Dr. Nihar Ranjan Ray, Librarian, Calcutta University, and his staff for their unfailing assistance whenever sought. Dr. H. N. Randle, Librarian of the India Office Library, encouraged me by sending by air mail the India Office copy of Arte's edition of the Viddha-śālabhañjikā which happens to bear a manuscript value now and is, really, not traceable in the Oriental Libraries in India.

I am much indebted to Dr. N. N. Law, M. A., Ph. D., for kindly including this volume in his well-known Calcutta Oriental Series.

Presidency College, Calcutta, 1943.

J. B. C.

INTRODUCTION

Dramatis Personæ.

Males.

The Stage-manager. Vidyādharamalla (the hero), king of Karpūravarṣa. Bhāgurāyaṇa, prime minister of Vidyādharamalla. Cārāyaṇa, buffoon of Vidyādharamalla. Haradāsa, a pupil of Bhāgurāyaṇa. Kuraṅgaka, a messenger from Vatsa, General of Vidyādharamalla. A messenger from Candravarman, king of Lāṭa. A man-servant of Madanavatī, the queen.

Females.

Madanavatī, queen of Vidyādharamalla, and niece of Candravarman, king of Lāṭa. Mṛgāṅkāvalī, (the heroine), daughter of Candravarman, king of Lāṭa, and Hāralatā. Kuvalayamālā, daughter of Caṇḍamahāsena, king of Kuntala. Piṇgalikā, wife of Cārāyaṇa, the buffoon. Mekhalā. Vicakṣaṇā. Sulakṣaṇā. Taraṅgikā. Kuraṅgikā. Hārayaṣṭhi. Kalakaṇṭhī. Vasantalatā. Maṅgalikā. Kāmakeli. Mṛgāṅkalekhā. Bakulavatī. Parabhṛtikā. Kalpalatā. Portress—Ladies-in-waiting on Queen Madanavatī.

SUMMARY

Vidyādharamalla, the king of Karpūravarṣa, was a mighty monarch. But Bhāgurāyaṇa, his devoted and very shrewd primeminister, wishing to make his master still mightier, made plans to get him married to Mṛgāṅkāvalī, the only daughter of the great king Candravarman of Lāṭa, the maternal uncle of Madanavatī, the queen of Vidyādharamalla. Now, Candravarman had no son, and so he always attired his daughter Mṛgāṅkāvalī in men's clothes and let her pass as a son, named Mṛgāṅkavarman. But Bhāgurāyaṇa came to know the real state of affairs through trusty spies, and in order that King Vidyādharamalla and Mṛgāṅkāvalī might fall in

^{1.} The name "Viddha-śālabhañjikā" rests on a slight incident in the play (cf. the name Mrc-chakaṭikā). In the first act, the Vidūṣaka sees a 'statue on a pillar,' the 'pierced and movable statue', i.e. the statue (śālabhañjikā) was pierced (viddha) so that it could be securely fixed on the pillar. Vide Nārāyaṇa's gloss "Avasthāna-sthale viddha". This statue plays but a minor part in the drama.

love with each other, he at once brought Mṛgāṅkāvalī to the court of Vidyādharamalla. None came to know that Mṛgāṅkāvalī was really a woman, not even the queen Madanavatī herself, but every one unsuspectingly took her to be Mṛgāṅkavarman, the son of the queen's maternal uncle. Madanavatī, however, in fun, often dressed her cousin Mṛgāṅkavarman (really Mṛgāṅkāvalī) in women's clothes, thereby unconsciously helping the prime-minister Bhāgurāyaṇa who naturally wanted the king to meet Mṛgāṅkāvalī as a woman.

After having thus brought Mrgankavali to the King's Court, the indefatigable Bhagurayana began to make arrangements for a meeting between the two. With this end in view, he first took his pupil Haradasa in confidence, and through his help, had a special sleeping chamber erected for the King, the columns of which were perforated by skilful workmen, and also a special picture gallery with crystal-walls on the pleasure mount. Then Bhagurayana approached Vicaksana, one of the ladies-in-waiting on the queen. and asked her help in this project. Nothing loathe, Vicakṣaṇā. as instructed by Haradasa, approached Mrgankavali and told her that Madana, God of Love, himself would come and rest in that newly erected sleeping-chamber, and that if Mrgankavali wanted a lover like Madana, she should go there and put her own pearl nacklace on his neck. Accordingly, Mrgānkāvalī entered the chamber through the passages in the columns and put her necklace on the neck of the King Vidyadharamalla who was sleeping there. The King, on waking up, saw her there, but thought that it was only a dream. The next morning, as anticipated by Bhaguravana, found the king in an intensely love-lorn condition for the maiden seen in the dream. That very day, however, he was destined to see her actually, and recognised her in the garden swinging in a swing. He, then, went to the picture gallery and saw her pictures on the walls, which Mrgānkāvalī herself had painted at the instance of Further, he found a beautiful statue of her, also Vicaksanā. constructed by herself, in front of which a line of love-poem composed by her, in reference to the King himself, was engraved. Finally, the King saw Mṛgānkāvalī in person as she was sitting on the other side of the crystal-wall of the gallery, (needless to say, at the instigation of the clever Vicakṣaṇā) and was thereby plainly visible to the King from this side. Later on, the King met her once more while she was engaged in playing at ball; hastening to meet her, he found again a love-poem written by his lady-love herself in

reference to him. This series of meetings, cleverly arranged by Vicakṣaṇā, produced the desired results, and the hero and the heroine fell over head and ears in love.

Not satisfied with mere meetings, Vicakṣaṇā planned to let the King himself hear Mṛgāṅkāvalī's protestations of love for him. Accordingly, when with the hope of meeting her, the King came near the court-yard where Mṛgāṅkāvalī was playing at ball but could not find her there, and sat down on the verandah, Vicakṣaṇā brought Mṛgāṅkāvalī on the other side of the wall and made her talk through the hole in a column, so that the King might hear her directly. Further, Vicakṣaṇā also promised to carry her message of love to the King himself. Then, again, when the King was roaming in the royal garden on a moon-lit night, he found again the love-poem on a palmleaf and then, further, overheard Mṛgāṅkāvalī confiding to Vicakṣaṇā her great love for the King, and then the consequent torments she was undergoing at her separation from him. Emboldened at this, the King approached her, declared his equally great love for her and put his own pearl-necklace on her neck.

Thus everything came to pass as the shrewd prime-minister had planned. The only thing that remained was a formal marriage between the King and Mṛgānkāvalī. Through an irony of fate, it was the queen Madanavatī herself who arranged and brought about this marriage without the intervention of the prime-minister. How this miracle came to pass is as follows:—

Before the King Vidyādharamalla saw Mṛgānkāvalī in his sleeping-chamber and fell in love with her, he was in love with Kuvalayamālā, whom he met while she was coming from bathing at the river Narmadā. Kuvalayamālā was the daughter of Caṇḍamahāsena, King of Kuntala, who had lost his kingdom and had taken refuge in the court of Vidyādharamalla. The queen Madanavatī, on coming to know this, planned to kill two birds with one stone, i.e. to take Kuvalayamālā out of the reach of the King to please her maternal uncle by marrying his son to a princess; and married Kuvalayamālā to her cousin Mṛgānkavarman (really, Mṛgānkāvalī). Simultaneously the queen in fun, arranged a mock-marriage for Cārāyaṇa, the buffoon. Accordingly, she dressed a man-servant as a woman and married her to Cārāyaṇa with due eclat.

When Cārāyaṇa found out the real state of affairs he was very angry and planned to take revenge on Mekhalā, one of the queen's ladies-in-waiting, who had played a prominent part in the mock-

marriage ceremonies. Hence he approached the King for his help, and the King summoned Sulaksana, another lady-in-waiting and told her in confidence what to do. Accordingly, Sulakṣaṇā climbed up a tree towards nightfall and in a nasal twang said to Mekhalā, who was walking below in the garden, that she (Mekhalā) would die on the evening of the full-moon of the month of Vaisākha. Trembling with fear, Mekhalā prayed for being told of a means whereby this terrible disaster could be averted. Therefore, Sulaksanā told her, according to instructions, that if Mekhalā would pay homage to a Brahmana versed in the Gandharva-veda, fall at his feet and pass through his legs, then alone she could survive. Mekhalā went home and tearfully reported the incident to the queen, who personally took her to the King for advice. Then, in accordance with Cārāyana's scheme, the King advised Mekhalā to pay homage to Cārāyaṇa, who was a Brāhmana and well-versed in the Gandharva-Veda too. Out of fear for her life, Mekhalā did so, fell at the feet of Cārāyana asking for mercy, and passed between his feet. Overjoyed at the success of his scheme and at the humiliation of Mekhalā, Cārāyaņa laughed aloud and tauntingly revealed the trick to which she had been subjected out of his desire for revenge.

Enraged at this most humiliating trick to which Mekhalā had been rendered a victim, Queen Madanavatī planned to be avenged, in her turn, on the King, whom she spotted at once as Carayana's accomplice. Accordingly she dressed her cousin Mrgankavarman whom she had unsuspectingly taken to be a man all along, in a woman's clothes, and sent words to the King through Vicakṣaṇā that Mṛgāṇkāvalī, the dear sister of Mṛgāṇkavarman, had come to visit her brother, and that she being the daughter of a mighty monarch, the queen wanted her to be married to the King himself. Overjoyed at this unexpected turn of events, the King gave an immediate assent. The queen, too, thinking that she had at last been able to score a victory over her husband, herself saw to the proper performance of what she thought but a mock-marriage between two men, her own husband, and her cousin, the husband of Kuvalayamālā, little dreaming that it was she who was really being tricked.

As soon as the marriage ceremony was concluded, the primeminister Bhāgurāyaṇa, accompanied by a messenger from King Candravarman, appeared on the scene. The messenger informed

the queen that Mṛgānkavarman was really Mṛgānkāvalī, that she was so long made to pass as a son, as her maternal uncle had no son, and now as her uncle had got a son, it was no longer necessary to go on with the pretention, and that the queen should now marry her cousin Mṛgānkāvalī to a great king. The queen was thunderstruck at this wholly unexpected revelation, but as the marriage ceremony was already over, she made up her mind to put on a brave face and play the game out, so she deputed the messenger to tell her uncle that she had already married her cousin to her own husband. Here Carayana, the buffoon, put in the suggestion that Kuvalayamālā could hardly be regarded as the wife of another woman; so, she too should be given in marriage with the King. The prime-minister assenting to this, the queen married her to her husband then and there. Then a messenger from the Commander-in-Chief came and informed the King that the army had vanquished all his enemies and secured universal Sovereignty for him. Thus ended happily the story of the King Vidyādharamalla, married simultaneously to both his lady-loves, Mrgankavalī and Kuvalayamālā, by the queen Madanavatī herself, and the sovereignty spreading far and wide.

> Ghanaśyāma Court-poet and Minister of Tukkoji I of Tanjore,

From one of the introductory verses of the Uttara-Rāma-carita-vyākhyā of Ghanaśyāma¹, it may be calculated that Ghanaśyāma was born in 1700 A.D. In many works Ghanaśyāma himself says that he was the Minister of Tukkoji I of Tanjore². Tukkoji ruled from 1729 to 1735. So it is evident that he became Minister when he was 29 years old. That he survived Tukkoji is expressly stated in the Nīlakaṇṭha-campū-samjīvanī³. As he began to write books at a very early age, the extant record being a composition

^{1.} लम्ने कोटे, etc, verse 4

^{2.} Abhijñāna-Sakuntala-țippaṇa, v. मन्त्री चोलमहीभुजः, etc. ; Bhārata-campū-Saṇjīvanī, v. 5, etc.

^{3.} श्रायुः किं शरदां सहस्रं, etc.

of his 18th year, viz. the Yuddha-kāṇḍa, his literary activities must have continued from 1715 to 1750. He was a native of Mahā-rāṣṭra; he, however, resided in Tanjore as Minister for a long time.

His family. Ghanaśyāma was the son of Mahādeva and Kāśī. His elder brother was Iśa who appears to have assumed the name Cidambara Brahmacārin in his later life when he became, an ascetic. Sundarī was his first wife. Only her name is mentioned in all the works of Ghanaśyāma until he married Kamalā. Ghanaśyāma's fondness for Sundarī and Kamalā is manifest throughout his works. He pays a glorious tribute to their talents in one of the introductory verses of his Abhijñāna-Sakuntala-Samjīvanī. Ghanaśyāma's father's father was Cauṇḍa Bālāji and mother's father Timmaji Bālāji. Ghanaśyāma had two sons, Candraśekhara and Govardhana by name. The former commented upon his father's work Pamaruka and the latter who was blind commented upon the Ghaṭakarpara-Kāvya. Our poet was a worshipper of the pañcāyatana-Devatā and pays homage to almost all the celebrated gods and goddesses.

Works of Ghanaśyāma. Ghanaśyāma claims to have composed works in various languages—Sanskrit, Prākrit as well as Vernaculars. Thus in his Commentaries on the Nīlakaṇṭha-campū, he says he composed sixty-four works in Sanskrit, twenty in Prākrit and 25 in Vernaculars. Fortunately, Ghanaśyāma himself refers to his works on many occasions and Sundarī and Kamalā too referred to many of them in their commentary, Camatkāra-taraṅgiṇī on the Viddha-śālabhañjikā of Rājaśekhara. Unfortunately, Ghanaśyāma's works are mostly lost to us; still no less than 25 are extant of which only two have as yet been published.

That Ghanasyāma was a precocious person cannot be doubted. His earliest extant work is the Dhātu-koṣa in which even he does not fight shy to criticise an author of the standing of Amara Simha. This work was composed at a very tender age. He composed the Rāmāyaṇa-campū at the age of 18 and the Madana-sañjīvana as well as the Kumāra-Vijaya-Nāṭaka at the age of 20. The Damaruka was his eighth book and composed when he was 22. A close examination of the manuscripts of his works reveals that he composed three or four works every year till very late in life, when chill penury repressed his genial soul and became a deadly barrier to his literary work. Further, it also becomes manifest that Ghanasyāma devoted the early part of his life to making original compo-

sitions; whereas he dedicated the later part of his life to commenting upon various dramas and Kāvyas. Though Ghanasyāma usually writes in a very heavy style, his composition is not devoid of interest. Some of his verses are indeed very attractive.

Ghanaśyāma, however, proves annoying for two reasons: (1) Lack of chronological sense; (2) extreme self-conceit. Regarding the latter, it may be pointed out that he ridicules even Kālidāsa and Bhavabhūti. He has nothing but comtempt for all the authors of the works he comments upon and goes so far as to declare outright that he does them a great favour by commenting upon their works as by doing so he makes them immortal. Ghanaśyāma's genius was, no doubt, defiled by his excessive self-conceit; but it cannot be doubted that his commentaries deserve whole-hearted praise. One who has thoroughly studied any one of them will at once recognise his other commentaries. He richly deserves the epithet Koṣāvalī-vallabha which he applies to himself in one of his verses in the introductory part of the Uttara-Rāma-carita-samjīvanī¹.

Sundarī and Kamalā.

There is no doubt that Sundarī was married at a tender age. Ghanaśyāma refers to her in his earliest works that were composed when he was only 18 or so. It was customary in the 18th Century India to get married at an early age; accordingly, Ghanaśyāma and Sundarī were married before their teens. Sundarī was, probably, born about 1705 A.D. Kamalā's name appears in those works where Ghanaśyāma refers to himself as the minister of Tukkoji and also claims to have composed 53 or even more works. Kamalā was married when Ghanaśyāma was at least thirty and she herself, probably, was 13 or 14.

Ghanaśyāma pays tribute to his learned wives in various works. Similarly, Sundarī and Kamalā were also very proud of their husband's learning and achievements. They were confident that their husband was Sarasvatī incarnate in the garb of a man². They say in the ntroductory part of the Camatkāra-taranginī that their hus-

^{1.} For a detailed account of Ghanasyāma, See my article in Indian Historical Quarterly, Sept., 1943.

^{2.} पुंभावैकसरखती, p. 6 of this edition.

band was born to immortalise Rājaśekhara whom they ridicule as the author of only three works as opposed to their husband who composed a large number of works in various languages. They simply howl down Rājaśekhara for stating that morning was the suitable time for composing verses; their husband could write with equal facility throughout the 24 hours of the day¹. Further, Sundarī and Kamalā assert that no work could exceed the Pracandarāhūdaya and other works of their husband in poetic excellence².

And it was out of this great admiration for their husband's scholarship that Sundarī and Kamalā happen to refer to or quote from a large number of the works of Ghanaśyāma. Thus, they have quoted from the Damaruka's, Jātiguņollāsa's, Bhārata-campū's, Hariś-candra-campū's, Bhoja-campū', Uttara-Rāmacarita-vyākhyā's, Abhijāna-Sakuntala's, Yudha-kāṇḍa-campū'o, Prabodha-candrodaya'i, and Ānandasundarī'².

It cannot be doubted that Sundarī and Kamalā mastered thoroughly the works of their husband as well as many other works from which apt quotations have persistently been made throughout their commentary¹³. They were rather proud of their scholarship; they say they could give a hundred interpretations of each word in the text; but refrain from doing so on considerations of the reluctance of people to read and teach so many alternative interpretations¹⁴.

Like their husband, Sundarī and Kamalā, too, were admirers of Cidambara Brahmacārin, elder brother of Ghanaśyāma, and author of the Kalpataru, a work that does not appear to be extant. They refer to him twice in the Camatkāra-taranginī¹⁵.

^{1.} एतेन वियन्थीकरस्य राजशेखरस्य प्रातरेव कवनस्फूर्तिरिति स्पष्टम् ।

^{2.} p. 10, verse 36.

^{3.} p. 126, पथा साधुना स्वैरं संचरत इति डमरुके नाथचरणाः । 4. p. 171

^{5.} p. 11, अवधिं प्रपेदे इति, etc.; p. 35, आभाति तत्कृतिरिति; etc.

^{6.} p. 22, तारकैरनुरजितमिति, etc.

^{7.} p. 44, तदिदं "दोलाकर्म वितन्वन्ति मनांसि" इति, etc.; p. 73; p. 149; p. 225

^{8.} p. 18, भद्र तस्य, etc; p. 64, p. 98.

^{9.} p. 22, हरिएाङ्गनाभिः, etc.; p. 27. वयं तत्त्वान्वेषात्, etc. p. 63; p. 64; p. 115; p. 157. 10. p. 61, युद्धकार्डचम्पी नाथचर्गाः।

^{11.} p. 62. 12. कौदुह्लामि॰ etc. 13. See Appendices I and II.

^{14.} See Introductory portion of Camatkara-tarangini. 15. p. 25 and p. 44.

विद्ध-शालभञ्जिका

प्रथमोऽङ्गः

किं च___

कुल-गुरुरबलानां केलि-दीक्षा-प्रदाने परम-सुहृदनङ्गो रोहिणी-वह्नभस्य। अपि कुसुम-पृषतकैर्दैवदेवस्य जेता जयति सुरत-लीला-नाटिका-सूत्रधारः॥१॥

चमत्कार-तरङ्गिणी'

इदंतादंत-संभेदादादंतादंत-भेदतः । ययोर्द्विवर्णं नामैकं तो कौचिज्ञयतस्तमाम् ॥१॥

प्राण-प्रतिष्ठा

किं ध्रौवं किस वैसपुष्परमणं किं कैन्नरेशं पदं धिग् वैडोजसमस्तु कौसुदसखं वैरिश्चनं गैरिशम्। ऐभास्यं कटु वैष्टरश्रवसमौमाजञ्च कार्पीठपं चेतश्चम्बि चराचरैक-चतुरं चैदम्बरं चेन्महः॥१॥

¹ The Camatkāra-taranginī materially helps us in having many good readings of the text. The illustrations are too copious to be inserted here.

Further, this commentary naturally improves our knowledge of the Viddha-sālabhañjikā with regard to the very beginning of the work. The Camatkāra-taraṅginī shows that the work began with a verse, (commented upon by Sundarī and Kamalā, pp. 10-11) which

किश्व

च० त० सौभाग्य-गौरीं सन्तान-गोपं लक्ष्मीं मृकण्डुजाम । सौभिर गाश्चिरण्टीश्च विप्रान् वनदावहे मुदे ॥२॥

अपि च

अयि सन्तो भवत्पाद-पद्म-रागावली सखी। रुनुषयोरावयोभीले जीयात्कुङ्कम-रेखयोः॥३॥

प्रा॰ प्र॰— ये नागाम्निगुग्गीमदस्य नु नये शैलो मतः स्नांतसां येष्वेकः किल नाभियान्य-नुदितो द्वौ हन्ति जातौ तयोः । तान् पात्नाग्गि व स्त्रभृद् बहु-हर-ब्रह्माच्युतान्नर्तय-न्नालिक्न[न्] पर-देवतां परशिवः पायानुरीयो विभुः ॥२॥

is not found anywhere else. From the commentary the verse may be reconstructed as follows:—

धून्वन्तु नः स्फुरित-शोग्य-मरीचि-माला दुःखानि धूर्जेटि-किरीट-जटा-कलापाः । श्रन्तज्वेलन्निटिल-लोचन-हव्यवाह-ज्वालावली-विलसित-भ्रममादधानाः ॥

 अत्यञ्च

च० त०—

कामस्य द्विषतः प्रियस्य सु-महाकामस्य पंत्तयानने वामस्य द्विष्ठ-निन्दनो जनकज्ञा-वामस्य विश्वात्मनः। रामस्य त्रिगुणागुणस्य सुखदारामस्य।दृवीद्छ-श्यामस्य प्रथते शिशोः पति-वनश्यामस्य वाणी-भरः॥४॥

पुनस्समाधाय

गणेश-चिरतं भाणः षडानन-चरित्रकम् ।
युद्ध-काण्डः सटीकश्च नव-मह-चरित्रकम् ॥६॥
सट्टकं सह-टीकं च वेंकटेश-चरित्रकम् ।
संस्कृता प्राकृता भाषा-मंजरी किल-दूषणम् ॥६॥
स-व्याख्यानं डमरुकं काव्ये प्राकृत-संस्कृते ।
प्रसंग-लीलाणीववत् काव्यं षणमणि-मण्डनम् ॥७॥

प्रा॰ प्र॰--श्रपिच

मया कृता प्राकृत-वाद्ययी षड्-भाषामयी संस्कृत-वाद्ययी च । विशत्-प्रबन्धी..... मे विशतिबन्धी मुदि बोभवीति* ॥३॥ श्राकाशीपुरमारघूद्रहपुरं या नाटिका प्राकृते देशीयेषु च संविधान इव बाबाधीति धीरानिमाम् । व्याकतु भुवि राजशेखर-कृतिं दिक्-चुम्ब नन्दद्यशाः सुन्दर्याः पतिरेष शेषति घनश्यामः कवीनां कविः ॥४॥

* Ms. भीभवीत्।

pratisthā. In p. 201, they state that details of a particular point, will be supplied by Ghanasyāma; but where,—it is not clearly mentioned; the future tense is puzzling.

The commentators have on many occasions questioned the grammatical accuracy of many words or the application of dramatic technics in the Viddha-sālabhañjikā. They have further emphatically declared, assigning their own reasons, that the poet made many mistakes in the Viddha-sālabhañjikā; e.g.p. 23, v. 12, प्रातस्य इति कवेः प्रमादः; p. 44, डोलेति संस्कृतकवेः प्रमादः; p. 80, वारं वारेगोति कवेः प्रमादः;

च० त०— एषां व्याख्याः प्रहसनं कुमार-विजयं डिमः ।

व्यायोगोऽभ्यापदेशानां सहस्रं राज-रंजनम् ॥८॥
जाति-संतर्जनं वर्ण-माला शाब्दिक-मोदनम् ।
त्रिमठो-नाटकान्यंबा-विजयं द्वैत-भंजनम् ॥६॥

प्रा० प्र०— विद्याविश्व-सृजो जनावनहरेः श्रेयःशिवस्य च्रमाभूमेर्घिकमिवकमस्य करुणारामस्य तेजोरवेः ।
श्रीतुक्कोजि-महीभुजोऽस्मि सचिवः श्रीशक्तुपायाङ्ग-धीचुञ्चुलौकिक-वैदिकायन-घनार्गयान्यटत्-केशरी ॥५॥
जडताऽप्सु वधूगमेषु मान्धा
न्यपशब्दाः खलमेदुरास्यकूषाः ।
कवयः सरसीषु चका...मत्
कृतिगन्धालिधुरन्धरासु भूषु ॥६॥
नैषोऽर्थो न कवेरिदं मतमहो कस्यापि नार्थो भवत्यास्ते श्रङ्गममुष्य किं न्विति हठान्नेर्घ्यो धर्थ्वं बुधाः ।
मद्-व्याख्यामनवेच्य वोऽत न गतिस्तन्नन्दतास्मन्मतावाहो निन्दत राजशेखर-कवावस्तपकारो मम ॥७॥

वारं वारेग्रेति प्रयोक्नुर्भावः ; p. 96. अल पातोत्पातेत्यस्य उन्नत-विनतेत्यस्य पर-विरुद्धः कवेः प्रमादः...; p. 100, अन्कलरे इति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः ; p. 103, अक्खराइमिति प्रमादः । अच्छराइमिति सुराब्दः ; p. 104, वारग्रोवरीति कवेः प्रमादः ; p. 106, पञ्चात्तरीति कथनं कवेरचातुर्यमिति महान्तः, etc.; p. 113, रसिदिति ; चरेति ; p. 140, करि-करटेति कथनं पुनरुक्तिः कवेः प्रमादः ; p. 142,...प्रयोगः त्तन्तव्यः ; p. 144, अल रथाङ्गनामान इति वक्तव्ये रथाङ्गा इति कथनं कवेः प्रमादः ; p. 145, अल तिस्थलेषु, etc.; p. 147, अक्खरेति कालिसादीनामिव कवेः प्रमादः ; p. 148, भूषग्रमकुं कुममित्यत ध्वनिरिव सन्ध्यभावः कवेः प्रमादः ; p. 149, तदिति कवेः प्रमादः ; p. 153, सुभाषितानीति भ्रान्तः पाठः, etc.; p. 159, मृग्रालीति कवेः प्रमादः ; p. 156, अचरिश्रमिति कवेः प्रमादः ; p. 156, अचरिश्रमिति कवेः प्रमादः ; p. 157, अक्खरेहिमिति, etc.; p. 197, डोलेति कवेः प्रमादः ; p. 197, अक्खरेहिमिति, etc.; p. 197, डोलेति कवेः प्रमादः । They have found fault with not only Rājasekhara but many champions of Sanskrit Literature including

च० त०-

मा० प्र०-

दोषाकरः कु-कवि-सन्तापनं च गुणाकरः। सालभञ्ज्या सुवि प्राण-प्रतिष्ठाऽन्यैः सुदुष्करा ॥१०॥ सम-प्राकृत-काव्यार्या-बंधः ऋ पार्थ-चित्र-भाक्। अबोधाकरवद्भागवत-चम्पृश्च टीक्या ॥११॥ नल-चंपूर्हरिश्चनद्र-चम्पूरर्थ-त्रयातमकः। भगवत्पाद-चरितं धातु-कोशो रसार्णवः ॥१२॥ अद्वैत-बोधोऽनुभव-चिन्तामण्याख्य-नाटिका। शाकुन्तलस्योत्तर-राम-चरित्रस्य टिप्पणम् ॥१३॥ प्रबोध-चन्द्रोदयवद्-भोज-भारत-चंप्वत् । काटंबरी-विक्रमोर्वशीययोर्वेणि-संहतेः ॥१४॥ प्राकृतायाः सप्तरात्याः कवि-राक्षस-पद्धतेः । स्व-पृरित-महावीर-चण्ड-कौशिकयोरपि ॥१४॥ व्याख्या वासवद्त्तायाः स्थल-माहात्म्य-पंचकम् । नाना-भाषास्त्रष्टपदी-पदादीनां तु नो मितिः ॥१६॥ इत्याद्यः कृता येन कृतयः परिदुर्घटाः । क्रियन्ते च करिष्यन्ते तेन गी-ब्राह्मणाशिषा ॥१७॥ त्रप्यार्यान् भ्रमयन्ति कृक्ति-विपिनेSथ रङ्गराज्यन्ति ते हे धीरा मित-सार-सृक्तिभिरहं श्रीमित्तनाथामि यत्। साशीर्वः सुधियां किमर्थमधियामुक्तचर्नुदं विज्रणो दीपोऽलं तिमिरे सुयोधनपितुर्दीपायुतैः किं फलम् ॥ =॥ सन्त्वन्ये शृण् कालिदास कृपया काव्या (१) दश-प्रन्थकृत त्वं साजात्र कविः स्वतः स कवने गुवीं घनश्याम धीः । श्वासा निवह साजियो मम कवेराशोः शतार्थाधिक-मन्थार्या-पद-पद्य-वर्ण-दशषड्भाषाष्ट-पद्यायः (१) ॥६॥ प्रापुर्धातु-निघग्दु-कोष-जलिधन्यास्तिष्टसुबन्तापगा- (१) स्तद्व्याख्याः शतशोऽत सन्ति विषृताः शब्दाः समे तन्मया। नक्कश्चर्वित-चर्वगां मम बुधा जामातु-शोधं (१) विना पीत्वा वाद्यधु मौनमुद्गिरयत श्रीदिज्ञिणामूर्तिताम् ॥१०॥

Kālidāsa and Bhavabhūti. Needless to say, that some of these are petty-fogging criticisms and some are, of course, accurate, particularly those relating to Prakrit Grammar.

आत्मासो शिवयोश्चिदंबर-महायोगीन्द-शाकंभरी-च० न०-भ्राता स्त्री-द्वय-सन्दरी-कमलजः काशी-महादेवजः । तुकोजि-क्षिति-वासवस्य सचिवः श्रीमान कवीनां कविः पंभावैक-सरस्वती भुवि घनश्यामो विजेजीयते ।।१८।। वन्दे दर्बध दुष्कवे तव पदं कालादहो मिलता-Wo No-भेद्य तत्कृति-मर्भ-बोध-गुरु-मद-वाक्यार्थ-चौर्यं त्यज । व्याख्या-कार सिचन्नते विवरणालोकात पुरेहक कुतः सत्यं जल्प कुरुष्व भोः पर-कृते व्याख्यां शतायुर्भव ॥१९॥ व्याख्या-व्याजादिख-शालभिक्षकायाः सतां मुदे । प्राणा-प्रतिष्ठां कर्मोऽच वयं चोलेन्द्र-मन्त्रिणः ॥१२॥ ये व्युत्प[त्य] ग्रागविंताः कृति-लवारम्भैक-शरुराश्च ये सङ्गव्यध्वनि पङ्गवोऽकृत-मुखा ये प्राकृत-व्याकृतौ । नानादेश-नृपालि-सत्-सभ-जडा ये कोष-हीनाश्च... मे कृति-चमतकारोतकर-श्वाघने ॥१३॥ पञ्चाशत्त्यधिकान्यदुष्कर्-महा-प्रनथाः पदोस्नारुगा-स्त्रियन्थीकर-राजशेखर-कृति-व्याख्यास् लज्जामहे । माहचा भवि के न भाविन इति क्रिग्धा वयं लौल्यतः

Again, the commentators knew for certain that Rājaśekhara flourished in Mahārāṣtra and nobody is known to have questioned the validity of this truth. Still, the commentators stress upon this fact again and again, and sometimes, wrongly so. Thus, they say that because the poet has used tee compound "বিবাহ-অম" (p. 182) he must have been a Marathi writer: it is well-known that "বিবাহ-অম" is used throughout northern, eastern and western India in the same sense and this cannot be in any way indicative of his being a Marathi.

पाल्योस्तस्य शिश-स्थितेरिति नयादतानुकम्पामहे ॥१४॥

The commentators are not infrequently audacious enough to pardon even Bhavabhūti and Kālidāsa, like their husband. Even Ghanaśyāma himself is not justified in declaring Bhavabhūti wrong in his grammar in many places in his commentary on the Uttara-

Rāma-carita.

च० त०-

एके संजगृहः परे समछिखन यामस्पृशन तरे केचित्राम न शुश्रुवृक्ष गुरवः शिष्या यदर्थे समाः। तामेकः किल विद्ध-शाल-कृतिमुद्धर्तुं सतामाशिषा जंब-द्वीप-तलेषु नौ पति-घनश्यामोऽवतीणी भुवम् ॥१६॥ आदौ भूमिषु विद्ध-शाल-विवृतिर्नाधैः कृतेतः परं व्याख्यातृत्व-विड'बनांबा-जाति-प्राया(१)नेक-बोजो जनः। प्राम्यः खेव मुधैव जीवसि चिरोच्छिष्ट-भोजिन गुरु-द्रोहिन्नन्य-पदार्थ-चोर इति तं निन्दन्तु वनद्या बुधाः ॥२०॥ कृता व्युत्पन्न-सिंहेभ्यो नाथपादैरविस्तरा। प्राण-प्रतिष्ठा या तस्या मूळस्याप्यर्थदैव या ॥२१॥ सुन्दरी-कमलाभ्यां साऽव्युत्पन्नानां सुबोधने । इयं प्रणीयते टीका चमत्कार-तरंगिणी ॥२२॥ काठिन्ये सौलभ्येप्यतितसौरभ्ये क्रतौ ख-पति-क्रप्या अन्धिक-विवरणमीषत्कथनमुपेक्षां वहाव एवाऽऽवाम् ॥२३॥ प्रागभिः कोश-चये समेऽपि वित्रृताः शब्दास्ततः प्रिकया शाब्दी चर्वित-चर्वणं सद्नुपादेयाकृतिर्विस्तरा । यदैयाकरणाः प्रयोग-शरणा एवेति यत्कोशवा-नाचार्यो घ्र विमत्यतो ब्य-मताः कोशाः प्रयोगा अपि ॥२४॥

प्रा॰ प्र॰—

सर्वेऽपि वाक्यं किठनं विहाय
व्याकुर्वते यत् सुलभं तदेव ।
वयन्तु दूरे सुलभं त्यजन्तो
व्याकुर्मेहे यत् किठनं तदत्त ॥१४॥
त्रश्चैतन्नाटिका-वर्ति-संविधानावबोधने ।
संचेपण व स्थिति(१)-निर्देशः कियतेऽधुना ॥१६॥
नेताऽत विद्याधरमञ्ज-देवः स एव यः श्रीयुवराज-संज्ञः ।
केयूरवर्षश्च स एव तद्वन्निलिङ्ग-भर्तीज्ञयिनी-पुरीशः ॥१९॥

The commentators, in their enthusiasm for criticising Rājaśekhara, forget that in the Bālarāmāyaṇa the poet himself asserted that he was the author of six works. They are definitely wrong when they say

च० त०-

अशाब्दिकानामिष शाब्दिकानां सतां मुदर्थान्विनवेदयावः । दयास्त सत्याक्रति-दैर्घ्य-शक्तौ

युक्ता स्नुषाभ्यां विवृतिः कृतेति ॥२६॥

हप्तानां शब्द-शास्त्रादौ पदाब्जेभ्यो नमोऽस्तु नौ ।

छिङ्गादि-संप्रहं वर्गं सार्थ-शुद्धं पठित्त चेत् ॥२६॥

आ शंभु-श्रशुरावनी-धरतटादा चाब्धि-बन्धाचिरं
त्वं वृद्धाऽप्यतिहिण्डसे तद्दिप किं नाथस्त्विय स्निह्यति ।

छज्जा नौ रहिस प्रकाशमिष हा नाथाननेन्दुं सुखं
चुंबन्ती न विरुज्जसे सुकविते ! धन्या सपन्नो ह्यसि ॥२७॥

शय्यायां नव-रंभयोरिव सुदा पार्श्व-द्वयेऽप्यावयोः

सत्योस्त्वां भजते सुवृत्त-पद-गीःशय्या-रुचिं वहुभः ।

नैनं वृद्धतमाषि मुंचिस कथंकारं परं नात्मवतत्वं जानासि नवोढयोः सुकविते ! नास्तेऽनुकंपा तव ॥२८॥

प्रा॰ प्र॰—

सखा चारायणाख्योऽस्य देवी मदनसुन्दरी।
विचक्तणादयो देव्या वयस्या मेखलादिवत् ॥१०॥
सेनाधिपोऽस्य श्रीवत्सः सचिवो भागुरायणाः।
भागुरायणशिष्यो यो हरदासः स वस्तुवित् ॥१६॥
लाट-देशाधिपश्चन्द्रवर्मा देव्यास्तु मातुलः।
म्गाङ्काविलरेतेन पुलवत्कल्पिता रहः ॥२०॥
श्रपुवित्या लाटपेन लोकाश्चर्य-चिकीर्षुंगा।
श्रस्या मृगाङ्कवर्मेति पुरुषाख्या मृषा कृता ॥२१॥
कुन्तलेशश्चराडसेनः ख-राज्याङ्क् श्रितः परैः।
श्रस्य पुती कुवलयमाला देवी-दयास्पदम् ॥२२॥
दापनीया कुन्तलेश-स्रुता मातुल-स्नवे।
मृगाङ्कवर्मण इति देवी यक्षवती परम् ॥२२॥

that Rājasekhara composed only three works as he wrote no less than six works in any case.

च० त०--

पंच-षष्टि-प्रवन्धिनः सपत्न्यौ सुभगे शुची। अनुचर्यौ प्रियस्यावामिह जगित हि नते ।।२६।। व्याख्ययैषा महाराष्ट्रे नाटिका महाराष्ट्रजा । चापलं त्वन्य-जातीनां हासायैव भविष्यति ॥३०॥ देश्य-प्राकृत-संविधान-कुइनाभिरूयैर्महाराष्ट्रजैः शब्दैर्छेखक-दोष-पुस्तक-सहग्वर्णाप्रचारादिभिः। व्यया काल वरेण भूरिव घनश्यामेन नाथेन नौ नन्वार्या यदि, राजशेखर-कवेरुद्धारिता नाटिका² ॥३१॥ अस्मद्रीदेस्युरुच्छिष्ट-भाग्भ्योऽन्नं दीयतामिति । याचन् प्रतिप्रहं सोऽस्तु निष्पुत्राणामपुत्रकः ॥३२॥ त्रिस्थलीव मिथो युक्ता जयत्येषा कृति-त्रयी। अस्यामेकापि चेदूना कृतार्थाः स्युर्न तेऽर्थिकाः ॥३३॥ यदि युक्ता घनश्याम-सुन्दरी-कमलोक्तिभिः। संचरेत्सालभंजीयं सत्सु कुड्याश्रया न चेत् ॥३४॥ पदस्यैकस्य जल्पावः प्रमाणानां शतम् । को लिखेतकः पठेत् कोऽदः पाठयेत्तदिरम्यते ॥३५॥

प्रा॰ प्र॰—

राज्ञा प्राप्ता कुबलयमाला दैव-विलासतः ।

मृगाङ्काविल-लामेन चक्रवर्तित्वमश्रुते ॥२३॥

नाम्ना पुष्करमाला या सा चारायण-वज्ञभा ।

कुरङ्गको लेखवाहो रणात्सेनाधिपेरितः ॥२४॥

राज्ञोऽस्यानुप्रहाकाङ् ची वीरपालाधिपो नृपः ।

रिपून् हत्वा च भूपेन स तद्राज्येऽभिषिच्यते ॥२५॥

यावत्सारं मया वाच्यं तावदुक्रमविस्तरम् ।

तदिदं सम्यगालोच्य नाटिका परिशील्यताम् ॥२६॥

^{1.} M. defective. इयं जगति हिएडते ?

^{2.} M. Śārdūla-vikrīdita

^{3.} Two syllables missing. यदि to be added ?

च० त० संध्यङ्ग-सालंकृति-वृत्त-युक्तिकारसार्थ-भावाद्यनुवाद-चातुरीम् ।
पश्यंतु सन्तः पतिपाद-निर्मितप्रचण्ड-राहूद्य-दीपिकादिषु 1 ।।३६।।
पितृभ्यां कन्यकेवास्मद्वयाख्याभ्यां या प्रचार्यते ।
एषैताभ्यां बुधा द्यभ्यां सालभंजी विलोक्यताम् ।।३७।।

अथ राजशेखर-नामा महाराष्ट्र-किवर्यशसे चिकीर्षितस्य प्रवन्थस्याविद्य-परिपूर्ति-करं मङ्गलमाचरित । धून्विन्त्वित । थस्फुरिताः विच्छुरिताः शोण-मरीचीनां रक्त-किरणानां मालाः पंक्तयो येषाम् । "रक्तः शोण" इति, "माला स्यात् पंक्ति-माल्ययो"रित्यमर³-शब्दाणंबौ । अन्तः अभ्यन्तरे ज्वलत् दीप्यमानं च तत् निटिले ललाटे यत् लोचनं नेत्रं तत्र यो इव्यवाहो बिहुस्तस्य ज्वालावलीनां विलिस्तस्य विलासस्य भ्रमं भ्रान्तिम् आद्धानाः क्ष्वीणा इति यावत् । धूर्जटेः परमेश्वरस्य ; किरीटं मुकुटं तद्वत् मोलो वर्तमानाः ये जटानां कलापाः समूहाः ते नः अस्माकं दुःखानि दुर्लभ-वस्त्वलाभ-रूप-खेदान धून्वन्तु दूरीकुर्वन्त्वित्यर्थः । दुर्लभ-वस्तु-लाभं कुर्वन्त्विति यावत् । तथा च जटानां स्त्रीत्वात प्रा० प्र०—त्रथ राजशेखर-नामा कविः चिकीर्षिताया विद्य-सालभिक्ता-नाम-नाटिकाया निर्विद्य-परिपूरणार्थं मङ्गलमाचरित—धून्वन्त्वित्वित्वे । दूरीकुर्वन्त्वित्वर्थः । किरीटेति किरीटायमाना इति भावः । कलापाः समूहाः । दुःखानि न इत्येतन्नाश्लीलं मन्तव्यं, तस्य वर्तमान-पुरुष-पर-कवित्वादावेव निषेधात् । त्रत एव "तव वर्त्यनि वर्ततां शुभिम"ति, "वटयतु चन-विद्य-धंसमस्माकमोश" इति, "पातु वो दुःखादि"ति च प्रयोगाः ।

^{1.} M. Upajāti, combination of Indra-vaṃśā (1st and 3rd lines) and vaṃśa-sthavila (2nd and 4th lines). For a general definition of Upajāti as a combination of different jāti metres, see ChanM., Il. 43, p. 39 of Gurunātha Vidyānidhi's ed.

^{2.} This verse is missing in the MSS. of the Viddha-śāla-bhañjikā we have consulted. They begin with the verse कुल-गुरुखलानां, etc.

^{3.} AK. I. 4. 15. Cp. AK. II, 6, 135 "माल्यं माला-स्रजी", etc.

^{4.} See f. n. 2.

च० त०—बहुत्वाच नाटिकायां वर्ण्यमानस्य कर्षूरवर्षस्य राज्ञश्चक्रवर्तित्व-निदान-मृगाङ्कावळी-कुवळयमाळादि-युवति-समृद्धि-लाभः सूच्यते । धुन्वंत्विति च पाटः । "धुनोति धूनोती"ति माठरः । अन्तः भ्रममिति च ध्विनः । अत्र दुःखानि न इत्येतत् "हर-क्रोध-ज्वाळाविळिभिरि"ति भगवत्पादानुशासनात् क्रपया क्षंत्व्यम् ॥

नाटिकायाः शृङ्कार-रसाधिष्ठानतया शृङ्कार-संततेरिधदेवतं रितपितं स्तोति कि चेति। अवलानां स्त्रीणां वल-रिहतानां च। केलिः संभोग-लीला। दीश्रा यज्ञस्येव नियम-विशेषः, तस्याः प्रदाने। तथा च "अवलानां केलि-दीक्षेव वलिम"ित फिलतम्। दुर्वलस्य वलं राजेति भावः। केलिः "केलिः केली"ित दि-रूपः । कुलस्य सामान्ये वा कुलं श्रेष्ठश्चासौ वा गुरुराचार्यः। "कुलं तु श्रेष्ठ-सामान्य-गृह-वंशेष्वि'ति केदारः । रोहिणी-रयुपलश्णं; रोहिण्यादीनां वल्लभस्य चन्द्रस्येद्यर्थः। "नक्षत्रेश" इति "वल्लभं प्रियमि"ित चामरः । परमः उत्तमश्चासौ सुद्वत् सखा। कुसुमान्येव पृपत्काः वाणाः तैः। देवदेवस्यापि जेता। "देवदेवो महादेवो देवा विष्णवादयोऽखिला" इत्यागम-रहस्ये; "देवानामपि देवतिम"ित नोलकण्ठः। सुरत-लीलैव नाटिका, तस्याः सुत्र-धारः प्रवर्तकः। यथा सूत्र-धारे सत्येव नाटिका तथा अस्मिन् सत्येव सुरत-लीलैति भावः। अनङ्को मन्मधो ध्वनिश्च। जयित सर्वोद्वकर्षण वर्तते। अनङ्कोऽपि कुसुम-शरैर्देव-देवस्य जेता, तस्मादन्यः कोऽपि न लक्ष्यत इति भावः। तथा च "कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणोर्धैर्यःच्युति के मम धन्विनोऽन्य" इति भर्तृभीढः । अत्र यद्यपि परम् असुहदिति दोषः, तथापि भूतार्थतया नातिवाधकम् अत एव "परम-शिव-पर्यक्के"ित भगवत्पादाः ।।।।।।

प्रा॰ प्र॰—रोहिणीवहभस्य चन्द्रस्य। पृषत्कः वार्णः। ''पृषत्क-वार्ग-विशिखा'' इत्यमरः⁷ ॥१॥

^{1.} A work on Dhātu-pāṭha, which is, most probably, extinct now.

^{2.} Not traced in Gurunātha Vidyānidhi's ed. of the DRK. by Puruṣottamadeva.

^{3.} A lexicon which is, probably, extinct now.

^{4.} I, 3, 15 & III. 1.53, p. 174.

^{5.} KumS., III, 10, p. 73,

^{6.} AL., v. 8.

^{7.} II. 8. 87., p. 135

अपि च।

हशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति हशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वाम-लोचनाः¹ ॥२॥ (पुनः²समाघाय)

गो-नासा-विनियोजितायत-जरत्-सर्पाय³ बद्घौषिधः कण्ठस्थाय विषाय वीर्य-महते⁴ पाणौ मणीन् विभ्रती ।

च० त०—ननु अनङ्गस्तादृशोऽस्तु, तावता किमवलानाम् इत्याशंक्य तास्ततोऽप्यधिका इत्याह् अपि चेति। याः अवला-पर्याय-त्राचिका वाम-लोचनाः ; "कामिनी वामलोचने"त्यमरः । विरूपाक्षेण प्रसिद्धेन दृशा तृतीय-मात्रेण दृग्धं मनसिजं मन्मथं दृशैव विलोकन-मात्रेण। "दृगालोकन-नेत्रयोरि"ति हैमः । जीवयन्ति। अत एव विरूपाक्षस्य जगद्साधारणतया भाल-लोचनस्य जयिनीः ताः वामानि मनोहराणि लोचनानि यासां ताः कामिनीः स्तुवे स्तौती"ति माठरः।।२।।

पूर्वमाद्य-श्लोके दुःखानि धुन्वंत्विति अनिष्ट-परिहार-रूपा धूर्जिटि-प्रार्थना कृता, सांप्रतं ''प्रकृति पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपी''ति ग,''शिवः शक्तया युक्तो यदि भवति शक्त"

प्रा॰ प्र॰—हरोति । उभय-रूपाणामप्यङ्गानां कचिदेक-वचनतया प्रयोगो युज्यते । अत एव "दृष्ट्यापि वा वीच्नत" इति, "मदृष्टिस्ततरे तदङ्ग-सुषमा-सिन्धावि"ति, "मझोऽद्रि-तुङ्गे कुच" इति च प्राञ्चः । वाम-छोचनाः कामिनोः ॥२॥

गोनासेति । गौर्नन्दी । गोत्रजरत्यः कुलस्रीष्वतिवृद्धाः । ह्रीता लिजता ॥३॥

^{1.} Quoted in the Kāvyān., p. 167 and p. 264 and p. 326; Sāh D., p. 476; KāvP., etc. M. Pathyā-vaktra.

^{2.} Omitted in some Mss.

^{3.} V. r. गोनासाय नियोजितागद-जरत् सर्पाय and गोनासाय नियोजितागद-रजाः

^{4.} V. r. महतः

^{5.} II, 6, 3, p. 91

^{6.} Not traced in AC. or ASm. 7. BG, XII, 19, p. 804

^{8.} SL, v. 1.

भर्तु भूतगणाय गोत्रजरती-निर्दिष्ट-मन्त्राक्षरा रक्षत्वद्रिसुता विवाह-समये हीता च भीता च वः ॥३॥

इति च स्मरणात् इष्ट-प्राप्तये शक्ति गिरिजां प्रार्थयते पुनरिति । पुनः समाधायाळोच्य । भर्तुः विवाहार्थमागतस्य परमेश्वरस्य । गौः नन्दी वाहन-वृषभ इति यावत् । वृषभो वृष" इति पद-माला। तस्य नासायां घाणे विनियोजितः प्रवेशितः आयतो दीर्घः जरन् वृद्धः यः सर्पः वासुिकः तस्मै । वसण इति महाराष्ट्राः । "वासुिकर्वृद्धो मन्दर-वेष्टनैरि"ति छीछाधरः। बद्धा ओषधिः सर्पाय भीति-जनको छता-त्रिशेषो यया। पाणा-वित्यूहः । भर्नुरित्यनुषङ्गः । कण्ठस्थाय वीर्यं महत् यस्मिन । अथवा वीर्येण महत् । ''वीर्यं बले प्रभावे चे"त्यमरः । तस्मै विषाय काल-कूटाय । मणीन् । मणके इति महाराष्ट्राः । विश्वती निवारण-बुद्धया द्धतीत्यर्थः । भर्तुर्भूत-गणाय पिशाचानां समृहाय गौत्रजरतीभिः कुल-स्त्रीषु वृद्धाभिः निर्दिष्टानि उपदिष्टानि मंत्राक्षराणि यस्यै। विवाह-समये चतुर्दश-भुवनस्थ-चराचर-छोक-मेळनादिति भावः । हीता छज्जिता विछक्षण-परिहास्य-परिवारत्वा-दियाशयः। च-कारः पाद-पूरकः। भीता च सर्प-विष-भूतगणेभ्य इति छक्ष्यते। अद्रिमुता शैलजा पार्वतीति यावत्। वः युष्मान् रक्षतु पातु। एतैः द्वितीय-तृतीय-तुरीय-पद्यैः मन्मथ-कर्तृ क-द्रोह-मन्मथ-दाह-पुनर्जीवन-पार्वती-जनन-विवाह-रूपा स्कन्द-पुराण-कथोट्ट कितेति बोध्यम् । अद्रि-सुता-विवाहोपन्यासेन प्रकृते भावी मृगाङ्कावल्यादि-विवाहश्च सूच्यते ॥३॥

^{1.} V. r. श्रीता 2. Quoted in SarasK. M. Sārdūla-vikrīḍita.

^{3.} Cf. Moles., p. 737.

^{4.} III, 3, 154, p. 210.

^{5.} Moles., p. 627, मराका ।

नान्चन्ते सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) न जाने का पुनरच श्रीयुवराज-देवस्य परिषदाज्ञा १ नेपथ्ये गीयते— कुन्द-लदाऐ विमुक्क-मअरन्द-रसाए वि चब्बरीअओ । पणअ-प्परूढ-पेम्म-भर-भञ्जन-काअर-भाव-भीअओ ॥४॥

तरुणीं तरिष्टुअं णिअ-पिअं विअ¹ चारु-पसूण-दिट्ठिअं। रक्षइ णअइ धुणइ° परिरम्भइ चुम्बइ चूद्-लट्ठिअं³॥५॥

[संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये]

प्रा॰ प्र॰ — कुन्देति । कुन्द-लतायां मुक्त-मकरन्द-रसायामिष चन्नरीककः ।
प्रणय-प्रहृढ-प्रेम-भर-भन्नन-कातर-भाव-भीरुकः [भीतकः] ।।
तहणीं कुरुश्रियमिव शनैरेव चारु-प्रसृनक-दृष्टिम् ।
रत्तृति नयित महते परिरभते चुंवित चूत-यष्टिम् ।।

तरहीति चतुर-स्नी-वाचको निपातः। छट्ठीत्यत्र "यष्ट्यां ल" इति लंत्वम्। महते संभावयतीति यावत्। स्रानेन खरण्ड-द्वयेन वर्र्यमान-नायकस्य देव्यां दान्तिर्ययं मृगाङ्कावल्यां प्रेमावेश इति नाटिकार्थः स्चितः। "स्र्यर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थ-स्चनिम"ति दश-रूपकोङ्कोः। स्रात एव "देवो न खराड्य-प्रग्राये"ति तृतीयाङ्के वद्यते। प्रा

^{1.} V. r. प्रगल्भां निज-प्रियामिव ।

^{2.} V. r. धुनोति ।

^{3.} Here the कुन्द-लता refers to the queen Madanavati; the चूत-यिष्ट to Kuvalayamālā, the king's former love, succeeded by the beloved one viz. Mṛṅgākāvalī; the bee to the king. M. Gīti.

^{5.} PPr., 2, 32, p. 47.

स्त्रधारः (आकर्ष्य) अये ! यायावरेण दौहिकिना कवि-राजशेखरेण विरचिताया विद्ध-शाल-भिक्षका नाम नाटि-काया वस्तूपक्षेपो गीयते । (विभाव्य) तन्मन्ये तदिभनये श्रीयुव-राज-देवस्य परिषदाज्ञा । तदहमपि मिन्त्रणो भागुरायणस्य प्रतीक-वृत्त्या शिष्येविहित-चारु-नाम्नोऽन्तेवासिनो हरदासस्य भूमिकां सम्पादयामि ।

च० त० — युवराजस्य वर्ण्यमान-नायकस्य परिषत् सभा, तस्याः आदेशः शासनम् । अथ
मुख-संधि-मुख्य-छक्षणं प्रत्तावनाङ्गमवतारयति नेपथ्य इति । यवनिकाया विहरित्यर्थः ।

दोहिकिनेति। रूढि-योग-परिहास-व्यवहारादिनाऽभिधानात्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति श्रीनाथः। विद्धेति । विद्धेषु छिद्रित-स्तंभेषु सालभंजिकेव मनोहरा मृगाङ्कावली संचारि-तेलादिकथा-समुदायार्थ-क्रोडीकारात्मकं विद्ध-सालभंजिकेति नामधेयमिति घट्टार्थः। अतप्त्र "सुषिर-स्तंभ-संचारिम"त्यादि कविना वक्ष्यते। "वेधितरिछद्रितो विद्ध" इति सुधाद्याः; स्तंभादौ "प्रतिमा सालभंजिके"त्यमर-1संसारावतौं। "भवती सालभंजीव राजत" इति नाथ-चरण-व्याख्यात-प्रबोध-चन्द्रोदये । पुत्तली इति महाराष्ट्राः । क्रचित् पुत्तक-प्रसूत्यन्तरेषु लेखक-हस्त-दोष-वशादक्षर-मस्तक-पार्श्वातुस्वार-द्वित्व-व्यंजक-विन्दु-विश्वासेन विद्ध-साल-... । आ इति प्राक्वत-भाषा-पाठमाशंक्य विद्ध-स्याल-भार्थेति कवि-भाव-नाटिकार्थ-विरुद्धमसंगतं च वइन्ति पण्डितंमन्याः केचिद्र। स्रांत-प्रतियोगिनस्तु तुच्छाः,

प्रा॰ प्र॰—अये इत्याश्वर्ये । दौहिकिनेति । दुहिकस्यापत्यं पुमानिति दौहिकिः । वस्तूपत्तेपः कथासंदर्भ-संग्रहः । प्रतीक-वृत्त्या श्रङ्ग-मर्श्वदया । भूमिकां वेषम् ।

^{1.} Not traceable in AK., but Cp. "स्यात् सालभिक्षका स्तम्भे" in Ksīrasvāmin on AK. II, v. 29, p. 162.

^{2.} PC., II, V. 72, p. 63. 3. Moles., p. 521.

^{4.} This wrong name for the विद्ध-शालभिक्षका cannot be deciphered.

(आकारो—)सखे सोमदत्त ! किमात्थ ? तदकालजलदस्य प्रणप्तुस्तस्य गुण-गणः किमिति न वर्ण्यते ? तलैव शृणु— किम परमण्रैः परोपकार-

किमु² परमपरैः परोपकार-व्यसन-निधेर्गु णितैर्गु णैरमुष्य³ । रघु-कुल-तिलको महेन्द्रपालः

सकल-कला-निलयः स यस्य शिष्यः ॥६॥

च० त०—तृतीयाङ्क-प्रवेशके तद्युवादिणी सालभंजीआ णिम्माविद्। इति विचक्षणावाक्षय-विरोधादिति दिक्। तथा च विद्ध-सालभंजिकेति नाम यस्याः। अकाल-जलदस्य
प्रणप्तुः प्रपौत्रस्य। फणत इति महाराष्ट्राः । मांत्रिकैर्मन्त्र-सामर्थ्येन अकाले नद्यास्तावदानीयंते वृष्ट्यश्च निपायन्त इति लोके तत्र तत्रानुभव-सिद्धम्। तस्य राजशेखरस्य।
तत्र गुण-गण एव। श्रृणु वक्ष्यमाणिमिति सिद्धम्। "कवि-काव्य-नटादीनां प्रशंसातः
प्ररोचने"ति "प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यत" इति लक्षणात् कवि-वर्णनं प्रस्तुयते।
किम्विति। अपरैरन्यैः। गुणितैरान्ने डितैः। गणितैरिनि पाठे संख्यातैरित्यर्थः। किम्
किमिति भृशार्थे च परिमिति याद्व-केशवौ। किमपरिमिति भ्रान्तः पाठः। अपरैरिति
व्यसनेति च ध्वितः। यस्य राजशेखरस्य रघु-कुल-तिलको रघु-वंश-श्रेष्ठः सुप्रसिद्धः
महेन्द्रपालो नाम राजेत्यर्थः शिष्यः। कुशलोऽस्तीति च पाठः। अत्र रघुवंश्यत्वं प्रतिष्ठाकल्पितं "नन्दान्तं क्षत्रिय-बलिम"ति प्रसिद्धः। "अयोध्यायामृष्यभो नाम राजा
भविष्यती"त्युत्तर-रामायणोक्तेश्च।।६॥

प्रा॰ प्र॰—आकाश इति । "अप्रविष्टैः सहालापस्तत् स्यादाकाश-भाषितिमि"ति लाज्ञिण-कानां समयः । अकालज्ञलद् इति । तस्य प्रबंध-कवेः कूटस्थ-पुरुषः अकालजलदः, तस्य तथोक्कस्य ।

किम्त्रिति । परम् अत्यन्तं परोपकार-व्यसन-निधेरमुष्य अपरेर्गुगौः गुगितैः किमिति वाक्य-योजनम् ॥६॥

^{1.} i.e. Rājaśekhara.

^{2.} V. r. किमप-

^{3.} V. r, -र्गागातै-

^{4.} M. Puspitāgrā.

^{5.} This passage is not found in the MSS. of the VidSB. consulted.

^{6.} Not in Moles.

आकर्णय च गोष्ठी-गरिष्ठस्य कृष्णशङ्कर-वमणो¹ वाचः— पातुं श्रोत्र-रसायनं रचयितुं वाचः सतां सम्मता व्युत्पत्ति परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रस-स्रोतसः। भोक्तुं खादु फलं च जीवित-तरोर्यचस्ति ते कौतुकं तद् भ्रातः! शृणु राजशेखर-कवेः सूक्तीः सुधा-स्यन्दिनीः थ॥७॥ (निष्कान्तः)। इति प्रस्तावना।

वाचश्चेत्यन्वयः। रसायनं दिन्योषध-सारः। परमां पद-त्राक्य-प्रमाण-शुद्धाम्। "अवधिः पार-ताशयोरि"ति जयः। ध्वनिश्च। अत एव "अवधि प्रपेद्" इति नाथ-चरण-व्याख्यात—भारत-चंपौ। "स्रोतोऽम्बु-सरणं स्वत" इत्यमरः। जीवतं जीवनं, तदेव तहः, तस्य फलं सुकवनिमिति भावः। तथा च "सर्वं विनश्यति विहाय कवित्वमेकं कायेन साकिम"ति, "साधु विचार्यमार्या" इति कल्प-छतायां, "का विद्या कवितां विने"ति, "विद्या-रत्नं सरस-कविते"ति, "सुकविता यद्यस्ति राज्येन किमि"ति च प्रांचः। अत एव "मधु-श्रीर-द्राक्षा-मधुरिम-धुरीणा भणितय" इति, "कमनीयः कवित्रते"ति भगवत्पादाः। सुधा-स्यन्दिनीः अमृत-वर्षिणीः। राजशेखरेति कवेरिति च पद-द्वय-घटितः प्रापंचिकः सामान्यतश्चार्थो बोध्यः। राजशेखर-कवेरिति न दोषः नामतया अनन्य-गतिकत्वात्। अत एव "धर्मराज-दयानत" इति युधिष्ठिर-विजये ।।।।।

निष्क्रान्त इति । 'एको वा सुत्रधारः स्यान्नेपथ्याकाश-भाषितै'रिति स्रक्षणादेक-पात्रमेतदासुखम् ॥ इति प्रस्तावना ।

प्रा॰ प्र॰—गोष्ठी-गरिष्ठः समा-प्रवीगाः। शङ्करवर्मित तदानीतन-कवि-विशेषः। अविधि पारम्। यदोति ''अर्थात प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्यादर्थ-निर्णय'' इति न्याय-बलादव्ययानाम् अनेकार्थत्वाच यदि-शब्दस्य यस्मादित्यर्थः। तत्तस्मादिति फलितम्। केचिद् यदि-शब्दस्य चेदित्यर्थ-परत्वे त्वं भ्रातरिति पाठमाहुः।।।।।

^{1.} V. r. शर्मणो 2. See f. n. 4, p. 16. M. Śārdūla-vikrīḍita.

^{3.} This verse is also found in the BR., Chap., I, p. 14.

^{4. 1. 9. 11.} p. 41. 5. ĀL. v. 2. 6. ĀL. v. 76.

^{7.} Not traced in the Nirnaya-sagara ed.

(ततः प्रविशाति हरदासः)

हरदासः । (स-शिरः-कम्पम्) अहह ! प्रज्ञा-प्रकर्षः सर्वेषा-मुपरि वसति । तदुक्तम्—

> श्रियः प्रस्ते¹ विपदो रुणिह यशांसि दुग्धे° मिलनं प्रमाष्टि । संस्कार-शौद्धेचन³ परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल काम-धेनुः⁴॥८॥

च० त०—अहहे ग्रद्धते । प्रज्ञायाः प्रकर्षः बुद्धे स्टक्षः । सर्वेषां गुणानामिति शेषः । उन्नतत्वमुपपादयित—तिद्दित । उपि वसित यद्यस्मात् तत्तस्मादित्यर्थः । उक्तं नीति-सारङ्गेरिति भावः । श्रियः संपदः । प्रसूते जनयित । विपदो विपत्तोः । रुणिद्ध निवारयतीित
यावत् । यशांसि कीर्तीः । दुग्धे दोग्धि । मिळनं माळिन्यं, भाव-प्रधानो निर्देशः । तथा च
"भद्रं तस्य सुमानुषस्ये"ित नाथचरण-व्याख्यातोत्तर-रामचरिते । प्रमार्ष्टि मार्जयित ।
संस्कारस्य परिशीळनस्य । शोद्धथे न शुद्धत्वेन । संस्कार इति ध्विनः । परं भृशं पुनीते
पवित्रयित ॥८॥

प्रा॰ प्र—प्रस्तावनेति । त्र्यामुखमिति यावत् । "ख-कार्यं प्रस्तुताचेपि चित्रोक्कया यत्तदा-मुखम् । प्रस्तावना वा तत्र स्यादि"ति दश-रूपकोक्कोः । त्र्यत्र प्रंथ-विस्तर-भयेनांग-संध्यादि-चत्त्रणं नोक्कम् । तत्सर्वमस्मत्कृत-कुमार-विजय-प्रचण्ड-राहूदय-वेङ्कटेश-चरित-नायक-नाटकादीनां व्याख्यानेषु चिदंबरीयादिषु च द्रष्टव्यम् ।

तत इत्यादि । त्रव यद्यपि हरदासस्य भूमिकां संपादयामीति स्चनायाः ततः प्रिवशित हरदास इति पालप्रवेश इति, पाल-प्रवेशस्य चान्तरे आकाश इत्यादिना पाल-निर्गम-प्रवेश-व्यवधानं, तथापि वाग् व्यवहाराणां संभावनावश्यं कृत्वा पालांतर-प्रवेशाभावाच न कोऽपि दोषः । केचित् "किव-काव्य-नटादीनां प्रशंसा तु प्ररोचने"ित नियमात् पाल-निर्गम-प्रवेशयोर्मध्ये किवप्रशंसायां प्रसङ्ग-गितिरिति-पेटुः । "निरङ्कुशाः कवय" इति बहवः ॥

^{1.} V. r. प्रदुग्धे। 2. V. r. सूते।

^{3.} V. r. शौचेन

^{4.} M. Upajāti.

तदिदं चास्मद्-गुरोश्चरितेषु परमुपलभ्यते । तथा हि—
लाटेन्द्रश्चन्द्रवर्मा नरपित-तिलकः किल्पता तेन पुत्री
निष्पुतेणैक-पुत्रः कथितमपि तथा मन्त्रिणे तस्य चारेः ।
तस्मात पुत्रावकल्पच्छलत इह महा-राज-सन्दर्शनार्थं
तेनाद्यानायितासौ निरुपिध दधता साधु षाड्गुण्य-चक्षुः ॥९॥
च॰ त॰—तदिदं बुद्रे रुत्कृष्टत्विमित्यर्थः । गुरोः मन्त्रि-भागुरायणस्य । चिरतेषु राज-तन्त्र-विसंधानेषु । परम् अधिकम् । डपलभ्यते ज्ञायते । तथा हीत्युपकममाणः एकेन पद्येन कथा-मूल-संद्र्भं कोडीकरोति ।

ळाटेति। छाटानां देश-विशेषाणाम् इन्द्रः चन्द्रवर्मनामा नरपतीति। तिळकः, अस्तीति शेषः। निष्पुत्रेण पुत्राभ्यां हीनेन, पुत्र-दुहिनृभ्यां रहितेनेति यावत्। "पुत्रो पुत्रश्च दुहिता चे"त्यमरः । तेन चन्द्रवर्मणा। किष्पता बन्धुभ्यः प्रकटनं यथा तथा गृहीता ; मदीयेयमिति मनसि संकिष्णितेयर्थः। पुत्रीति कर्नृ-पदमेतत्, तथा च पुत्र्येव। एकः केवछः। पुत्रीत्व-किंवदन्ती-छेश-वित्ति इति यावत्। "एके मुख्यान्यकेवछा" इयमरः। स चासो पुत्रः एक-पुत्रः किष्णत इति शेषः। तथा च बन्धुभ्यो धनाद्यपंणेन गृहीता पुत्री स्व-पुत्रत्वेन किष्पतेति भावः। अथ अनन्तरम्। तस्य चन्द्रवर्मणः। चारैः उत्कोच-छुब्ध-प्रणिधिमिः। मंत्रिणे भागुरायणाय। तथा न पुत्रोऽसौ पुत्रीति यथा तथेति यावत्। कथितम् आख्यातम्। निरुषि अहैतुकं साधु शोभनं निरुषमिति यावत् षड् गुणाः यस्य तस्य भावः षाड्गुण्यम्। "संधर्मा विप्रहो प्रा॰ प्र॰—मिलनं गुणमिति शेषः। संस्कारः परिशीत्वनम्। शुद्धा हि बुद्धिः किछ कामधेनुरिति पाठे पाद-पूरणे हि-कार इति। यथवा शुद्धाहेः शेषस्येव बुद्धिरित दिक्।।=।।

एकः पुत्रः एकः केवलः स चासौ पुतः एक-पुतः कल्पितः इति शेषः । मिन्त्रणे भागुरायणाय । तस्य चारैः चन्द्रवर्मणश्रारैरिखर्थः । तस्माचन्द्रवर्मणः । पुत्रावकल्प-च्छलतः पुत्र-कल्पन-व्याजात् । "श्रवकल्पस्तु कल्पना"इत्यमरशेषः । तेन मन्त्रिणा ॥६॥

^{1.} V. r. मन्त्रि णस्तस्य

^{2.} V. r. कामं 3. M. Sragdharā.

^{4.} II, 6, 37, p. 97,

^{5.} III, 13, 16, p. 190.

(आकाशे—) अये ! चारायण ! किमात्थ ? अन्तेउरिका-सहस्स-परिवारस्स महाराअस्स किं तीए विणा विस्रूरदित्ति ? तं प्रति भा मैवम् । अत्र किंचन मन्त्र -बोजमस्ति, तत् कार्य-सिद्धावाविभीविष्यति ।

(नेपथ्ये—) पच्चूस-सुह-पिबबुद्धस्स सुप्पभादं देवस्स । संपदं खु—

माणो जाण ण खण्डिदो सिस-अरुक्केरेण वित्थारिणा हुंकारा णअपंचमस्स वि चिरं जासु हिदा कुंठिदाः।

च॰ त॰—यानम् आसनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणा⁴" इत्यमरः। तदेव चश्चः राज्य-तंत्र-दर्शिनां दृष्टिं दृधता दृधानेन। तेन भागुरायणेनािष। महाराजस्य केयूरवर्षस्य सन्दर्शनार्थं विलोकनाय तस्माचन्द्रवर्मनृपात्। पुत्र इत्यवकल्पः कल्पनाऽसौ छलं व्याजः तस्माच्छलतः चन्द्रवर्मणा पुत्र इत्येव यथा कल्पना कृता तथैव व्याजािद्ति भावः। "अवकल्पस्तु कल्पने"त्यमर-शेषः । इह उज्जियन्यां पुर्याम् असौ पुत्री। इयमेव मृगाङ्का-विलोद्यते स्पष्टीभविष्यति। आनाियता आत्मजनैरिति शेषः। अत्र अनन्यगत्या अध्याहार-त्रये कृतेऽपि न दोषः। अत एव "यश्च निवं परशुने"त्यादौ अध्याहारेष्विप न वाधकिमिति दीक्षिताः पेठुः।। ह।।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—आकारो] त्रान्तःपुरिका-सहस्र-परिवारस्य महाराजस्य किं तया विना हृद्यं खिद्यते इति ?

खिदेविंसूर इलादेशः।

(नेपथ्ये) प्रत्यूष-सुख-प्रतिबुद्धस्य सुप्रभातं देवस्य । सांप्रतं खलु— मानो यासां न खिएडतः शशिकरोत्कारेगा विस्तारिगा हुङ्कारा नव-पञ्चमस्यापि चिरं यासु स्थिताः कुग्ठिताः ।

^{1.} V. r. श्रार्थ. 2. V. r. तं प्रति not found elsewhere.

^{3.} V. r. मन्त्र not found. 4. II, 8, 19, p. 125.

⁵ Not traceable in the AS. of Purusottamadeva.

पच्चृसाणिअ-दोलणेण ललणा मोत्तूण माण-ग्गहं चूडा-चुंबिद-वल्लहग्गचलणा वट्टन्ति ताः संपद्म् ॥१०॥ (पुनस्तत्वैय—) भो भो वंदि-विदारआ मंति-विणिग्मिद-महा-राअ-वास-घर-पेरंत-वासी महमल्लओ तुह्मे भणादि को विअ कालो विज्ञाहरमल्लदेवस्स विबुद्धस्स । ता कत्तो प्रभाद-भोआविल ण गायधत्ति । (तत्वैव—)

जय जयोज्जयिनी-भुजङ्ग ! सुप्रभातं भवतः । सम्प्रति हि—
च० त०—अये संबोधने । चारायणो विदृषकः । तं महाराजं प्रति उद्दिश्य एवं मा वदंति
शेषः । मंत्रस्य आलोचनायाः । वीजं कारणं ध्वनिश्च तद्वीजं च मृगांकावली-प्राप्ता चक्रवर्तित्वलाभ इत्याशयः ।

तत्र नेपथ्ये एव । "गोप-कन्या-भुजङ्गिमि"ति छोछाशुकः । भुजङ्ग इति घ्यतिः । शोभनं च तत्प्रभातं सुप्रभातम् । "राजा देव" इत्यमरः ।

प्रा॰ प्र॰—प्रत्यूषानिल-दोलनेन ललना सुक्षा नु मान-प्रहं चूडा-चुंबित-वक्षभात्र-चरणा वर्तन्ते ताः सांप्रतम् ⁶ ॥

उत्कार उन्नतिः त्राधिक्यमिति यावतः । नवपञ्चमस्य कोकिलस्य । सांप्रतं युक्तम्, ''युक्ते द्वे सांप्रतम्'' इत्यमरः ⁷ ॥१०॥

[संस्कृतच्छाया—तत्रैव] भो भो वन्दि-वृन्दारकाः, मन्ति-विनिर्मापित-महाराज-वास-गृह-पर्यन्त-वासी महामङ्गको युष्मान् भगति क इव कालो विद्याधरमङ्ग-देवस्य विद्युद्धस्य, कस्मात् प्रभात-भोगावलिं न गायथ १

वृन्दारका मुख्याः । "वृन्दारकौ रूपि-मुख्यावि"त्यमरः । घरेत्यत गृहस्य घरादेशः । पेरं तेत्यत "तूर्य-धौर्य-सौन्दर्याश्चर्य-पर्यन्तेषु र" इति ¹⁰ रत्वम् । भोगावित् स्तोत्त-पद्धतिम् । भुजङ्गो विटः ।

- 1. M. Śārdūla-vikrīḍita 2. V. r. निवासी 3. V. r. महन्नग्र-लोग्रो
- 4. V. r. ता कीत्त 5. "राजा भट्टारको देव" इति, I, 6, 13, p. 33.
- 6. M. Śārdūla vikrīdita; 1st, 2nd and 4th lines defective—and सां, स्या and न्ते respectively should be short. 7. III, 4. 12, p. 229.
 - 8. III, 3, 16, p. 190.
 - 9. PPr. 4, 32, p. 116 "गृहे घरोऽपती"। 10. PPr., 3, 18, p. 66-67.

द्वितैर्व्योम्नि पुराण-मौक्तिक-मणिच्छायैः स्थितं तारकै-ज्योत्स्ना-पान-¹भरालसेन वपुषा ²सुप्ताश्रकोराङ्गनाः । यातोऽस्ताचल-³मस्तमुद्रस-मधुच्छत्तृच्छविश्चन्द्रमाः प्राची बाल-बिडाल-लोचन-रुचां जाता च पातं ककुम्¹ ॥११॥

च॰ त॰—हाभ्यां प्रभातं विशिनष्टि संप्रतीति । व्योन्नि गगने पुराणाः पुरातनाश्च ते मौक्तिकमणयः मुक्ता-श्रेष्टाः तासामिव छाया जीर्ण-कान्तिर्येषां तानि । "द्वयोर्मणिः श्रेष्ट-रत्नयोरि"ति रत्न-माला⁵ । "उरश्चंचन्मुक्तामणि-सर्राम"ति सायणः । द्वे त्रीणि वा द्वित्रा<mark>णि ।</mark> तारा एव तारकाणि ; स्वार्थ अल्पार्थे वा कः ; तैः । "तारका तारा तारं तारकिम" त्यगस्ताः । "तारकै-रनुरिजतिम"ति नाथचरण-कृत-हरिश्चन्द्र-चंपौ। स्थितं स्थितिः कृता। ज्योतस्त्रायाः चिन्द्रकायाः । पान-भरात् पानातिशयात् । अलसेन संचाराक्ष्मेण । यद्यपि "चन्द्रांशवश्चको-राणामि"ति समय-पद्धते: "क्नधन् करानैन्दवानि"ति भास्कर-प्रयोगाच ज्योतस्ता-पानेति कवेः प्रमादः, तथापि "स्मित-ज्योत्स्ना-जालं तव वद्न-चन्द्रस्य पिवतां चकोराणामि"ति सौन्दर्य-छह्यां ⁶भगवत्पाद-प्रयोगात्क्षंतन्यम्। वपुषा गात्रेण उपलक्षिताः चकोराङ्गनाः चकोर्यः। "हरिणाङ्गनाभिरि"ति नाथचरण-व्याख्यात-शाकुन्तले । सुप्ताः निद्रां प्राप्ताः । उद्रसम् उद्गत-सारं च तन्मधुच्छत्रं क्षीद्र-पटछं, तस्येव छविः कान्तिर्यस्य निशापगमादशोभमान इति भावः। "क्षौद्र-पटलं मधु-मण्डलं मधुच्छत्रं चे"ति रभसः। मदाचीपोली इति महाराष्ट्राः। चन्द्रमाश्चन्द्रः । अस्ताचलस्य चरमाद्रेः मस्तं शिखरम् । "मौलौ च शिखरं मस्तं मस्तकं चे"ित विक्रमार्कः। यातो गतः। प्राची ककुष् दिक्। बालः अर्भकश्चासौ विडालो मार्जारः, तस्य छोचनयोः याः रुचः शुभ्रता-मिश्र-पिङ्गछ-कान्तयस्तासाम्। मांजरी8 डोले⁹ इति महाराष्ट्राः । बालेखत्र नीलेति युक्तः पाठः ; अतिप्रकाशकत्वात् । पात्रमाधारः । "योग्य-भाजनयोः पात्रमि"त्यमरः 10 । जाता । ११॥

^{1.} V. r. समा 2. V. r. मत्ता 3. V. r. चूल

^{4.} M. Śārdūla-vikrīdita. 5. ARM. 2, 27, p. 20.

^{6.} V. 63. 7. I, v. 23, p. 21.

^{8.} Moles, p. 640. 9. Op. cit., p. 356. 10. III, 3, 180, p. 214.

अपि च-

भिन्दानः सुन्दरीणां पतिषु रुषमयं हर्म्य-पारावतेभ्यो वाचालत्वं ददानः कवयितृषु गुणं प्रातिमं सन्द्धानः । प्रातस्यस्तूर्य-नादः स्थगयति गगनं मांसलः पांसु-तत्या-दस्वल्पादुत्थितानां नरवर-करिणां शृङ्खला-शिङ्जितेन ॥१२॥ हरदासः । महत्येव प्रभाते प्रबुद्धो देव इति मन्त्रि-मन्त्र-प्रभाव एवेषः । यतः—

च०त०—पतिषु विषये सुन्दरोणां रूपम् अन्य स्त्री-संगादि-ज्ञिनत-क्रीडा-कोषं भिन्दानः दूरी-कुर्वन गुरु-ज्ञनादि-निर्वन्ध-बशादितः परं सुरतावकाशो न भविष्यतीति भावः । हम्येषु धिननां वासेषु पारावतंभ्यः कपोतेभ्यः वाचाछत्वं खुंथन-शब्द-परंपरा-कारित्वं ददानः ददत् । दधान इति पाठे धारयन् प्रवर्तयन् इति यावत् । कवियतृषु किष्णु । प्रातिभं प्रतिभा संबंधिनं "प्रज्ञां नव-नवोन्मेषशािं गितिभां विदुरि" स्रोत्तराहाः । गुणं कवन-स्पूर्ति-गुणम् । एतेन वि-प्रन्थीकारस्य राजशेखरस्य प्रातरेव कवन-स्पूर्तिरिति स्पष्टम् । पंच-पष्टि-प्रवन्धीकरण-धुरंधराणामस्मत्सनाधानां नाथचरणानां तु घटिकानां पष्टिरिष निवन्धान निर्मातुं नालमिस्यनितर-साधारणोऽयं विशेषो वत्सर-शताय वत्सलद्भिरस्यारिसकरेनुमाह्यः । संद्धानः संद्धत् संधान-युक्तं छुर्विति यावत् । प्रातस्त्य इति कवेः प्रमादः । "प्रातस्त्यनेमंगल-गीत-शब्दौरि"ति मयूर-धनंजयौ । अस्वल्पात् विस्तीर्णात् । प्रा० प्र० — मणीति रत्न-सामान्य-नामतया भेद-सद्भावात्र पौनरुक्तयम् । स्रत एव "बुटित इव मुक्का-मिण-सर" इति भवभूतिः । मिण-शब्दः श्रेष्ठ-वाचीति केचित् । कक्कप् दिक् ॥१॥।

कवियतृषु कविषु । प्रातस्त्यः प्रामादिकः प्रयोगः । श्रत एव श्रपशब्द-शतं माघ इत्यादिः । कवीनां निरङ्कुशता ॥१२॥

कारुभिः कारितं तेन कृत्रिम¹-स्वप्न-हेतवे । सुषिर-स्तम्भ-सञ्चारं नृपतेर्वास-मन्दिरम्²॥१३॥

च॰ त॰—पांसु-तल्पात् घूलि-मय-शय्यायाः । उत्थितानां नर-वर-करिणां धनिक-गजानां श्रृंखळाशिष्जितेन विधूयमान-पद-निगळ-शब्देन । "श्रृंखळा निगळे स्त्रियामि" स्त्रमर-माळा । सांखळी इति महाराष्ट्राः । मांखळः पुष्टः । तूर्याणां तूर्येत्युपळक्षणं दुंदुभि-वादित्रादि-मेळानाम् । नादो ध्वनिः । गगनं स्थगयति व्याप्नोति । "पूर्यित आच्छाद्यित व्याप्नोति स्थगयती"ति माठरः । "द्यावाभूमी स्थगयति भवत्सैन्य-भेरी-निनाद" इति "हय-गज-रथ-योध-स्वान-शंख-स्वनादः ।" "स्थगयतु निनदो मे रोदसी दुंदुभीनामि"ति विक्रम-चिरते डिडिम-सार्वभौमौ । अत्र गुणं संद्धान इति कथनेन प्रातर्थदा नियमादयं तृर्य-नादो भवति, तदा प्रायेण प्रबुद्धानां कवीनां कवन-स्फूर्तिरभिवधंत इति भावो बोध्यः ॥१२॥

महत्येव प्रभात इत्यनेन निज-महाराष्ट्रत्वं कविना सूचितम्। अत एव मोड्या च पहाटे इति महाराष्ट्रा वदन्ति। एवमेव तत्र तत्राभिरूषेकुह्मम्।

यत इति । तेन मंत्रिणा नृपतेः राज्ञः कृत्रिमः औचित्य-त्रशादत्र सत्य इत्यर्थः । स चासौ स्वप्नः मृगांकावळी-दर्शन-रूपः । तच तृतीयांक-प्रवेशके विचक्षणानुवादेन स्पष्टीभविष्यति । तस्य स्वप्नस्य हेतवे, तथाच जगित गजाधिरोहण-स्वप्नादिवद्यथार्थीमृतस्य स्वप्नस्य प्रकृते कृतिमत्वोपपादनादेव यथार्थानुभव इति सूक्ष्म-दृष्टिभिरूह्मम् । अत एव "सच्चअं सिविणअं भोदु" इति विदृषकेण वक्ष्यते । कारुभिः शिहिपभिः । सुषिराणि छिद्राणि तयुक्त-स्तंभेषु संचारो गमनागमनादिकं यस्य यस्मिन् वा तत् । वासार्थं निवासार्थं मन्दिरं कारितम् । अत्र सुषिर-स्तंभेत्येतत् "छक्ष्मी-नृसिंह मम देहि करावछंविभि" ति भगवत्पादीये प्रयोगे विद्यमान-छक्ष्मी-नृसिंहवदूष्टन्यम् ॥१३॥

प्रा० प्र०-कारुभिः शिल्पिभिः ॥१३॥

^{1.} V.r. कृतिमं

^{2.} M. Pathyā-vaktra.

^{3.} Moles., p. 839, also सांक्ली ; see also सांखल। See Molesworth's interesting note under the latter, p. 839.

^{4.} M. Mandākrāntā.

^{5.} Moles., p. 497, पहाट ।

तदहमपि सुषिर-स्तंभ-प्रवेश-संचारापसारं वास-गृहं निर्मित-वतां तथाविधां रत्नेश्चतुष्किकां च करिष्यतां शिल्पिनां मिन्ति-समादिष्टं दापयितुं महा-भाण्डागारं प्रति यास्यामि । (इति निष्क्रान्तः)।

इति विष्कम्भकः।

च० त०—सुषिर-स्तंभेषु प्रवेश-संचारापसाराः यस्य यस्मिन्वा तत् । "अपसारस्तु गमन" इति हलायुधः १ । तथाविधां तथा तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् । "विधा विधो प्रकारे चे"त्यमरः । सुषिर-स्तंभादि-युक्तामिति यावत् । रत्नैः स्फाटिकादिभिः । ''रत्नं मणिईयोरश्म-जातौ मुक्तादिकेऽपि चे"त्यमरः । चतुष्किकां च । चौखंडी इति महाराष्ट्राः । शिल्पिनामिति । अत एव ''कस्य ददाती"ति वाणः । संबन्धे पष्टीति नाथाप्रज-श्री-चिदंबर-ब्रह्मचरणाः । भाण्डागारं कोश-गृह्म् । शुद्धो विष्कम्भः । अत्र संस्कृत-प्राकृत-भाषयोः सत्त्वात्प्रवेशक इति केचित् मुद्धांति । तत्र । प्राकृत-पात्रस्य प्रवेशाभावात् । तथा चोक्तं रूपकादर्शे आकाश इति । नेपथ्य इति । प्राकृत-भाषणे [अपि ?] शुद्ध-विष्कंभकस्तेषां नाप्रवेशात् प्रवेशक इति । अथ ''नासुचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि वे"ति लक्ष्रणावश्यकत्वात् । [इति विष्कम्भकः] ।

- 1. V. r. सुषिर-स्तंभ-संचारं
- 2. V. r. च रत्नवतीं चतुष्किकां
- 4. Not in ARM.
- 6. II, 9, 33, p. 155.

- 3. V.r. शिल्पवतां
- 5. III, 3, 101, p. 203.
- 7. Moles, "चौखगी", p. 295.
- 8. This reference to Cidambara, elder brother of their husband Ghanasyāma, in a simple case like this shows the deep respect and esteem our commentators Sundarī and Kamalā had for him. For other references to him, see introduction.
- 9. As opposed to miśra or samkīrņa viṣkambhaka. This interlude is śuddha, as only Haridāsa, a character of middling status, is presented on the stage. The other person employed here remains behind the screen and, therefore, though he is an actor of inferior grade, the interlude still remains śuddha. For the distinction between the śuddha and samkīrņa viskambhakas, see SāhDar., 6, 55, 56, p. 293.

(ततः प्रविश्वति सुप्तोत्थितः गोत्कण्ठो राजा द्वारावस्थितो विदूषकश्च)

राजा। (साङ्ग-भङ्गमुत्थाय पठित—)
तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशि-कथा हा हेम ! सा चेद् द्युतिस्तचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत् स्मितं का सुधा।

च० त०—महत्येवेद्यादिना पूर्व-सुचितं राजानं प्रवेशयति—तत इति । ततः कृतिम-स्वप्न-दर्शनादनन्तरम् । सुप्त एवोत्थितः सुप्तोत्थितः । अथचालौकिक-न्यवहार-प्राचुर्यण सुप्तो वा न वा उत्थित इद्यर्थः । सोन्कण्ठः स्वप्ने मृगांकावलीं दृष्ट्वा विरहोन्कण्ठित इति यावत् । विदृषकश्च प्रविशतीत्यनुषङ्गः । अङ्गानां पृष्ठाद्यवयवानां भङ्गः आलस्य-निरासाय पार्श्व-द्वय-तिर्यक्-प्रचार-कर-धूननादिकं, तेन सहितं साङ्ग-भङ्गः यथा तथा । आङ्गमोड्या²देणें इति महाराष्ट्राः ।

स्वप्न-दृष्टां वर्णयति—तदिति । भिन्न-पद्म् । तत् निरुपमम् अनिर्वाच्यस्वात् । तन्छब्द-चतुष्ट्येऽप्येवमूद्यम् । वक्त्ं यदि वदनं चेत् स्वप्न-दृष्टं प्रकटीभविष्यन्-मृगांकावल्या इति शेषः । शशिनः चन्द्रस्य कथा नाम-प्रसक्तिः । मुद्रिता, संजाता मुद्रा यस्याः मुद्रिता । "मंजरित-पह्नवे"त्यमरुके भगवत्पादाः । "कथा प्रसक्तावि"ति, "अङ्क-राज-जयैर्मु द्रे"त्यच्युतार्जु नौ । सा द्युतिः कान्तिश्चेत् । हेम कनकम् । द्वितीया । हा धिक् । "हा विस्मय-धिगर्थयोरि"ति नाम-निधानम् । तद् भिन्नं पदम् । चक्षुर्यदि

^{1.} Not found in some MSS.

^{2.} Moles, p. 670.

^{3.} Op. cit., p. 423.

^{4.} Vide p. 80 of our I. O. C., vol. I. where one Amaruka śataka is found attributed to Śamkara Ācārya.

धिकन्दर्प-धनुर्भुवौ च यदि ते कि वा बहु ब्रमहे यतसत्यं पुनरुक्त-वस्तु-विरसः सर्ग-क्रमो वेधसः ॥१४॥ विदूषकः । (उपसृत्य) ²वड्ढदु भवं ।

राजा। (तदेव पठति)।

विदूषकः। अहो³ ! अपुन्वो कोवि⁴ पाभादिओ अज्झ-यण⁵-विही पिअ-वअस्सस्स ।

च० त०--नेत्रं चेत्। कुवलयैः। "उत्पलं कुवलयिम"त्यमरः । हारितं पराजितमित्यमरः । अपजयः प्राप्त इति यावत्। अत एव "देवं धन्त्रिने घृते भवताजी हारितं रिपु-गणै-रि"ति सुभद्रा-परिणये मयूरः। चक्षुरिति जातावेकवचनम्। ते नेत्रे इति वा पाठः करूप्यः। सुधा का न कापीत्यर्थः। धावरूप-विषय इति भावः। धनुः द्वितीया। वेधसो ब्रह्मणः। सर्गस्य सृब्देः। क्रमः परंपरा। पुनरुक्तानि च तानि वस्तूनि शश्यादयः । तैः विरसः निःसारः । यतसत्यमित्येकं पद्म् । ''यतसत्यं ध्रृवं निश्चय'' इति पदार्थ-माला । तथा च तस्या वक्त्-चु ति-चक्षुः-स्मित-भ्रू पु सतीपु ब्रह्मणा पुनरुक्ति-विरसत्व-दोषाय शशि-हेम-कुवल्य-कन्द्र्प-धन् षि निर्मितानीति भावः । ब्रमहे इति बहुत्वं निर्वेद-सूचकम् । अत एव "वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती"ति नाथ-चरण-व्याकृत-शाकुन्तले⁸ ॥१४॥

उपसृत्य पार्वे भूत्वा । तदेव तद् वक्तमित्यादि।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदुषकः] वर्धतां भवान् । वड्ढदु इत्यत्र "वृधेर्ह" इति ढादेशः ।

त्रहो त्रपूर्वः कोऽपि प्राभातिकोऽध्ययन-विधिः प्रिय-वयस्यस्य ।

^{1.} Quoted in SKB., 4. 72, p. 444; see also BR., 2, 178. M. Śārdūlavikrīdita.

^{2.} V. r. सोत्थि वड्ढदु भवं 3. V. r. ही ही भोः। 4. V. r. विद्य

^{5.} V. r. पठन-

^{6.} I, 9, 37, p. 45.

^{7.} Cp. II, 8, 113, p 139.

^{8.} I, v. 20, p. 68.

^{9.} PPr., 8. 44, p. 235.

राजा। (तथैव)।

विदूषकः। अहो अस्स हिअअक्खेवो¹ ता किं णु खु एदं। (विचिन्त्य) भोदु अणुबन्धिस्सं। णहु अणुप्पीडिओ सहआर-पिट्ठ-गंठी³ रस-सव्वस्सं मुंचिद । (पुरतः स्थित्वा) परिणाम-फुट्टिअं विअ दाडिम-फलं फुट्टण-भूइट्ठं वट्ठदि मे हिअअं कोदृह-लेण, ता जधापत्थुयं आचक्खंतो⁵ कज्ज-रहस्सेण संभावेदु मं पिअवअस्सो ।

राजा। (तद्भिमुखमवलोक्य) अये चारायण! सखे! कथं न कथयामि, सुहत्सञ्चारित-रहस्यं हि चेतः संविभक्त-चिन्ता-भारमिव लघूभविष्यति⁶।

विद्षकः। अवहिदोह्मि।

च॰ त॰-अये आश्चर्य।

सुद्ददि मित्रे संचारितं प्रकाशितं रहस्यं येन। तथा च मैत्री-पद्धतौ "ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भंक्ते भोजयते चैव षडविधं मित्र-लक्षणि । चेतः कर्त्। लघूभविष्यतीत्येकं पद्म्॥

प्रा॰ प्र॰--[संस्कृतच्छाया-- विदूषकः] श्रहो श्रस्य हृदयाचेपः । तस्मात् किं नु खल्वेतत् । भवतु अनुभन्त्स्यामि । अनुवन्धं करिष्यामि इति यावत् । न खलु अनुत्पीडितः सहकार-पृष्ठ-यन्थिः रस-सर्वस्वं मुखति। परिग्णाम-स्फुटितमिव दाडिमी-फलं स्फुटन-भूयिष्ठं वर्त्तते मे हृदयं कौतूहुलेन, तस्मात् यथाप्रस्तुतम् श्राचन्नागाः कार्य-रहस्येन संभावयतु मां प्रिय-वयस्यः ।

श्रवहितोऽस्मि ।

^{1.} V. r. से हिन्रग्र-विक्लेवो

^{2.} For शाहु standing for शा खु (न ख़लु), see Mrc, p. 291: NāyDhKS, 1, 9; PrāV., 2. 198, p. 68. V. r. अपीडियो।

^{3.} V. r. वेंट-गंठी वि। 4. V. r. परिखासुप्पीडिदं।

^{5.} V. r. जधावुत्तमा—। 6. V. r. लघूभवति । Cp. Aś, III, क्षिग्ध-जन-संविभक्तं हि दुःखं सह्य-वेदनं भवति । 7. See PT., IV. 12.

राजा। जाने स्वप्न-विधौ ममाद्य चुलकोत्सेक्यं पुरस्ताद्भूत् प्रित्वेष-मण्डलमिव ज्योत्स्ना-सपत्नं महः। तस्यान्तर्नस्व-निस्तुषीकृत-शरच्चन्द्र-प्रभैरङ्गकै- र्दृष्टा काप्यबला बलात कृतवती सा मन्मथं मन्मथम् ॥१५॥ विदूषकः। भोः सुट्ठु क्खु तुमं महिला-लंपडो जादो जा सा तए णम्मदा-मज्जणुत्तिण्णा दिट्ठा कुवलअमाला णाम जाव तग्गदं किं पि अणुसंधेमि दाव एसो अवरो गंडस्स उविर फुडि- उव्भिदो । हुं तदो तदो।

च० त०-रहस्यम् आख्याति-जान इति ।

ततश्च

अद्य मम स्वप्न एव विधौ भाग्ये। "भाग्यं विधिरि"त्यमरः 6...

प्रा॰ प्र॰---मन्मथं हृदय-माथिनम् ॥१४॥

राजा।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भोः सुष्ठु खलु त्वं महिला-लंपटो जातः । या सा त्वया नर्मदा-मज्जनोत्तीर्णा दृष्टा कुवलयमाला नाम यावत्तद्गतं किमप्यनुसन्द्धामि तावदेषोऽपरो गएडस्योपरि स्फोटिकोद्भेदः । हुम् ततस्ततः ।

मज्जनोत्तीर्णत्वेन त्रार्द्र-वस्त्रतया प्रस्यक्त-सौन्द्यीतिरायावलोकनं व्यज्यते । स्फोटिका "मुरु-मि"ति महाराष्ट्रा वदन्ति । गण्डः कपोलः । त्रात अपर इति विशेषण-महिम्ना पूर्वमेको जात इति व्यज्यते । केचित् गण्डो विस्फोटः । "गण्डौ कपोल-विस्फोटा"विस्मरः । त्रावेवार्थौ सप्रमाणावन्यार्थ-कलना-बुद्बुदास्त्वप्रमाणा इस्राहुः । जाव दाव इस्रव जा दा इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । "यावदादिषु वस्ये"ति व-लोपः । हुमिस्याकर्ण-नाभिनयः ।

^{1.} Cp. KM. 3. 3., the dream of the king Caṇḍapāla. V. r. मान्मथं मन्मथम् । Quoted in SKB., III, 136, p. 376. M. Śārdūla-vikrīḍita.

^{2.} V. r. गम्मदा-जलुत्तिग्गा।

^{3.} Cp. KM. 1. 26., 24.

^{4.} V. r. ताव। 5. Cp. AS. 2, p. 129, l. 14-15, where the same proverb occurs in Vidūṣaka's speech. Folios 11 and 12 of the Camatkāra-taraṅgiṇī missing. So the comm. of ममारा (v. 15) to the end of v. 18 cannot be restored. V. r. पिंडग्रो संवुतो। 6. Cp. 1, 3, 28, p. 24.

^{7.} Cp. II, 6,90, p. 106.

^{8.} PPr., 4,5, p. 101.

आलिखितामिव चेतः-फलक-तलेऽस्मिन् विकल्प-वर्तिकया। बालां स्मर-चित्न-गतां विलोक्य जातोऽस्मि तद्वन्दी ॥१६॥ (पुनस्तद्वक्तृमित्यादि पठित)।

विदूषकः। तदो²।

राजा । शृणु श्रवणामृतम्, गण्डूषय मधु, पिब नयनामृतम् । हारोऽयं केरलं -स्त्री-विहसित-शुचिभिः पङ्क्तिभिमौक्तिकानां सद्यः षाण्मासिकानां मम मदिर-दृशा दत्त-चन्द्रोदय-श्रीः । स्रोतकण्ठं कण्ठदेशाज्झटिति कुच-तटादों नमो मन्मथाये-त्यस्तो यन्मध्य-रत्नं छुरयति ककुभः कौङ्कृमीभिः प्रभाभिः ॥१७॥

विदूषकः। (यज्ञोपवीतं परिमृश्य) सुक्ख-कुस-रञ्जु-कक्कस-दारस्स⁵ में बम्हणस्स⁶ वअणेण⁷ सच्च-सिविणत्तणं⁸दें भोदु। (स्वगतम्) अहो दासीए पुन⁹! सिविणइंदजालिअ! जाणासि महा-मदीणं वि¹⁰ मदि-विब्भमं¹¹ कादुं। (प्रकाशम्) तदो¹²।

राजा। ततश्र—

प्रा॰ प्र॰—तद्वन्दी तदधीन इति यावत् ॥१६॥ [संस्कृतच्छाया—विदूषकः] ततः।

शुष्क-कुश-रज्जु-कर्कश-दारस्य मम वाह्यणस्य वचनेन सत्य-खप्रत्वं ते भवतु । ग्रहो दास्याः पुत्र खप्ने न्द्रजालिक, जानासि महा-मतीनामपि मति-विभ्रमं कर्तु म् ।

ततः।

^{1.} M. Āryā. 2. V. r तदो तदो। 3. Corresponding roughly to modern Malabar coast. IA. p. 188-191, Cl. 2. 536. 4. M. Sragdharā.

^{5.} V. r. रज्जु-हारस्स 6. V. r. महा-वम्हरणस्स 7. V. r. भिणादेगा।

^{8.} V. r. सच्च अं सिविगाअं। 9. V. r. हदास दासीए पुत्त ।

^{10.} স্থান্ব is the usual form. For the use of নি, see KPC., index; GātSS, gāthās 11, 17, 23: PrāV., 2. 218, p. 71; etc.

^{11.} For the form मइ for मित, see KarG., 3, 18; 4, 11, 14 & 41; VisBhāṣ, gāthās 97 & 114. V. r. विव्समं, no मिद् । 12. V. r. तदो तदो ।

कथय किमिह बाले ! का त्विमत्युह्यपंस्तां झटिति किल दुकूलस्याञ्चले धारयामि । अगमदथ निकेतात् काप्यसौ शारयन्ती¹ नव-कुवलयमाला मांसलैई ष्टि-पातैः²॥१८॥

विदूषकः । अध एक-पश्चंक³-गदाए देवीए किं पडिवण्णं १ राजा । अलान्तरे लिलत⁴-हार-लता-नितम्ब⁵-संवाहन-स्विलत⁴-वेग-तरङ्गिताङ्गी । देवी व्यपास्य शयनं धृत-मान-तन्तु-रन्तःपुरं गतवती सह सौविदल्लैः ॥१९॥

च० त०—अत्रान्तरे अस्मित्रवकाशे छिछताय विछासाय हार एव छता तस्याः नितम्बयोश्च संवाहनेन सम्यग्वहनेन। "वहनं वाहनं वाह" इति त्रिरूपः। स्खिछत-श्चासौ वेगः गमनार्थं जवः तेन तरङ्गितानि तरङ्गवत् संजात-कम्पनानि अङ्गानि अवयवाः यस्याः। स्खिछतेति ध्विनः। देवी मदन-सुन्दरी। "देवी कृतािभिष्कायाम्" इत्यमरः । धृतः हार-नितम्ब-भार-सहनाय अवछिम्बतः मानः सौन्दर्याद्य-भिमान एव तन्तुः आधार-सूत्रं यया। तथा सती शयनं शय्यां व्यपास्य परित्यज्य सौविदल्छैः कञ्चिकिमः सह। "खाजे" इति महाराष्ट्राः। अन्तःपुरं स्त्री-गृहम्। अन्तः ध्विनः। गतवती। मद्रपराधे सति कोपेन गतेत्यर्थः।।१९।।

तस्या दौर्छभ्यं दृष्टान्त-पूर्वं वर्णयति । तृषितैः पिपासुभिः चकोर-व्यतिरिक्तै-रिति भावः । भृतः पूरितः भुवनस्य जगतः गर्भः उदरं यया सा ज्योतस्ता चिन्द्रिका । प्रा॰ प्र॰—शारयन्ती चित्रयन्ती । "चित्र-वर्णेऽपि शारः स्या"दिति हेमः 10 ॥१८॥ [संस्कृतच्छाया—विद्षकः] अथैक-पर्यङ्ग-गतया देव्या कि प्रतिपन्नम् ।

^{1.} V. r. सारयन्ती । 2. M. Mālinī. Note the pun on Kuvalayamālā.

^{3.} For the form, see also SadBC. index; for the alternative form पत्तिश्रंक, see PrāV., 2, 68. p. 49; SamAS, p. 35. 4. V. r. त्रल ।

^{5.} V. r. नितम्बा। 6. V. r. स्थलन। 7. V. r. रन्तःपुरात्।

^{8.} Quoted in SKB., v, 479, p. 721. M. Vasanta-tilaka. 9. 1, 6, 13, p. 33. 10. Cp. ARM., 3, 150, p. 199.

विदूषकः । अहो ! दे अणागरिअत्तणं किंत्ति वुए पुरदो भवीअ णाणुणीदा देवी । केचिरं वा चंदे पसादिद - करे अविसट्ठ कंदोट्ठा णीलुप्पलिणी चिट्ठदि ।

राजा। (स-खेद-स्मितम्) तद्नुध्यान-पर-तन्त्र-चेतसा धारयितुं न पारिता किं पुनरनुनेतुम्।

विदूषकः। सच्चं एव्व एदं किदं—णडे दिट्ठे मुंडिदे उव-विट्ठो पई मुंडिदो त्ति।

राजा। (स-खेद-स्मितम्) भगवत्याशे! सत्यमप्रति-हतासि। ननु विचारय चिरम्—

च० त०-अनागरिकत्वम् अचातुर्यम् ।

खेद-स्मिताभ्यां सहितं यथा तथा। मृगाङ्कावली-निमित्तजः खेदः। देवी-निमित्तजः स्मितमिति भावः। तस्याः मृगाङ्कावल्याः। अनुध्यानेन अनुसन्धानेन। न पारिता न समर्थिता।।

प्रा॰ प्र॰ — [संस्कृतच्छाया — विदूषकः] यहो ते य्रनागरिकत्वम् । किमिति त्वया पुरतो भूत्वा नानुनीता देवी १ कियचिरं वा चंद्रे प्रसादित-करे त्रविस्पष्टोत्पला नीलोत्पलिनी तिष्ठति ।

सल्यमेव एतत्कृतम्—नटे दृष्टे मुरिष्डते उपविष्टः पतिर्मु रिष्डत इति । कन्दोट्ठिमिति नीलोत्पल-वाचको निपातः ।

^{1.} V. r. श्रगागरत्तगां।

^{2.} V. r. 6 1

^{3.} V. r. पसारिद । 4. PPr., see under Sūtra "दाढादयो बहुलम्"; PM., "उक्त कन्दोट्ठमुत्पलम्", p. 117. V. r. श्रविकसिद-कमला।

^{5.} V. rs सचकं तए।

^{6.} For the form, see PrāV., 1, 4, p. 2; ṢaḍBC, index; SurSC., 1, 176. For the form पइ, see PāiLNM, index; GātSŚ, 159; KalpaS, index.

क पातन्या ज्योतस्ता भृत¹-भुवन-गर्भाऽपि तृषितै-मृ णाली-तन्तुभ्यः सिचय-रचना कुत्र भवतु । क वा पार्या² मेयो बत वकुल-दाम्नां परिमलः कथं स्वप्तः साक्षात कुवलय-दृशं कल्पयतु ताम्³ ॥२०॥

च० त०—तस्या दौर्लभ्यं दृष्टान्त-पृवं वर्णयित [—कोत]। तृषितैः षिपासुभिः चकोरव्यतिरिक्तेरिति भावः। भृतः पूरितः भुवनस्य जगतः गर्भः उद्दं यया सा ज्योतस्त्रा
चिन्द्रिका। क पातव्या न काषि इत्यर्थः। मृणालीनां विसानाम्। "मृणालं तु स्त्रीनपुंसकयो"रिति शाश्वतः । तन्तुभ्यः सूत्रेभ्यः। "सिचयं वस्त्रामि"ति मुकुटः।
वक्रल-दाम्नां वक्रल-माल्यानां परिमलो वा क पार्या परिमाणेन मातुं योग्यः
मेयः। "मान-साधन-पात्रे तु पारी स्त्री"ति केशवः । "पिडकोल्लगातराज्ञ" इति
महाराष्ट्राः। स्त्राः तां कुत्रलय-दृशं कथं साक्षात् कल्पयतु दृष्टि-गोचरीकरोतु। न
कथिचदित्यर्थः। वत खेदे। तथा च चिन्द्रिका-पान-विस-तन्तु-वस्त्र-निर्माण-पुष्पामोदमानवत् सा दुर्लभतरेति भावः॥२०॥

प्रा॰ प्र॰—सिचयं वस्त्रम् ॥२०॥

^{1.} V. r. ज्योतुस्नामृत 2. V. r. क वाऽपारो ; SKB., पारी-मेयो ।

^{3.} Quoted in SKB., II, 60, p. 178, "क पेयं ज्योत्स्नाम्भो वदन-विस-वस्नी-सरिणिभिः"; etc. M. Sikharinî.

^{4.} Not traced in Śāśvata-koṣa.

^{5.} Hemacandra: a deśi word; see DeśiNM., 6.37, p. 225, "पारी दोहन-भग्डे"। Really a tat-sama word: cp. KPK., p. 144, v. 103, "निपोप्यथ स्त्रियां पारी दोहनी रोहणीति च"; Ksīrasvāmin on AK., 3. 5. 10, p. 233, "पारी पान-भागडम्"; AC., 4. 90, p. 409, "पारी स्यात पान-भाजनम्।" See also Gau., gāthā 577.

(स्मृतिमिभनीय हृदय-देशमवलोक्य च) स्वप्तः किमेष किमु संविदियं तु¹ साक्षाज्-ज्ञानं किमेतदुभयात्मकमन्यदेव। यदृश्यते न खलु सा तरलायताक्षी कण्ठ-प्रदेशमिथरोहति चैष हारः²॥२१॥

विदूषकः। मण्णे णिसा³-पिणद्येण⁴ णिअ-हारेण विप्प-लद्योसि।

च० त०-स्मृति स्मरणम्।

विविधं विकल्पयित स्वप्न इति । इयं साक्षात् संवित् किसु १ "चित् संवित्" इत्यमरः । तु-शब्दः पाद-पूरणे । एतिद्दम् । उभयात्मकं स्वप्न-साक्षात्-संविद्रूपम् अन्यदेव ज्ञानं किम् । छत इति चेत् यद् यस्मात् कारणात् सा न दृश्यते खळु । यच्चेति योज्यम् । तथा च स्त्री-विषये स्वप्न-सत्यत्विमिति, हार-विषये तु साक्षात् संवित्-सत्यत्विमिति भावः ।

एतत् कथनं "खप्नो नु माया नु मति-भ्रमो नु" इति कालिदास⁶-कवन-च्छायानु-सरणमिति बोध्यम् ॥२१॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] मन्ये निशा-पिनद्धेन निज-हारेगा विप्रलब्धोऽसि ।

^{1.} V. r. च।

^{2.} M. Vasanta-tilaka.

^{3.} शिसारंभ।

^{4.} Further uses: GatSS, 328; AupS. index; PāiLNM., v. 175, etc. For the krd-anta forms of the same, see AbhR., index; AS, NSP. ed., p. 185; etc.

^{5.} I, 4, 1, p. 25.

^{6.} AS, 6th act, p. 527; cp. URC., 1.35, p. 23,

राजा। (मदनाकूतमिभनीय¹)
बाणान् संहर मुझ कार्मुक-लतां लक्ष्यं तव त्रचम्बकः
के नामात्र वयं शिरीष-कलिका-कल्पं यदीयं मनः।
तत् कारुण्य-परिग्रहात् कुरु द्यामस्मिन् विधेये जने
स्वामिन् ! मन्मथ ! तादृशं पुनरिष स्वप्नाद्भृतं दर्शय² ॥२२॥

च० त०--मदनस्याऽऽकूतम् "आकृतमात्रहावेशावि"ति नन्दी ।

दुःसह-बाधोऽसावधीभ्यामनिष्ट-परिहारिमिष्ट-प्राप्तिं च मन्मधं प्रार्थयते बाणानिति। संहर उपसंहर इति यावत्। "बीणां संहर नारदे"ति महा-नाटके । अत्र बाण-प्रयोगे। येपामिदं यदीयं मनः। शिरीपस्य किलका कोरकः तत्-करुपं तत्-समानम् अतिसूक्ष्मिमिति यावत्। उत्तर-वाक्ये यच्छब्दात् पूर्व-वाक्ये तच्छब्द-नियमाभावः। अत ए बाभाति यत्-कृतिरि"ति नाथ-चरण-व्याख्यात-भोज-चम्पे। "शिरीपस्तु कपीतन" इति धन्वन्तरिः । "शिरी"ति द्रविडेपु ध्वनिः। तत् तस्मात्। अथवा तत्-कारुण्येत्येक-पदम् स प्रसिद्ध्यासौ कारुण्य इति। परिमहात् ममाङ्गीकाराहितोः। "त्रिषु कारुण्यः करुणा-विषये जन" इति "परिमहः परन्यामङ्गीकारे चे"ति नाम-निधानसंसारावर्तौ । जने मयि। ताहरां पूर्वं यथा तथा। तदिति अद्भुतस्य विशेषणं वा, अनिर्वाच्यमिति यावत्। स्वप्न एव स्वप्न-रूपं वा अद्भुतम् आश्चरं दर्श्येत्यर्थः। स्वप्ने वा पुनस्तहर्शनाज्ञजीवामीति भावः॥२२॥

प्रा॰ प्र॰-अ।कूतमावेशम्।

^{1.} V. r. मदनानुकूल

^{2.} M. Śārdūla vikrīdita

^{3.} Known through quotations only.

^{4.} वीणां संश्रु नारद, p. 251.

^{5.} Known as yajña-dumura; see p. 193 of VaidSS.

^{6.} Cp. AK II, 4, 63, p. 64.

^{7.} These works are probably lost for ever.

विदृषक: । एसो सिविणअ-लिइहिं मोदएहिं गामं उविण-मंतेसि । ता एहि गदुअ देवों पसादेहा । वरं तक्कालोपगदो तित्तिरी ण उण दिअहंतरिदो मोरो ।

राजा। यद्भिरुचितं भवते।

च० त०-वरमिति । "सिन्निहित-परित्यागे मानाभावादि"ति "सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटित दुर्मितिरि"ति च भावः । "भोर मोरी" इति महाराष्ट्राः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया — विदूषकः] एष स्वप्न-लब्धेमोदकैर्प्रामम् उपनिमन्त्रयसे । गामम् इत्यत्र "सर्वत लवराणामि"ति रत्नोपः । श्रत प्राम-शब्देन प्रामस्था जना गृह्यन्ते ।

[संस्कृतच्छाया—विदृ्षकः] तस्मादेहि गत्वा देवीं प्रसादयावः । वरं तत्कालोपनत-स्तित्तिरिः, न पुनर्दिवसान्तरितो मयूरः ।

वर्गिति सामान्ये नपुंसकम् । ''शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाता इति'' वाल्मीकिः । ''शक्यमरिवन्द-सुरिभिरि''ति कालिदासस्य । तित्तिरिः पित्त-भेदः । मोरो इत्येततः ''मयूर-मयूखयोवें''ति स्त्रेण सिध्यति ।

^{1.} For सिविया, Prākṛta form of svapna, see PPr, 1, 3, p, 6; 3 62, pp. 90—91. Other forms: सिमिया, सुमिया, see PrāV, 1.46, p. 10; Sur-SC., 3.91 & 97; SvapV., p. 49. Further instances of लद्ध:—PrāV., 3. 23, p. 75 & 134, p. 95; AupS., index. A. r. सो तुमं before सिवियात्र

^{2.} Cp. the maxim अजात-पुल-नामोत्कीर्तन-न्याय, LaukNA, II. 1.

^{3.} Saurasenī form of गत्वा, acc. to the sūtra क्र गमोदु झः, Saurasenī, 10, p. 279 of PPr. Alt. form गमित्र।

^{4.} V.r. तकालोपगदा...दिश्रहंतरिदा मोरी । Cp. KāmS., I. 2. 23, p. 51, वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात् ।

^{5.} Moles, p. 670 6. PPr., 3. 3, p. 60; v r. लवराम् ।

^{7,} It is quite unnecessary to explain the word वरं as सामान्ये नपुंसकम् like the word शक्यम्, as वरं is neuter in the sense of 'comparatively speaking, better'. Cp. AK. 3. 3. 174, p. 213, ''देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे तिषु क्लीवे मनाक-प्रिये।''

^{8.} A.S. III, p. 225; cp. "शक्यमिति रूपं वितिङ्ग-वचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपकमात्" इति वामनः।

विदूषकः। पणअ-पणमंत-सामंत-¹सहस्सअं अत्थाण-²मंडव-मग्गम् उज्झीअ इमिणा खिडिक्कआ³-दुवारेण⁴ पमोअ⁵-उज्जाणं पविसिअ॰ गच्छह्म। (तथा कुरुतः)।

नेपथ्ये। सुखाय वसन्तावतारो भवतु देवस्य। संप्रति हि— गर्भ-प्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पछ्छवा वाञ्छा-माल-परिग्रहः पिक-वधू-कण्ठोदरे पञ्चमः।

च० त० —नेपथ्ये इति । तिरस्करिण्या बहिद्धीभ्यां वन्दिनीर्वचनमुपक्रमते सुखायेति । वीरुधां छतानां गर्भ-प्रन्थिषु मध्य-पर्वसु सुमनसः पुष्पाणि । वर्तन्त इति शेषः । अङ्कराणां मध्ये मध्येऽङ्करम् । पष्ठवाः किसल्लयानि वर्तन्ते इत्यनुषङ्गः । पिक-वधूनां कोकिल्लाणां कण्ठोदरे पश्चमः स्वरः ध्वनिश्च । वाञ्छा-मात्रेण इच्छा-मात्रेण परिप्रहः अङ्कीकारः यस्य तादृशः सन वर्तते इत्यूहः । न तु परिणत इति भावः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] प्रग्य-प्रग्मत्सामन्त-सहस्रकमास्थान-मग्डप-मार्गमुज्मित्वा अनेन गवाच्च-द्वारेगा प्रमोदोद्यानं प्रविश्य गच्छावः ।

आस्थानं सभा । खिडिकिया इति देशीयः शब्दः । खिडकीति महाराष्ट्राः । पञ्चमः खर-मेदः ।

^{1.} V. r. सहस्स-कुलमत्थाणीमग्डव--। 2 Cp. SurSC., 1. 80.

^{3.} Ghanaśyāma renders this Deśī word into Sanskrit as गवास् । Tad-bhava form of गवास् is गवक्ख ; see PraśVS., 2. 4.

^{4.} Form: PrāV., 8, 2, 4.

^{5.} V. r. मञ्जरंद

^{6.} V. r. आविसी आ।

तस्मात् निर्णे जगन्ति जिप्णु दिवसैर्द्धि-तैर्मनोजन्मनो देवस्यापि चिरोज्झितं यदि भवेदभ्यास-वर्श्यं धनुः ॥२३॥ सपदि सस्वीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्रातुमत्र भज्यन्ते । सहकार-मञ्जरीणां शिखोद्गत अन्थयः प्रथमे ॥२४॥ राजा । अये ! सुरभेरारम्भः । सैवेशं मन्मथ-सैन्य-सामग्री । विदूषकः । बंदि -वअण-सुव्वमाण -सिसु-भावो उअवण-

च० त०—तस्मादिति। यस्मात् सुमनसः पह्नवाः पश्चमश्चेति कार्य-त्रयमुदेति तस्मा-दित्यर्थः। देवस्य मनोजनमनः स्मरस्य चिरोज्भितमिषि। ज्यम्बक-कृत-शासनादारभ्य इति भावः। धनुः। अभ्यासा-धीनं भवेच्चेत्। द्वि-त्रैदिनैः जगन्ति भुवनानि जिष्णु जयत् भविष्यतीति शेषः। तथा च "वसन्ते पुष्प-समय" इत्यमरोक्त्या भद्ननस्य पुष्प-धन्वत्वात् कुसुमेषुत्वाच संप्रत्येव त्रैलोक्य-जयो युक्त इति भावः।।२३॥

निभृतम् अप्रकटं यथा तथा। सपिद शीव्रं त्रातुम्। प्रथमे आद्याः सहकारस्य आम्न-तरोः मञ्जरीणां साह्य-कर्तुश्चेति भावः। शिखोद्गताः अप्र-सम्भूताश्च ते प्रनथयः पर्वाणि एक-देश इति यावत्। भज्यन्ते शीतोषचार-विषये इति भावः॥२४॥

अये आश्चर्य-खेदयोः । सुरमेः वसन्तस्य । सामग्री पदार्थ-पौष्करूयम् । वसन्तस्यो-दीपकत्वादिति भावः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] वन्दि-वचन-श्रृयमाग्य-शिशु-भावः उपवन-

^{1.} V.r. किंच

^{2.} M. Sārdūla-vikrīdita

^{3.} V. r. द्रम

^{4.} Repeated in BR, 5. 41, p. 165. M. Āryā.

^{5.} V. r. सुरभि-समयारम्भः।

^{6.} Alt. form: बंदिस, see SamarK, p. 576.

^{7.} For the transformation of श्रु into सुट्व, see PPr., 8. 56-57, pp. 239-240; PrāV., 8. 4. 241-242, pp. 130-131. For further use, see SetB., 2. 10 and 9-46. Other śānac forms: सुरामारा, स्रोमारा

^{8. 1, 3, 18.} p. 22.

दीसंत¹-तथोअ²-वितथारो³ सुरहि⁴-समयारंभो⁵। ता किंण विष्णिज्ञइ॰। किंणेदमणवरद-सारणी७-सेअ-सुकुमारासु केलि-वण-वसुंधरासु अकहिद-वितथारी॰ सुरिभ-समयारंभः॰। राजा। ततश्चाल¹॰।

च ० त० — अनवरतं सन्ततम् । सारण्यः । कालवे इति महाराष्ट्राः 1 । अकथितः सहज एव विस्तारी विस्तारवान् ।

ततः सेकानुकल्पात् । च-कारोऽछंकारार्थः । अत्र क्रीडा-वन-भुवि ।

प्रा॰ प्र॰—दृश्यमान-स्तोक-विस्तारः सुरभि-समयारंभः । तस्मात् किं न वर्ण्यते ।

^{1.} दीस from हश्; PrāV., 8.3. 161 "हशि-वचेर्डीस-डुच"। Other present passive participial forms of हश्ः दिस्समाण, दीसमाण। Further use: GatŚS, g. 73.

^{2.} Further use ; VeņSaṃh., p. 24. Other forms; थोत्र, थोन, थोनाग, थोक, थेन ; see PrāV., 8. 2. 125 p. 57; GātŚS., 49; OghaN., g. 259; ŚrāPSV., g. 27; etc.

^{3.} For the form, see PrāV., 8.4. 395, p. 160; Cp. Aś., NSP., p. 9.

^{4.} From सुर्गि, acc. to the sutra ख-घ-ध-ध-मां हः, PPr., 2. 26; cp. PrāV., 2. 155, p. 61; PāiLNM; KarMañ; RamMañ. सुर्गि also found; e. g. KummāC., p. 14.

^{5.} PrāV., 8, 1. 30, वर्गें इन्लो वा, p. 61. A. r. त्ति

^{6.} विष्णुज्जइ omitted in some MSS. SiriK., 1288. विष्णुञ्जइ in Apa.; PraV., 4. 345, p. 149.

^{7.} Further uses: KumPra., p. 58; RSPañ., p. 29.

^{8.} V. r. अधिक-वित्थारी।

^{9.} As the Prā. Pra. does not touch this passage and the Ca. Ta. explains it, probably the commentators got it in Sanskrit.

^{10.} V. r. ततश्च ।

^{11.} Moles., Kālavā (San. कुल्या), p. 161.

साम्यं सम्प्रति सेवते विचिकलं षाण्मासिकमौक्तिकै-बीह्लीकी-रदन¹-च्छदारुणतरैः पत्नैरशोकोंऽचितः²। भृङ्गी-लंघित³-कोटि किंशुकमिदं किंचिद्विवृन्तायते माझिष्ठेर्मु कुलैश्च⁴ पाटलि-तरोरन्येव⁵ काचिह्विपिः६॥२५॥ (विचिन्त्य)

च०त०—विचिकछं बहुमोगरा⁷ इति महाराष्ट्राः । बाह्वीकी बाह्वीक-देश-स्त्री तस्या रदन-च्छदः अधरस्तद्वत् । बाह्वोकीति कवेः प्रमादः, "शोणोऽत्ररो बाह्विकीनामि"ति वस्तु-निर्णयात् । "कांभोजा बाह्विका" इत्यमरोक्तेश्च । अंचितः संगतः । भृङ्गीभिः मधु-करीभिः । छंघिता कोटिः अप्र' यस्य तत् । किशुकस्य पुष्पं किशुकम् । किचित् ईषत् । विवृंतायते "वृंतं प्रसव-बंधनिम"त्यमरः । पाटिल-तरोः पाटिल-वृञ्चस्य च मांजिष्ठैः । "मांजिष्ठं पीतिमि"ति केदारः । मुकुलैः कुड्मलैः साधनैः । अन्या जगद् विल्रक्षणा । काचिद् वाचियतुमशक्या लिपिरिव वर्तत इति शेषः । घुणाक्षर-न्याय 10 इति भावः ॥२४॥

प्रा॰ प्र॰-विचिकिलं मिल्लका-पुष्पम् । माखिष्ठैः पीत-वर्णेः ॥२५॥

1, V. r. दशन

2. V. r. रशोकश्चितः

3. V. r. मृङ्गालङ्कित

4 V. r. माजिए-स्तवकैश्व

5. V. r. रन्यैव

6. M. Śārdūla-vikrīdita.

^{7.} Moles., मोगरा, p. 667.

^{8.} II, 8, 46, p, 129. Other forms of Vāhlika: Balhika, Bālhīka.

⁹ II, 4, 15, p. 55.

^{10.} For this maxim, Cp. GRM, iii. 195; PR., p. 9; RT., iv. 167; SV., iii. 58

सा कापि स्वप्न-विधौ दृष्टा च मधुश्च यत् समायातः। तदिदं मम लीढ-मधोरनुपानं तप्त-दुग्धेन¹॥२६॥

विदृषकः। (परिक्रामितकेन—) कल्पनै-कूरै-उक्करै-पंडरेसुं सिंदुवार-मंजरीै-पुंजेसुं, तक्काल-कप्पित-घिअै-मंजिट्ठेसुं असोअ-त्थवएसुं, निज्जिद-मंजिट्ठ-मसूरै-मण-

च० त०—मधुर्वसन्तः । समायातः प्राप्त इति यत् तिहदं तदेतत् । छीढः पीतः मधुर्मद्य'10 येन तस्य मम तप्त-दुग्धेन कदुष्ण-क्षीरेण अनुपानं संज्ञातिमिति शेषः । तथा च दृष्टा-बछस्य मे वसंतागमनमुद्दीपकतममिति भावः ॥२६॥

भक्ष्य-पदार्थोषमानैः साकमुपमेयं तह-छता-जालं वर्णयति—कलमेति । "सिन्दु-वारेन्द्रसुरसावि"त्यमरः 1 । तत्-काल-कल्पित-घृतं सद्योघृतिमत्यर्थः । मुसुराश्च इति श्रुतिः ।

प्रा॰ प्र॰—मधुरिति मकरन्दस्य मद्यस्य माचिकस्य च वाचकः, अर्धर्चादि-गरो पाठात्। "पुं-नपुंसकयोर्मध्व"ति मुकुटः ॥२६॥

परिकामितकेन कतिपय-पद-संचारेणेखर्थः।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] कलम-क्रूरोत्कर-पारण्डरेषु सिन्दुवार-मज्ञरी-पुञ्जेषु, तत्काल-किल्पत-वृत-माज्ञिष्ठेषु त्रशोक-स्तवकेषु, निर्जित-माज्ञिष्ठ-मसूर-मनो—

^{1.} M. Āryā.

^{2.} V. r. कलमंकूर-कुषंड-पंडरेसु। Nārāyaṇa, commentator of the VŚB, reads "क्लम-कूर-कुषंड-पाएडरेसु" and says, "क्लम-कूरः शाल्योदनं कुष्माएडानि च तद्वत् पाएडरेसु"। For क्लम, see PāiLNM, v. 256, p. 48; JamDP., 2.

^{3.} Cp. DeśiNM., 2. 43.

^{4.} Cp. KumPC., 1. 41, p. 20; 5. 18, p. 148. Alt. form 3年 1

^{5.} Alt. forms: मंजरिश्रा (KumPC., 3. 65, p. 102) and मंजरि (AupS).

^{6.} V. r. सित-सिंदुवार-पुपफेसुं। 7. V. r. तकाल-किद।

^{8.} V. r. पञ्चवेसं। 9. V. r. धूसरित।

^{10.} See Pāṇini, 2. 4. 31; SidKau., 816, अर्धर्चाः पुंसि च, p. 188; see also परिशिष्ट, p. 714; cp. AK, 3. 5. 36, p. 238.

^{11.} II. 4. 69, p. 65.

हरेसुं, माहवी-कुसुमेसुं, दिध-सरिच्छेसुं णोमालिआ-मुउलेसुं, दरावित्दै-दुद्ध-मुद्धेसुं विचइल-उप्फुल्लै-पुप्फेसुं, णीसेस-पसवै-संपदं वज्जीअ उवमाणेसुं सज्जदि मे दिट्ठी ।

राजा। अत्र हि किलोचितोपमानाभिनिवेशिनी ते जिह्ना। विदूषकः। (अग्रतो निर्दिश्य) रंगंगणं लदा-णच्चकीणं,

च० त०—मसूरा इति महाराष्ट्राः । "वासन्तो माधवी छते"त्यमरः । (छवाः छेशाः शकछा इति यावत् । एतेन अतिनैविड्यं सृच्यते । अत एव मुकुलेष्विति निर्देशः । १) द्रमीषत् । "आवर्तितं तु कथितिम"ति विश्वः । उत्पुद्धानि विकसितानि च तानि [पुष्पाणि च] । "प्रसनः पत्र-पुष्पादावि"ति शब्द-माछा । उपमानेषु अन्न-प्रमुख-पदार्थेषु इत्यर्थः । सज्जति सञ्जा भवति । भक्षणायेति भावः ।

अत्र उपमानोपमेयानां मध्ये । अभिनिवेशिनी आसक्तिमती । निर्दिश्य दर्शयित्वा । "रङ्गो नाट्य-स्थल" इति बलभद्रः ।

प्रा॰ प्र॰ — हरेषु माधवी-कुसुमेषु, दिध-सद्देषु नव-मिक्कका-मुकुलेषु, दरावर्तित-दुग्ध-मुग्धेषु विचिकतोत्फुल्ल-पुष्पेषु, निःशेष-प्रसव-संपदं वर्जियत्वा उपमानेषु सज्जित मे दृष्टिः ।

क्रूरोत्करोऽत्रराशिः। ''क्रूरमत्रं खलः क्रूरं' इति नानार्थ-मजरी। क्रूरेति गुर्जराः। निर्जित-माश्जिष्ठ-मसूराणि च तानि मनोहराणि चेति बोध्यम्। पुष्फमित्यत्र ''ष्पस्य फ'' इति फत्वम्। पुज्जमिति पाठेऽपि पुष्प-वाचक एव देशीयोऽयं शब्दः।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] रंगांगणं लता-नर्तकीनां,

^{3.} Further uses: PāiLNM., v. 82, 29; SetB., 6. 96. This word is not found in some MSS.

^{4.} V. r. कुसुम 5. V. r. भममाणा संसज्जदि।

^{6.} Cp. KM., 1. 19, pp. 14-15, Viduşaka, etc.

^{7.} V. r. उपमान-निवेदिनी

^{8.} Moles., p. 636.

^{9.} II. 4. 15, p. 55.

वाहिआली मलआणिल-तुरंगस्स, ²वारि-³त्थाणं वंमह⁵-मह⁶ वारणस्म⁷, संकेद-सदणं णीसेस-कुसुमाणं, पीऊस-वरिसं हिअअस्स पमदुज्जाणं। ता इमं निव्वणअंतो इदो एदु पिअ-वअस्सो।

राजा। (पत्रन-स्पर्शमिमनीय—)

ये दोला-केलि-कारा मनिस⁸ मृग-हशां मान-तन्तुच्छिदो ये सद्यः शृङ्गार-दीक्षा-व्यतिकर-गुरवो ये च लोक-त्रयेऽपि।

च० त०—िर्न्वर्णयन् पश्यन्। "िर्न्वर्णनं तु दर्शने"त्यमरः 10। राजा द्वाभ्यां पवनं वर्णयति—य इति। यच्छब्द-त्रयेण समीराः परामृश्यंते। ये प्रा० प्र०—वाहिराली मलयानिल-तुरङ्गस्य, वारि-स्थानं मन्मथ-महा-वारणस्य, सङ्केत-सदनं निश्शेषकुसुमानां, पीयूष-वर्षं हृदयस्य प्रमोदोद्यानम्। तस्मादिदं निर्वर्णयन्नित एतु प्रिय-वयस्यः।

वाहिआलीति वाजि-स्थान-वाचको देशीयः शब्दः । वाइ-सालेति पाठे वाजि-शालेखर्थः । वारीति ''वारी तु गज-बन्धनी''त्यमरः । वंमह इत्यत ''मन्मथे व'' इति वत्वम् । उज्जाणिमत्यत्र ''त्य-थ्य-द्यानां च-छ-जा'' इत्यनेन ज-कारादेशः ।

Also found in SamarK., p. 13, 1. 2 and SupāsCar., p. 327.
 Sans: Vāhvālī. Alt. form: वाहियाली।

^{2.} V. r. पारिद्धरगागं वम्मह-वाहस्स i. e. पारध्येरगयं मन्मथ-व्याधस्य। पारिधं, also पारधीं, is the tad-bhava form of पापिधं meaning chase, hunting; see PrāV., 8. 1. 235, p. 35; KumārPC., 2. 55, p. 60; UpadP., p. 257; SupāsCar., p. 216.

^{3.} See PāiLNM., v. 28; SamarK., pp. 277 and 678.

^{4.} Other Prākṛta forms: ठाण, थाण ; see PrāV.. 8. 4. 16 ; Vis-Bhāṣ, gāthā, 1856 ; UpadP., p. 332 ; SūagaS., 1. 11 ; etc.

^{5.} See PPr., 2. 40, p. 49 and 3. 43, p. 78; PrāV., 8. 1 242, p. 36 and 8. 2. 61, p. 48, PāiLNM., v. 7, p. 21; also PrākLak. Also वस्माथ found.
6. Also महा।

⁷ See PāiLNM., v. 9, p. 21; cp. KumārC., 1. 34, p. 18 and 2. 22, p. 47.

^{8.} V.r. वरिसी। For वरिस from वृष्, see PPr., 8. 11, p. 222; PrāV., 8. 4. 235. 9. V.r. किमपि

^{10.} AK III. 2. 31, p. 187, "निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेच्नणम्"।

ते कण्ठे लोलयन्तः परभृत-वयसां पञ्चमं राग-राजं

वान्ति स्वैरं समीराः स्मर-विजय-महा-साक्षिणो दाक्षिणात्याः ॥२७॥ च० त०-मृगाणामिव मृगा इव वा हशो यासाम् । "मृगस्य मृगवच वेट्यक्षि वर्ण्यमि"ति करप-तरौ नाथाप्रज-चरणाः । किमपीति भ्रान्तः पाठः । मनसीति सपाठः । तस्मिन मनिस दोला-केलि क्रवन्तीति दोला-केलि-काराः। प्रियो वन्दतां वा वन्द्यतां वेति चांचल्य-रूपा दोलेति भावः। तदिहं 'दोला-कर्म वितन्त्रन्ति मनांसी"ति नाथ-चरण-व्याख्यात-भोज-चम्पू-छायानुसर्णमित्यूह्म् । डोलेति संस्कृत-कवेः प्रमादः । "दोला-द्रान-दण्डेषु ड" इति प्राकृत-ज्याकरणे वरक्चिनां उत्व-विधानात् । अत एव सद्यस्तत्क्षणम् । ये, मृग-दृशामिति काकाक्षि-न्यायेनोभयत्र योज्यम् । मानोऽहङ्कारः स एव तन्तुः सूत्रं तत् छिन्द्रन्तीति तन्तुच्छिदः। मलयानिल-वलन-सूचनादुदयो भविष्यतीति मृग्-हृशः स्वतो मुक्त-मानाः पत्यनुकूला भवन्तीति भावः । मान-तन्तु-च्छिद् इति ध्वनिः । व्यतिकरे संबन्धे। ते, परैः काकैः भृतानि च तानि वयांसि पक्षिणः तेषां कोकिलानाम। "वयः पक्षिणि बाल्यादावि"ति रभसः । कण्ठे राग-राजं राग-श्रेष्ठं पञ्चमं पञ्च-मारूयम् । "पिकः कृजति पश्चमि"त्यमर-शेषः । छोछयंतः संचार्यतः । स्मरस्य विजये महान्तः प्रामाणिकाश्च ते साक्षिणः । "साक्षी प्रामाणिको मत" इति धर्म-शास्त्र-समरणात् । दाक्षिणात्याः 'दाक्षिणात्योऽयं यस्तु दक्षिण-दिग-भव'' इति वैजयन्ती है। समीरा वायवः स्वैरं यहच्छया वान्ति । ध्वनिश्च ॥२७॥

8. Not traced in the V. of Yadavaprakasa, Oppert's ed.

V. r. लोडयन्तः

^{2.} M. Sragdharā.

^{3.} i. e. Cidambara Brahmacarin. See f. n. 8, p. 25; also Introduction.

^{4.} PPr., 2. 35. The reading in the eds. of Vaidya (p. 36) and Cattopādhyāya (p. 48) "दोला-दराड-दशनेषु डः"। Cp. PrāV., 8. 1. 217, p. 33; PāiLNM.; in the sense of palanguin: DeśīNM., 4. 11, p. 161.

^{5.} For this maxim, cp. Bra.'s ccmm. on Sva.'s HYP., 4. 10; AG.'s comm. DAL. on DA. of AV., 3. 1; KāmNS., 1. 24.

^{6.} The work is probably no more in existence.

^{7.} Not found in the Tri-kāṇḍa-śeṣa; cp. AK., 1.6.1 p. 31. This Amara-śeṣa has been frequently quoted by our commentators; but the quotations are not traceable in the TŚ.

अपि च-

सुरत-भर-खिन्न-पन्नग-विलासिनी-पान-केलि-जर्जरित:। पुनरपि विरहि-श्वासैर्मलय-मरुन्मांसलो भवति ॥२८॥

विदूषकः । ²एव्वं एदं । लंका-तोरण-मालिआ-तरलणो माणोसहं सिंघली-संघाणं दविडीण वम्मह-महा-लासैक-णट्टावओ ।

च० त०—पुरत-भरेण ऊर्ध्वाभूय मिथः संघर्षण-वेष्टनादि-रूपेण रतातिशयेन । खिन्नाः आयत्ताश्च ताः पन्नग-विल्लासिन्यः सर्पाङ्गनाः । तत्-कृतया पानक्रीडया जर्जारतः संजात-जर्जर-गुणः कृशतर इति यावत् । पन्नग-जातेः पवनाशनत्वादिति भावः । "विल्लासिनी भामे"त्यमर-शेषः । विरिहण्यश्च विरिहण्श्च विरिहणः तेषां वियोगिनां श्वासैः मलय-मस्त मलय-पवनः । मांसलो बल्जान् । पृष्टीभवतीत्यर्थः । विष-धराणां भोजन-शेषतया विरहाग्नि-सन्तप्तानाम् उष्ण-श्वासैरिधकी-कृततया च चन्दनाद्वि-पवनो मे दुःसहतर इति भावः ॥२८॥

विदृषकश्चानिलं वर्णयति—लङ्कोति । लङ्कायास्तोरण-मालिकानां बहिर्द्वारालङ्कार-माल्यानाम् । अथवा सूत्र-गुम्फिनाम्न-दल-पंक्तीनाम् । तरलनं कम्पनं यस्मात् । मानौषधं मान-मोचनौषधमित्यर्थः । मन्मथस्य महा-लास्ये महा-नाट्ये सुरत इति यावत एक-

प्रा॰ प्र॰—जर्जरितः कृशतरः ।
[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] एवमेतत् ।

लङ्का-तोरण-मालिका-तरलनो मानोषधं सिंहली-संघानां द्रविडीनां मन्मथ-महालास्यैक-नत्तीपकः। कण्णाडी-कुरलालि¹-तंडव-अरो लाटीण लीला-गुरू उम्मत्तो महरट्ठि-वड्ढिद-मणो² चेत्ताणिलो वड्ढिदि³॥२९॥ (संस्कृतमाश्रित्य) इह हि नव-वसन्ते मझरी-पुझ-रेणु⁴ च्छरण-धवल-देहा बद्ध-हेलं चरन्ति⁵।

च० त०—नर्तापकः मुख्य-सृत्र-धारः। वंमहेत्यत्र "मन्मथे व 6" इति वत्वम् । "क्करला भालगाः कचाः" इति वैजयन्ती । "कुरलकेसः" इति महाराष्ट्राः । लीलायां विलासे। उन्मत्त इव सर्वशः सभारीत्यर्थः। "मलये मास-मेरे च चैत्र" इत्यच्युतः । वड्ड इत्यत्र "वृधेवेड्ड" इति वड्डादेशः। १२६॥

अथ कविरम्रे ''तुमं वी"ित विदृषकेण राज-परिहास-करणाय संस्कृतमाश्चित्येति चमचकारेति बोध्यम् ।

इह अस्मिन नव-वसन्ते वसन्तारम्भे । मञ्जरीणां सिन्दुवारस्येत्यर्थात् सिद्धम् । प्रञाः राशयस्तेषां रेणुभिः अङ्ग-छप्न-धूळिभिः ह्युरणेन विद्योतनेन धवळा देहाः येषाम् ।

प्रा॰ प्र॰—कर्णाटी-कुरलालि-तांडव-करो लाटीनां लीला-गुरु-रुन्मत्तो महाराष्टी-वर्धित-मनाश्चेलानिलो वर्धते ॥४॥

कर्णाटीति कन्नड-स्री। ''कानडे" इति महाराष्ट्रा वदन्ति। महरट्ठोति ''श्रिप मापं मणं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न जातुचिदि''ति किन-समयात् ह-शब्दे टि्ठ-शब्दे च हस्रता। तथाच महा-राष्ट्रीणां विधितं मनः येनेति महाराष्ट्रीभिविधितं मनः यस्मिन्निति वा बोध्यम्। महरट्ठ

^{1.} V. r. चिडराण 2. V. r. लुंडिद-मणो 3. V. r. ग्र≡िद 'M. Śārdūlvikrīdita' 4. V. r. रेग्णु-पुज 5. V. r. सरन्ति

^{6.} PPr., II, 40, p. 49; cp. PrāV., 8. 1. 242, p. 36; PāiLNM. Alt. form : बम्मथ ।

^{7.} Cp. Vaij. of YP., p. 181, v. 99, "ते [कचा:] ललाटे असरकाः कुहला असरालकाः"; AKU of KS. on AK II. 6. 96 "कुरलाथ", p. 106, l. 3 from the bottom.

8. Moles., p. 174.

^{9.} This lexicographical work is probably lost for ever.
10. PPr., 8. 44, p. 235; cp. PrāV., 8. 4. 220, p. 128 "कथ-वर्धा हः".
Cp. also KālĀK., index.

तरलमिल-समूहा हारि-हुंकारि-कण्ठा बहुल-परिमलाली-सुन्दरं सिन्दुवारम् ॥३०॥ राजा। (किञ्चिद्विहस्य) सखे! संस्कृतेऽपि प्रगल्भसे। विदृषकः। तुमं वि अह्मारिस-जण-जोग्गे पाउद-मग्गे णिपडिदोसि । ता एहि फलिह-सिला-मंदिरं महा-मंति-कारिदं केलि-केलासं पेकृखिदुं गच्छह्म (इति परिक्रामतः)।

च० त०—हारिणः मनोहराश्च ते हुंकारि-कण्ठाः । अछिनाम् अछीनां वा "भ्रमरो ऽिछरछी"ति धनंजयः 4समूहाः । तरछं चश्चछम् । पवन-वशादिति भावः । बहुछाश्च ते परिमछास्तेषाम् आछोभिः पंक्तिभराधिक्यैरिति यावत् । सुन्दरं रम्यं सुन्दरवदाश्रयणीयं वा । "बहुछं बह्वि"ति त्रि-रूपः । सिन्दुवार-तरुं "गन्धाह्य इन्द्रसुरसः सिन्दु-वारश्चे"ति धन्त्रन्तरिः । उद्दिश्येति शेषः । बद्ध-हेछम् अशिथिछ-विछासं यथा तथा चरन्ति सश्चरन्ति । हि प्रसिद्धौ । भ्रमराणां कुसुमातिथित्वादिति भावः ॥३०॥

प्राक्ठत-मार्गे प्राक्ठतैः विटेरनुसार्य-मार्गे स्वयादि-विषय-मार्गे इति परिहासोक्तिः । प्राक्ठतानां वा । केळयः निरुपम-छीळाः कैळास इव यस्मिन तत् केळि-कैळासं विश्राम-स्थानम् । प्रा॰प्र॰—इति पाठे ''महाराष्ट्रये महाराष्ट्र" इति द्वि-रूप-कोशः । मह-शब्दस्य उत्सवोऽर्थः । महाराष्ट्रये महाराष्ट्रये महाराष्ट्रये महाराष्ट्रये महाराष्ट्रये महाराष्ट्रये सहाराष्ट्रये सहाराष्ये सहाराष्ट्रये सहाराष्ट्ये सहाराष्ट्रये सहाराष्ट्रये सहाराष्ट्रये सहाराष्ट्रये सहाराष्ट्ये सहाराष्ट्रये सहारा

हारि "मनोज्ञं मनोहरं हारी" त्यमर-शेषः ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] त्वमपि श्रस्मादश-जन-योग्ये प्राकृत-मार्गे निपतितोऽसि । तस्मादेहि स्फटिक-शिला-मन्दिरं महा-मंत्रि-कारितं केलि-कैलासं प्रे चितुं गच्छावः ।

फिळिड्मित्यत ''स्फिटिक-निकष-चिकुर-शीकरेषु कस्य ह'' इति इत्वम् ⁷ । केळि-कैळासिनिति स्थान-विशेषः ।

- 1. V. r. सिन्दुर'
- 2. V. r. पउत्तोसि प्रवृत्तोऽसि]। 3. V. r. महा-मंति-कारिदं precedes.
- 4. Not found in Dhanañjaya's Nāma-mālā
- 5. DN., p. 150, सिन्दुवार । Cp. AK., II. 4. 69, p. 65, "सिन्दुवारेन्द्र- सरसो." etc.
- 6. Cidambara, elder brother of Ghanasyāmā, has been referred to several times by Sundarī and Kamalā as well. 7. ppr., 2, 4, p. 35.

विदृषकः । किहं उण कोंची-केंकार-सुन्दरो सदो ।

राजा । (समाकर्णयंस्तदनुसारेणोध्वमवलोक्य)

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनागनाकाशे कोऽयं गलित-हरिणः शीतिकरणः ।

समाबद्ध - ग्रासैरपवन-चकोरैरनुसतः अ

किरञ्ज्योत्स्नामच्छां नव-लवलि - पाक-प्रणयिनीम् ॥३१॥
विदृषकः । किहं सो ।

राजा । अयमयम् (स-विस्मयमवलोक्य) कथं न दृश्यते,
किं पुनरिदम् । (वितर्क्य)

दोळा-स्थित-विरह्-ग्रुभ्र-मृगाङ्कावळी-मुखमुहिखति उपेति। उपप्राकाराप्रमित्येकं पदम्। प्राकाराप्रंचरी इति महाराष्ट्राः। तस्य उप समीपे। नयने छोचने। कर्म। प्रिह्णु प्रेरय पश्येति। अनाकाशे नीछं नभ इति प्रतीतेराकाश-व्यक्ति-वित्त-स्थळेतर-प्रान्ते। नवश्चासौ छवछेः पाकः पत्र-पक्ता तस्याः प्रणयिनीं सखीं शुभ्रामिति यावत्। "छवछी छविहस्तथे"ति द्वि-रूपः। "रायअवछी" इति महाराष्ट्राः"। अच्छां निर्मछां ज्योत्स्रां किरन प्रसारयन। समाबद्धाः सम्यक् आबद्धाः आशया घृताः प्रासाः कवछ-बुद्धयो यैः। चकोरैरनुस्तः। गिछत-हरिणः मुक्त-मृगः। निष्कछङ्क इति यावत्। कोऽयं शीतिकरणश्चन्द्रः। इतेरध्याहारः। मनागीषत् सामान्यत इत्यर्थः। तर्कयेति। ननु चकोरानुस्तत्वात् ज्योतस्ना-प्रकाशकत्वाच चन्द्र एव, आकाश-हरिण-विमुक्तत्वान्नायं चन्द्रोऽपि तस्मात् किमेतन् छड्कमपूर्वम्। इद्मित्थिमिति ऊड्स्वेति भावः॥३१॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] क पुनः क्रीब्री-केङ्कार-सुन्दरः शब्दः। [संस्कृतच्छाया—विदृषकः] क सः।

^{1.} V.r. सुणीत्रदि added here. 2. V.r. सुधाबद

^{3.} V.r. रनुस्तां 4. V.r. लवलि-फल 5. V.r. भी वश्रस्स कहिं सो

^{6.} See Moles., 272 — चर। 7. Moles, रायत्रांवली, p 694.

यन्मञ्जु शिक्षितमितो रशना-मणीनां यच्छ्रास-सौरभ-बलादलयो वलन्ते । यद्गीतयश्रल°दलङ्कृतयश्र लीला-दोला-विलास-तरलस्तदयं मुखेन्दुः ॥३२॥

च० त०—नायं केवलेन्दुः गुणाधिकैर्हेतुिमर्भु खेन्दुरित्युपन्यस्यति—यदिति । यच्छ्बद्वत्रयस्य यस्मादित्यर्थः । रशनायाः काञ्च्याः मणीनां क्षुद्र-घंटा-मणीनां मञ्जु मनोइां शिखितं
स्वितम् । यद्यपि "भूषणानान्तु शिखितमि"त्यमरोक्तया मणीनां शिखितमिति कवेरचातुर्यं पौनक्क्तयान्, तथाषि "वंश-करीर-नीलैरि"ति माघ - व्याख्यायां पति-पत्नी-करिकल्लभादिवन्मन्तव्यमिति महोषाध्यायाध्यक्रु स्तद्वद्वत्रापि क्षन्तव्यम् । मञ्जु शिखितमिति प्रासाशयोक्तमिति केचित् । इतः अत्र । श्रूयत इति शेषः । अल्यो भृङ्गाः वलन्ते
सश्चरित । चल्लस्यः स्फुरन्यः अलङ्कृतयः तत्तदुचित-कल्पना-सम्पद्नत्याक्षरनियमार्थ-पृष्टि-शृङ्गार-मङ्गलाशंसा-निजेष्ट-जन-नाम-विन्यसनादि-चमत्कार-क्षपा अल् ङ्कारा यासु ताः गीतयश्च । "गतगानी" इति महाराष्ट्रांगनाः । श्रूयन्त इति शेषः ।
तत्तस्मात् । अयं । चश्चल-दोलाया विलासैः सुखासिकांदोलनादि-लीलाभिः तरलः
चलाचलः । वदन-चन्द्रः । कस्याश्चिदिति शेषः । तथा च यस्माद् एवंविधो रशना-धासगीतीनां विलासस्तस्मादेवायं सुखेन्दुरिति भावः ॥३२॥

^{1.} V.r. वदन्ति

^{2.} V. r. यद्गीतयः स्वल

^{3.} Cp. KM., act 2, the King watching Karpūra-mañjarī. M. Vasanta-tilaka.

^{4. 1, 5, 24,} p. 30.

^{5.} ŚV., 4. 14.

^{6.} This statement presupposes other commentators.

^{7.} Moles, p. 232.

विदूषकः। किण्णु क्खु एदं¹। सच्चकं तुए जाणिदं जदो हिंदोलिआ-जुअल²-सिहराइं इदो दीसंति।

राजा। (पुनर्ह प्ट्वा) सखे! अयमसावाश्चर्यश्चन्द्रमाः। विदूषकः। णिरणुक्कोसोक्कण्ठलोअणेहि^{'³} अह्मेहिं चंदो खे लक्खीयदि⁴।

राजा। (निपुणं निरूप्य) सखे। दिष्ट्या वर्धसे, स्वप्त-दृष्ट-जन-मुख-पद्म-संवादिनी लावण्य-लक्ष्मीः।

च० त०—हिन्दोलिकयोः दोला-शृङ्खलयोः । युगलं द्वयम् । तस्य शिखरे अलङ्कार-स्थापितावतंसीभृत-शृङ्को इत्यर्थः । "हिन्दोलिका दोला-शृंखलयोरि"ति केदारः । हिन्दोलिका-शब्दार्थस्तु चैत्र-शुद्ध-नृतीया-प्रसक्त-दुर्गा-दोलाधिरूढ-गौरी-पूजक-महाराष्ट्राङ्क-नासु प्रसिद्धो विद्योयः । 6

नितराम् अनुक्रोशोत्कण्ठे दयौत्सुक्ये येषां तादृशानि छोचनानि ययोस्ताभ्यां निरनुक्रोशोत्कण्ठ-छोचनाभ्याम्। आवाभ्यामिति च नाथ-चरणानामभिप्रायः। चन्द्रो सुख-रूपः। खे अवकाशे प्रान्त-विशेष इति यावत्। "खमाकाशावकाशयोरि" स्यगस्त्यः। एतेन "अनाकाशे कोऽयमि" ति पूर्वोक्तस्याविरोधः।

निरूप्य विभाव्य । दिष्ट्या दैवात् । स्वप्न-दृष्ट-जनस्य मृगाङ्कावल्याः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] किन्तु खल्वेतत् ? सत्यं त्वया ज्ञातं यतो हिन्दोलिका-युगल-शिखरे इतो दृश्येते ।

सिहराइं इत्यत द्वि-वचने बहु-वचनमिति बहु-वचनत्वम् ।

[संस्कृतच्छाया—विद्षकः] निर्नुकोशोत्कएट-लोचनैरस्माभिश्वन्दः खे लच्यते ।

^{1.} Not found in some Mss.

^{2.} V. r. हिंदोल-दंडिआ

^{3.} V. r. कथं लुकदंसिएात्राहिं विश्र

^{4.} V. r. अम्हेहिं समं खेलदि

^{5.} Cp. Kś. on AK., II, 8, 54 "प्रेङ्खा हिन्दोलाख्या"।

^{6.} Moles, p. 901,

विदूषकः। आः कीदिसी सा।

राजा। यादृशी परिपाक-पाण्डुराणां शर-काण्डानाम्।

विदूषकः। ननु किर-कलम-दन्तच्छेदेसु वि सा अत्थि ज्जेव। (विचिन्त्य) चिर-विरिह्अ-विश्विः। सहत्तणेण जाणि-ज्जदि अवितण्णा सा हिन्दोलिआए। ता एहि अग्गतो गच्छह्म। (इति परिक्रामतः)।

विदूषकः। एदं तं केलि-केलासं। ता उवसप्पदु पिय-वयस्सो। (तथा कुरुतः)।

च० त०—परिपाके पकतायाम् । शराणां कंस इति काण्डानां काण्डीति च महाराष्ट्राः । ६ एतेन तस्या विरह-पाण्डिमा छक्ष्यते ।

"छवछी-शर-काण्डानां पाण्डुत्वे चोषमानते"ति कवि-समयानुसारेण वर्णयतो राज्ञो भाव-समयानभिज्ञः परिहासेन प्रातिभाट्यमारचयन्नाक्षिपति—निव्वति । शर-काण्डापेक्षया स्थूछतरेषु कछभ-दन्तच्छेदेषु सा छावण्य-छक्ष्मीरस्त्येव । तावता को गुण इति भावः ।

परिकामतः सञ्चरतः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] त्राः कीदशी सा ?

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] ननु करि-कलभ-दंतच्छेदेष्विप साऽस्त्येव । चिर-विरिहत-हिन्दोलिका-शब्दत्वेन ज्ञायतेऽवतीर्णा सा हिन्दोलिकातः । हिन्दोलिकेति दोला-वाचको देशीय शब्दः । हिन्दोलेति महाराष्टाः ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] तस्मादेहि अप्रतो गच्छावः ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] एतत्तत्केलि-कैलासम् । तस्मादुपसर्पतु प्रिय-वयस्यः । केलिः कैलास इव यस्मिन् स्थाने तत्केिछ-कैछासम् ।

^{1.} V. r. no ननु

^{2.} V. r. विरमिद

^{3.} V. r. उत्तीरसा सा ; no हिन्दोलि-ग्राए।

^{4.} V. r. इंद

^{5.} V. r. पविसी ऋदु

^{6.} Moles., p. 152.

राजा। उद्दण्ड-हिण्डीर-पिण्ड-परिपाण्डुरेण महसाऽति-कैलासमेत्रेदम्।

विदूषकः। पिअ-वयस्स¹इदो दाव आलिखिद³-फिलह-गब्भ-भवण-भित्ति-चित्त-कम्मिमि³ णिवेसीअदु दिट्ठी। एस दाव देवो देवीए समं वासगाहिणिवेसी⁴ आलिहिदो। एसावि तंबुल-करंड-वाहिणी णाअवल्ली। एसावि⁵ चामर-गगाहिणी पभंज-णिआ। एसोवि जल-कमंडलुओं णाम वामणओ। एसोवि³

च० त०—उद्दण्डः अधिकश्चासौ हिण्डीराणां पिण्डो गोछः । ध्वनिश्च । महसा तेजसा हेतुनाऽतिकान्त-कैछासिमदार्थः । तस्य रजताद्रित्वेन शुष्क-पत्र-कान्तिकत्वादिति भावः । देवः भवान । "केछी-शय्योज्ज्वछो वासो वासक" इति रत्न-माछा । करण्डो नाम वर्तु छा-कार-संपुट-वाचको देशीयः शब्दः । करण्डा इति डवा इति महाराष्ट्राः । मन्दुरायाः वाजि-शाछायाः । एष मर्कटः ।

प्रा॰ प्र॰ — "हिण्डीरोऽव्धि-ककः फेन" इत्यमरः ।

[संस्कृतच्छाया—विदृपकः] प्रिय-वयस्येतस्तावद् आलिखित-स्फटिक-गर्भ-भवन-भित्ति-चित्र-कर्मीण निवेश्यतां दृष्टिः । एष तावद्दे वो देव्या समं वासकाभिनिवेशी आलिखितः । एषापि ताम्बृल-करण्ड-वाहिनी नागवल्ली, एषापि चामर-प्राहिणी प्रभङ्गनिका, एषोऽपि जल-कमण्डलुको नाम वामनः, एषोऽपि

^{1.} V. r. no पिश्च-वयस्स ।

^{2.} V. r. ललिश्र

^{3.} V. r. संट्ठेषु कम्मेसु।

^{4.} V. r. पासत्राहिशावेसी

^{5.} V. r. no 旬

^{6.} V. r. गुत्राग्तंडचो [नगरकणटकः] ; रत्रागुकरंडचो [रत्न-करणडकः]

^{7.} V. r. एसो उरा

^{8.} Moles., p. 350.

^{9.} II, 9, 105, p. 157.

मंदुरा-मक्कटो टप्परकण्णो णाम।

राजा। संबं! त्वमेषोऽभिलिखितः।

विदूषकः। (स-क्रोधम्) णाहं जाणिदो आलिहिदुं । बम्हणी जाणादि जादिसोहं, सा मां भणादि तुमं पच्चक्खो काम देवो त्ति ।

राजा। अये किमुपवने शुको वदति। विदृषकः। किं विअ। राजा। अस्ति भवान देवः, किं पुनर्भः ङ्गरिटिः ।

च० त०—नाहमिति कोटिप्वहमित्यर्थः। त्वमेव ज्ञातो महाराजत्वादिति भाव-गर्भः परिहासः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया — विदृषकः] मन्दुरामर्कटष्टप्पर-कर्णां नाम । भुग्न-वाचकोऽयं टम्पर-शब्दो देशीयः ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] नाहं ज्ञात आलिखितुं, ब्राह्मणी जानाति यादशोऽहम्। सा मां भणति त्वं प्रत्यक्तः कामदेव इति ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] किमिव ? भृङ्गरिटिरिति वैरूप्याशयेन परिहासोकिः।

^{1.} For टप्पर, see DeśīNM., 4, 2; SupāsCar., (Benares, 1918-1919), p. 520

^{2.} V.r. लिहिंदु जािणदो

^{3.} V. r. पचक्खको देवो त्ति 4. V. r. no अये

^{5.} Also called सङ्गरिट, सङ्गरिट ; vide त्रिकारड-शेष, रिटिस्त्वसौ । सङ्गरिटः शलो सङ्गी नाडीदेहोऽस्थिविग्रहः, 1, 1, 48, p. 256, of Visnudatta Sarman's ed-

विद्षकः। को दुज्जण-वअणाणं कण्णं देइ। (अङ्गल्या निर्दिशन्) एसा उण सोहा-समुद्येण उवहसंती देवीं कावि अपुववा आलिहिदा²।

राजा। इयमपूर्वेव किं पुनरस्माकं न पुनरनङ्गस्य। (सम्यग् विलोक्य) सैवेयमस्मन्मनः-सारङ्ग'-शशि-लेखा । अहो रूप-संपदेतस्याः।

चक्षुर्मेचकमम्बुजं विजयते वक्तस्य मिलं राशी भ्र-सृतस्य सनाभि मन्मथ-धनुर्लावण्य-पण्यं वपुः।

च० त०—शुक-व्याजाद्राजानं प्रति दुर्जनत्व-निर्देशः। "समुद्रायः समुद्र्य" इत्यमरः ।

''अपूर्वन्तु मनोहर-नवीनयोरि"ति नामनिधानम् । मकरध्वजस्य रतिरेव योग्या नेयमित्यर्थः। तथा च रतिरस्याः पुरः कियतीति भावः।

चित्र-लिखितां मृगांकावलीं वर्णयति—चक्षुरिति । सुतनोरिसस्य सर्वत्र यथोचित-मनुपङ्गः। चक्षुः कर्नृ। मेचकमम्बुजम् इन्दीवरं कर्म। "नील-नलिनाभिम"ति जयदेवः। "नील-नीरजे"ति क्षेमचन्द्रश्च। विजयते जयति । भ्रूरेव सूत्रम् । प्रमाण-बद्ध-सूत्राकार-परिणत-भ्रुव इद्यर्थः। धनुः सनाभि "सपिण्डास्तु सनाभय" इद्यमरः । वपुः ठावण्यस्य पण्यम् "विपणिः पण्यवीथिके" समरः (१)।

प्रा॰ प्र॰-- संस्कृतच्छाया--विद्वकः] को दुर्जन-वचनानां कर्णं ददाति । एषा पुनः शोभा-समुदयेनोपहसन्ती देवीमपूर्वा कापि त्रालिखिता।

कि पुनरिति न किमपि फलमिति काकुः। नेति अनक्तत्वादिति भावः। सारङ्ग-श्रकोरः । "मृगे चकोरे सारङ्गः पातके शवलेऽपि चे"ति यादवः ।

मेचकं श्यामं, सनाभि समानमिति यावत ।

^{1.} V. r. 同刻 I

^{2.} V. r. देवीं अपुच्वा कावि अहिलिहिदा।

^{3.} V. r. अपूर्वेवास्माकं 4. V. r. सागर

^{5.} II 15, 41, p. 90. 6. II. 5. 33, p. 96. 7. II. 2. 49, p. 49.

रेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गांते च तत्-कामिनी-मेनां वर्णयिता स्मरो यदि भवेद्वेदग्ध्यमभ्यस्यति ॥३३॥ विदूषकः । (ख-गतम्) का उण एसा देवी-परिवारे। (विचिन्त्य) भोदु, कोदूहलेण देवी ओह्वागदं णिअ-मादुल-भावुअं मिअंकवम्माणं वारंवारेण विरइद-महिला-वेसं कारेदि ।

च० त०—रद्ग्छदे अधरेऽपि। कापि अतिसूक्ष्मा रेखा विभन्नन-साधन-स्त्वा। अधरस्य लम्बत्व-गन्धोऽपि नास्तीति भावः। अत एव अधरोष्ठ-विभाग-रेखिका सुदृशोऽस्या वद्गेऽस्ति वा नवा" इति-नाथ-चरण-ज्याल्यात-भारत-चम्पौ। सुतनोगांत्रे सर्वावयव-समष्टौ वपुषि च। कापि अनिर्वाच्या रेखा वर्तते इति शेषः। "रेखा-संख्यान-सौष्ठविमिति विक्रमार्कः। "वोवि" इति महाराष्ट्राः। तत् तस्मात्। यदि चेत् वैद्ग्ध्यं चातुर्यं ध्वनिश्च। तथा च साम्प्रतं मन्मथे विद्यमानं चातुर्यम् एनां वर्णयितुं नालमिति भावः॥३३॥

एनामजानन् मनसि विचारयति—केति। देव्याः परिवारे परिजनेपु।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] का पुनरेषा देवी-परिवारे । भवतु, कौत्हलेन देवी श्रोल्लागतं निज-मातुल-भावुकं मृगाङ्क-वर्माणं वारं वारं विरचित-महिलावेशं कारयति ।

श्रोह्ममिति प्रतिभूवाचको देशीय-शब्दः । "श्रोल्लं मघु माय इवि कमसंवभोम" इति विकम-चिरते प्रयोगः । भावुकः प्रियः । "भावुकं कुशलं प्रोक्तं भावुकः प्रिय उच्यते" इस्रमेकार्थध्विन-मज्जरी । केवित् िण्श्र-मादुल-भावुर्श्यामस्यत्र [णिश्र-मादुल-भादुश्यं इति पटन्ति, तत्र] निज-मातुल-भातुर्रिष मातुलत्वाविशेषेण णिश्र-मादुल-भादुश्रमिति कथनस्या-चातुर्येण प्रकृत-संविधान-कथा-सन्दर्भासङ्गस्यापत्तेः । 'जह एसो मित्रङ्कावली'ति तृतीयांक-वद्यमाण-वाक्य-विरोधाच्चेति दिक् ।

^{1.} V. r. लेखा।

^{3.} V. r. जादकं।

^{2.} V. r. अहिराआगदं उचहरागादं।

^{4.} V.r. धारेदि (धारयति)।

तं च मुणिअ¹ अण्णाअ³-परमत्थेहिं चित्त-करेहिं³ तथा उजेव⁴ चित्ते आलिहिद त्ति तक्कोम। ता ण विलं फोलइस्सं⁵। भमदु⁴ दाव पिअवअस्तो। (प्रकाशम्) मो मेहावि सि³ कुमारिआ क्खु एसा एदाए णेवच्छ-लच्छीए³ लक्स्वीअदि।

राजा। यथाह प्रियवयस्यः। कन्येति सूचयति वेष-विशेष एव यन्नील-चोलकवती लिखिताऽत चित्रे।

च० त०—ईदृशरूपेयं नात्र छेरूयेति भावः। मुणिअ इस्रत्र "ज्ञो जाण-मुणावि"ति
मुणादेशः। "परमार्थस्तु याथार्थ्य" इति भरतः। कुमारी कन्या। नेपथ्य-स्क्रस्या
वेप-सम्पद्ग। प्रिय-त्रयस्यः विदृषक इति यावत्। यथा आह वदति तथैवेस्पर्थः।

तमेबोहि खं यथा-सम्प्रदायं समर्थयते—कन्येति । यत् यस्मात् नीलश्चासौ चोलकः सोऽस्या अस्ति नील-चोलकवनी । तदिदं "कोक-प्रीति-चकोर-पारण-पटु-ज्योतिष्मती लोचने" इति मुरारि-प्रमाद-कथनवद् दयनीयम् । "निचोलः प्रच्छद-पटश्चोलकश्चे"ति

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] ताज्ञ ज्ञात्वाऽज्ञात-परमार्थेश्वितकरेस्तथेवा-ऽऽत्तिखितेति वर्कयामि । तस्मान विलं स्फोटयिष्यामि । अमतु तावत् प्रिय-वयस्यः ।

''विलं रन्ध्रे रहस्ये चे''ति केशवः।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भो मेधाव्यसि, कुमारी खल्वेषा अनया नेपथ्य-लद्मया लद्यते।

''चोकके"ति परकोरेति महाराष्ट्रा व्यवहरन्ति ।

- 1. V. r. दटहुए।
- 3. V. r. अरेहिं, कलेहिं।
- 5. विस्फोलइस्सं ।
- 7. V. r. वड्टावइस्सं।

- 2. V. r. अमुिगाअ।
- 4. V. r. सन्वेद्य, सज्जेव ।
- 6. विद्यायदु।
- 8. V. r. गोवच्छो, गोवत्थ-लीलाए।

पाणि-ग्रहात् प्रभृति तु प्रमदा-जनस्य नीवी-निवेशा -सुभगः परिधान-मार्गः ॥३४॥ (विमृश्य)

अहो वपु:-श्रोर्िंखतुर्जनस्य स्वाकार-संवादि यदत चित्रम् । इदं च पौरन्ध्रमवैमि कर्म रेखा-निवेशोऽत यदेकवारः ॥३५॥

च० त०—गोवर्धनः । तु-शब्दः पूर्वस्माद्वैषम्य-द्योतकः । नीवीनां निवेशेन विन्यासेन सुभगो मनोज्ञः ध्वनिश्च । परिधानस्य मार्गो रीतिः ध्वनिश्च । युज्यते इति शेषः । आचारोऽयं महाराष्ट्राङ्गनासु विज्ञोयः ॥३४॥

विमृश्य आलोच्य ।

हेतुमिश्चित्र-प्रकृतिं निश्चिनोति—अहो इति। छिखितुर्छेखकस्य चित्रकरस्येति यावत्। जनस्य जन-राज्दः स्त्रो-पुं-तपुंसक-साधारणः। "समौ त्रि-छिङ्ग्यां जनछोक-राज्दावि"ति दण्डी। वपुः-श्रीः वपुषः शोमा। अहो आश्चर्यं, अनितर-साधारणीति भावः। नन्वतीन्द्रियस्य छिखितुः शोभा कथं वा ज्ञायते इस्त आह — स्वेति। यन् यस्मात् कारणात्। अत्र पट्टके। चित्रम्। स्व-राज्देन छिखिता विवश्चते तस्य आकारो रूपं तस्य संवादि वर्तते इति शेषः। अत एव "जादिसो चित्त-अरो तादिसी चित्त-अम्म-रुअ-सोहा" इस्रनुपद्मेव कविना वश्च्यते। "आकारः स्वाक्टतौ रूप" इति यादवः। अथेदं किंकर्तृ किमिस्याशङ्क्र्याह—इदमिति। इदं कर्म चित्र-कृत्यं द्वितीयेति बोध्यम्। चकारः पाद-पूरणे। पौरन्ध्रं पुरन्ध्रीसम्बन्धि स्त्री-छिखितमिति यावत्। "विस्त्रासिनी पुरन्धी स्त्री"ति वामनः। अवैमि जानामि। नन्वदं प्रा० प्र०—छिखितुर्वेखकस्येति यावत्। अत्र पट्टके। छिखितुर्वपुः-श्रीः शरीरशोभा उत्तमा मध्यमाऽधमा वेति चित्र-प्रतिमयेवानुमीयते इति भावः। कर्म चित्रात्मकं कृत्यम्। अत्र चित्रे। एकरेख-चित्रं प्रायो महा-राष्ट्यो लिखन्ति।

^{1.} V. r. विशेष। 2. M. Vasanta-tilaka. 3. V. r. धार। M. Upajāti.

(सम्यग् विभाव्य¹) तिद्यं मकरध्वज-वैजयन्ती काऽपि स्वयमेव स्वं लिखितवतीति निर्णीयते।

विदूषकः । सच्चं एदं जदो गरिट्ठ-जण-गोट्ठीसु इत्थं करिआ सुणीअदि । जादिसो चित्तअरो तादिसी चित्त-अम्म-रुअ-सोहा, जादिसो कई तादिसी कव्व-बंध-छाअति ।

राजा। युज्यते, आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः। अपि च सखे! चारायण!

च० त०—पुरुष-लिखितमेवास्तु नियामकाभावादित्याह—रेखेति । यत् यस्मात् । अत्र वित्रे । रेखाणां शोण-रङ्ग-रस-भरित-कार्पास-मुखेषीका-त्रर्तिका-लिखितानां निवेशो विन्यासः । एकः वारः आवृत्तिर्यस्य तादृशोऽस्तीति शेषः । "आवृत्त्यवसरौषभ्रेषु वारः" इति नन्दी । तथा च सक्वद्विन्यस्त-रेखा-रूपत्वात् पौरन्ध्रमिदं चित्रमिति भावः । एतन्महा-राष्ट्राङ्गनासु प्रसिद्धम् ॥३६॥

विभाव्य निश्चित्य। तत् तस्मान्। वैजयन्ती पताका। तद्वत् त्रैलोक्य-वश-कारिणीति यावत्। स्वमात्मानम्।

गरिष्ठ-जन-गोष्ठीषु श्रेष्ठ-जन-सभासु । "कारिका पद्य-वाक्ययोरि"ति त्रिकाण्डी । "कं मं मणो मण" (?) इति प्राकृत-मंजरी । काव्य-बन्धच्छाया कविता-गुंफन-रीतिः । इत्थं वदता कविना निजं महाराष्ट्रजत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् ।

गुणाः लावण्यादयः आकृतिमनुगृह्यस्ति । स्व-लिखितायाम् अस्यामेव मनोज्ञाकृतौ सर्वे गुणाः शोभन्त इति भावः ॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] सल्यमेतत्, यतो गरिष्ट-जन-गोष्टीष्वित्थं कारिका श्रूयते । यादशश्चितकरत्तादशी चित्त-कर्म-हप-शोभा, यादशः कवित्तादशी काव्य-वन्धच्छायेति । "प्रायश्चितं भयेद् रम्यं चित्रकृद् यदि ह्रपवानि"ति चित्न-पद्धतिः ।

^{1.} V. r. विलोक्य ।

^{2.} V. r. एवं नेदं।

^{3.} V. r. गोट्ठीसु वि । 4. V. r. किल, किर । 5. V. r. रुग्र-रेहा।

क्रम-परिणत-रेखा-मांसलैरङ्ग-भागै-¹ र्लघुरिप लिखितेयं लक्ष्यते पूर्ण-मूर्ति:। अयमिप सुकुमारः सात्त्रिकानां निवेश-श्रतुर-मस्ण-मुग्धं भावमाविष्करोति ॥३६॥

च० त० — लेखने हस्त-चातुर्यं वर्णयति — क्रमेति । लघुः क्रशा लिखितापि इयं क्रमेण पर्यायेण परिणताः परिणाम-दशां प्राप्ताः याः रेखाः मृर्ति-पूर्ति-नियामक-सीमा-रूपाः जीव-रेखाः ताभिमां सलैः पुष्टः अङ्गानाम् अवयवानां भागः सौष्ठवैः । "प्रदेशे सौष्ठवे भाग" इति मेदिनी । पूर्णा अन्यूनातिरिक्ता सम-विभक्ताङ्ग-सुश्लिष्टेति यावत् । तथा च 'सम-विभक्ताङ्ग' इति रामायणे । "इदं तु लक्षणं प्रायो नारी-पुरुपयोः समिमि"ति शृङ्गार-दीपिकायाम् । अत एव "चतुरस्र-शोभि वपुर्विभक्तं नव-योवनेने"ति कालि-दासः । मृतिः वपुर्यस्याः तथाविधा सती लक्ष्यते दृश्यते । अयं दृश्यमानोऽपि सुकुमारः कोमलः सांत्विकानां सत्त्व-संविन्धनां शृङ्गार-चेष्टात्मक-हाव-भावाभिनयानाम् इति यावत् । "शृङ्गार-चेष्टाः सत्त्वः स्युर्हीव-भावाभिनीतयः" इति रूपकादशैं । निवेशः तेषु तेषु नेत्रादि-स्थलेषु उन्मीलन-चमत्कारादि-रूपो विन्यास-विशेषः । चतुरः कथनाभिमुखः दृक्षश्चासौ मस्णः प्रेम्णा चिक्रणः क्षिग्ध इति यावत् । अत एव मुग्धो मनोज्ञस्तं भावम् आन्तरमभिप्रायम् आविष्करोति बहिः प्रकाशयति । इवेति शेषः । एतेन तावदस्या नायिकाया भुवनातिशायि लावण्यं चित्र-लेखन-प्रावीण्यं च सुन्वितमिति बोध्यम् ॥३६॥

^{1.} V. r. भङ्गेः।

^{3,} M. Mālinī.

^{2.} V. r. दश्यते ।

^{4.} KS. I. 22, p. 28.

विदृषकः । इदो देवी मज्जन-विद्अरे घरे सपरिवारा¹ आलिहिदा ।

राजा। इदमेव रूप-रत्नं सम्भावयावस्तावतः।

विदूषकः। इहावि सा अत्थि उजेव्व।

राजा। (आत्म-गतम्) एकं चक्करनेकल सा। (विदू-षकं प्रति) कासौ १

विदूषकः। इअमिअं।

देवी मदन-सुन्दरी । मजानस्य स्नानस्य व्यतिकरो यस्मिन ''सम्बन्धे च प्रकरणे योग्ये व्यतिकर" इति नानार्थ-रन्न-माला । गृहस्य घरादेशः । घर इति महाराष्ट्राः ।

इदं चित्र-स्थितमित्यर्थः। सम्मावयावः दर्शनाद्रेणेति भावः।

इह मज्जन-गृहे।

एकं चक्किरिति ध्वनिः। चक्किषोः परस्परम् एकभागे स्थितत्वात् एकमित्यौपचारिको व्यपदेशः। "एके मुख्यान्य-केवला" इत्यमरः । अथवा चक्किर्द्धयमिष एनामेव द्रष्टुम् अभिन्न-भावेन लम्पटिमिति एकं चक्किरित्युक्तम्। अनेकत्र एकत्र नेलार्थः। बहुषु स्थलेष्विति यावत्।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] इतो देवी मज्जन-व्यतिकरे गृहे स-परिवारा-लिखिता।

व्यतिकरः सम्बन्धः।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] इहापि साऽस्त्येव ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] इयमियम् ।

^{1.} V. r. इदो वि देवी मञ्जणवदी असेस-परिवारा। 2. V. r. सम्भावयामः।

^{3.} III. 3. 16, p. 1901

राजा। (विलोक्य सोत्कण्ठम्)
येनोत्पलानि च शशी च मृणालिकाश्च
रम्भा-दलञ्च¹ कमलानि च निर्मितानि।
नूनं स एव मृग-शाव-दृशोऽपि वेधाः
संवित-क्रमो² यदयमेकतया चकास्ति³॥३०॥

विदूषकः। (स्तम्भे शालभिक्षकां विलोक्य) इअं पि सन्चं ज्जेव⁴।

च० त०—संप्रत्यभेदाध्यवसायाद् उत्पलादीनामस्या अवयवानां चैक-जनकत्वं वर्णयति
—येनेति। येन वेधसा उत्पलं छुवलयं, मृणालिका विसं, स्वार्धे कः। रम्भा-दलं कदलीकाण्डम्। "स्यादलं पर्ण-काण्डयोरिति" हेमः । कमलं सहस्र-पत्रम्, गङ्गादिषु लभ्यम्।
एतानि वस्तूनि निर्मितानि सृष्टानि। स एव वेधाः ब्रह्मा मृग-शाव-दृशः हरिण-डिम्भाक्ष्या
अपि। एतेन नेत्रयोः अति-नैल्य-चलन-चाक-चक्यादिकं व्यञ्यते। अत्र अक्षि-मुख-भुजोरचरण-नाम्नाम् अवयवानामिति शेषः। रम्भाश्च दलानि चेति व्युत्पत्त्या ऊर्वङ्कुल्यधरेत्यूहे उत्पलाद्ये कैक-वस्तुले ख-प्राय-पाठ-विरोधः। स्रष्टा रचिवता। यत् यस्मात्
जगदुपमानत्वेन व्यवहियमाणानाम् उत्पलादीनाम् उपमेयानामस्या अवयवानां च
एकतया अनन्यत्वेन अयं प्रसिद्धः संविदः ज्ञप्तेः क्रमोऽनुभवः। चकास्ति स्फुरित।
किश्चिदपि भेदो नास्तीति भावः।।३०॥

सत्या यथार्था । "सत्यं त्रिषु तद्वती"त्यमरः । अत एव "सत्याः सन्तु यज्ञमानस्य कामा" इति श्रुतिः । "सत्येयमार्ये"ति छुदुम्ब-कविः । "सत्येव सा भारती"ति युद्ध-काण्ड-चम्पौ नाथ-चरणाश्च । सचम् इत्यत्र "त्य-थ्य-द्यानां च-छ-जा" इति चत्वम् ।

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-विदृषकः] इयमपि सत्यैव ।

^{1.} V.r. लताश्रा 2 V.r. सृष्टि-क्रमो। 3. M. Vasanta-tilaka.

^{4.} V. r. सज्जेव। 5 But cp. ASM., Chap. II. 505, p. 40, KSS, no 68; cp also AC., 4. 189.

^{6. 1, 5, 22,} p. 30. "सत्यं तथ्यं ऋतं सम्यगम् नि त्रिषु तद्वति"।

^{7.} PPr. of Var., 3. 27, p. 70.

राजा। इयमपि साऽस्मद्विलोचन-चकोर-चिन्द्रका। (विलोक्य सोत्कण्ठम्)

सा दुग्ध-मुग्ध-मधुरच्छविरङ्ग-यष्टि-स्ते लोचने तरुण-कैतक¹-पत्र-दीर्घे। कम्बोर्विडम्बन-करश्च स एव कण्ठः सैवेयमिन्दु-वदना मदनायुधं वा²॥३८॥ (स-वितर्कम्)

च॰ त०—विछोचनेत्युल्छेखः "चन्द्रमा रोचयतु छोचन-चकोरिम"ति जयदेव-कृत-मुरारि-रागाष्ट्रपदीछायानुसारी।

पूर्व-द्रण्टैवेयमिलाह—सेति। तच्छव्द-चतुष्टयस्य यथा-लिङ्गः पूर्व-दर्शनमेवोह्यम्। दुग्धस्येव सुग्धा मनोज्ञा मधुरा अतिशुभ्रा छविः कान्तिः यस्याः। "सान्द्रं शुभ्रन्तु मधुरिम"ल्यच्युतः। अङ्गमेव यष्टिः। "काठी" इति महाराष्ट्राः । "अङ्गो गात्रं" चेति त्रिकाण्ड-शेषः । तरुणम् अजीर्णं च तत् केतक्या इदं कैतकं तत् पत्रम् तद्वत् दीर्घे। "रम्भावज्ञ-केतकी-पत्राण्यक्षण" इति काव्य-चिन्तामणी। कम्बोः शङ्कस्य। मदनायुधं संमोहनास्त्रम्। "अन्यार्थे निश्चयेऽपि च" इति किष्छः। न विद्यते आयुधं यस्मादनायुधं मम अनायुधं मदनायुधम्। तथाच एनां विना मम वशीकरणे तावदितरायुधं नास्तीति भावः।।३८।।

स-वितर्कम् उहेन सहितं यथा तथा।

^{1.} V. r. केतक। 2. V. r. या। M. Vasanta-tilaka 3. Moles. p. 151

^{4.} Not traced in the TS; but cp. AK. II. 6. 70, p. 103.

न स्वप्नानुभवस्य कश्चिद्परः स-ब्रह्मचारी मम स्यात्संकल्पकृतश्चकास्ति मनसः कस्यैष रेखा-क्रमः। तन्मन्ये कचिद्दस्यसौ कुवलयच्छाया-मुषा चश्चषा यत्सादृश्य-परिग्रहादिह दृशौ दीर्घे समावासिते ॥३९॥

वितर्कमेवोपपादयति—नेति। मम स्वप्नानुभवस्य "स-ब्रह्मचारी योगानन्दः। "पङ्कज-स-ब्रह्मचारि-लोचनये"ति भगवतपादाः। कश्चिद् अनुभव इति रोषः। न नास्त्येवेति भावः। मनसः सङ्कल्पेन कृतः इत्थं लेख्यमिति संकल्प्य लिखित इति भावः। तदिदं "चित्ते निवेश्य परिकल्पित-सत्त्व-योगे"ति व नाथ-चरण-व्याकृत-शाकुन्तलच्छायानुसरणिमिति इ यम्। "सङ्कल्पः कर्म मानसिम"त्यमरः । एप रेखायाः संस्थानस्य क्रमो रीतिः। 'रेखा त्वाकृति-संस्थान-श्रेणीष्वि"ति धरणिः। "टेवि" इति महाराष्टाः । चकास्ति शोभते, कस्य जनस्येति शेषः। स्यात् भवेत्। नन्वेष कस्या अपि स्यादेव; अन्यया चित्रस्यैवाप्रसक्तेरित्याशङ्क्य काचिदस्तीत्यत आह—वदिति। तत् तस्मात् असौ चित्र-प्रकृतेः प्रकृतिः नायिकेत्यर्थः । कुवलयस्य उत्पलस्य छायां कान्ति मुख्णातीति मुट तेन मुपा चक्षुपा। जातावेक-वचनम्। चक्षुः-पर्यायमिति यावत् (१)। उपलक्षिता सती कचिदिन्ति । ययोः चक्ष्षोः सादृश्यं सदृशत्वं तस्य परित्रहात् आदानात् । अथवा सादृश्यमेव परिष्रहो मूळहेतुरिति यावत्। तस्मातः। "मूळादाने परिष्रहा"विति धनश्जयः । इह प्रतिकृतौ । दीर्घे दशौ चक्षषी सम्यगावासिते निवासं प्रापिते, लिखिते इति यावत । मन्ये। अत्र नेत्रयोरेव वर्णनानुप्रहात् सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानमित्येतत् प्रशंसितम्। अत एव "तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं छोचन-युग" इति—द्वितीयाङ्को कविना वक्ष्यते ॥३६॥

प्रा॰ प्र॰—स-ब्रह्मचारी समानः।

^{1.} V. r. चकास्तु । 2. V. r. वेशिते । M. Sārdūlavikrīdita.

^{3.} ASK. of Kālidāsa. II. 9, p. 71 NSP, ed.

^{4. 1. 4. 2,} p 45 5. Not in Moles.

^{6.} Not in Dhananjaya's Nāma-mālā

(विभाज्य') भवतु, पुनर्योग्य-स्थान-विन्यासमासादयतु स्वम-हारः, संचरतु शालभिक्षका-रूपाया अप्येतस्याः कण्ठ-मूलम्, अलंकरोतु बाल-विचिकिल-वर्ह्वी कोरक-निकुरम्ब इति । (तथा करोति)।

विदूषकः। इदो वि चित्त-गदा स ज्जेव। (सोह्रासम्) मिअंक-प्यतिबिंब²-मालाहिं विप्पलदिहा। अअं उण पचक्खो पुण्णिमा-चन्दो ।

राजा। क पुनरसावस्मन्नयनामृत-वर्तिः ।

विदूषकः । इयमियम् । या हरिणंक-खण्ड-पंडरेहिं तिरिच्छेहि

च० त० —विभाव्य आलोच्य । भवतु आलोचनानुकूलमिति भावः । पुनः शब्दाल-ङ्कारे। शालेति। साक्षादियं कदाऽलक्ष्यत वेलान्तरो भावोऽवगम्यते। "समृहे निकुरंवो-ऽस्त्री"ति शब्द-माला ।

उहासेन सहितं यथा तथा। "मुख-विकासे स्यादुहासः" इति भरतः। मृगाङ्कस्य चन्द्रस्य प्रतिबिम्ब-माळाभिः स्फटिक-भित्तिषु प्रतिफळित-खरूपाणां पंक्तिभिः। प्रसक्षः दर्शन-स्पर्शन-सहापादि-योग्य इति यावत् ।

नयनयोः सुखातिशय-करत्वात् अमृत-वर्तिरिति व्यपदेशः । "इयममृत-वर्तिर्नयनयो-रि"ति नाथ-चरण-व्याकृतोत्तर-राम-चरिते 1

तिर्यग्भिरित्यनेन शृङ्गार-सर्वस्वी-भूत-द्शीनेषु वक्रिमा व्यज्यते।

प्रा॰ प्र॰ —[संस्कृतच्छाया—विद्वकः] इतोऽपि चित्र-गता सैव । भो मृगाङ्क-प्रतिविम्ब-मालाभिर्विप्रलब्धोऽस्मि । अयं पुनः प्रस्यक्तः पूर्णिमा-चन्द्रः । पडीत्यत्र "प्रति-वेतस-पताकासु ड" इति डत्वम् ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] इयिमयम् । या हरिगाङ्क-खगड-पागडरैस्तिर्यगिभ-

^{1.} V.r. विलोक्य।

^{2.} V. r. पडि-विव । 3.V. r. बृष्टि: ।

^{4.} URC. 1. 38, p. 24

^{5.} PPr., 2. 8, p. 36-38

दिट्ठि=छडा-कडक्षेहिं विप्फुरेदि दिम्मुहाइं, पाणि-संचलणेण विन्छुरेदि कंकेलि-पल्लवाइं, चरण-चालणेण विरएदि॰ पंकेरह-॰ संका-समाउलाइं भमर-जालाइं ।

राजा। भवदाशंसिता स्त्य-स्वप्नतेत्र संवृत्ता । (विलोक्य) सैवेयं सञ्जावनौषधिर्मकरध्वजस्य विशल्य-करणौषधिर्मे हृदयोद्-भेदस्य । (विभाव्य—)

च० त०—"दृष्टिन्छरु" इति लिङ्गः निर्णये। अत्र दृष्टीनां पाण्डुरत्वापादानं प्रसाद-सूचकम्। तथा च काव्य-चिन्तामणौ "स्त्रीणां स्वभाव-संक्रोध-प्रसादेषु दृगञ्चले। नैल्या-रूण्याच्छता वर्ण्या" इति। विच्छुर्यति द्योतयति। सञ्चलनं घूननम्। चरणाभ्यां चालनेन सञ्चारेण। "चालने" इति महाराष्ट्राः ॥

आशंसिता "सच-सिविणअत्तणं दे होतु" इति पूर्वं शुद्ध-विष्कम्भातन्तरं प्रार्थितेति यावत् । संवृत्ता संज्ञाता । जीवन-प्रदा औपिविरिद्धर्थः । मकरध्वज्ञस्य भाळाक्ष-द्म्यत्वाद् इति भावः । हृद्ये य उद्भेदः विस्कोटः । तस्य विश्वत्यस्य विरद्ध-सन्ताप-रूप-शल्याभावस्य करणे ओषिः । "उद्भेदो विस्कोट उद्येऽपि चे" ति समासः । स्कोड इति महाराष्ट्राः ।

विभाव्य आलोच्य।

प्रा॰ प्र॰ —हष्टिन्छ्रटा-कटानौर्विस्फुरयति दिङ्-मुखानि, पाणि-सञ्चलनेन विन्छुरयति कङ्केलि-पञ्चवानि, चरण-चालनेन विरचयति पङ्केह्ह-शङ्का-समाकुलानि भ्रमर-जालानि ।

^{1.} V. r. सञ्चारेगा

^{2.} Alt. form विरयइ, विरएइ । See PrāV., 4. 64.

^{3.} V. r. पंकश्र

^{4.} V. r. उलाइं।

^{5.} V. r. भवत्-प्रशंसिता

^{6.} V. r. जाता

^{7.} V. r. हृदयस्य

^{8.} Moles. p. 279.

^{9.} P. 30

माला-नर्तित¹-मण्डन-भु ³ वदनं किंचित्प्रगल्भे हशौ स्तोकोद्भेद-निवेशित-स्तनमुरो मध्यं दिरद्राति च। अस्या यज्जधनं धनं च कल्या प्रत्यङ्गमेणी-हशः सत्यंकार ³ इव स्मरैक-सुहदा तद् यौवनेनार्पितः ⁴॥४०॥

च० त०-अस्यामङ्करितं योवनं छक्षणारम्भैर्विष्टणोति मात्रेति । यत् यस्मात अस्या वदनं मात्रा-वर्तिते ईपदारेचिते । 'ईपदर्थेऽर्द्ध-मात्रे'ति मुद्धटः । नैविड्या-पादकांजन-रेखा-रूपं मण्डनम् अलङ्कारस्तदुपलक्षिते भूवौ यस्मिन तत् । 'मण्डल-भू' इति पाठे मण्डल-शब्दोऽर्ध-मण्डल-वाचकः । तथा चार्ध-मण्डल-कारि-भ्रु इत्यर्थः । अत एव चन्द्रार्ध-कृत-शेखरश्चन्द्रार्ध-मौलिरियादि-प्रयोगे सयपि चन्द्र-शेखरश्चन्द्र-मौलिरिलादि-प्रयोगोऽपि युज्यते । दशौ नेत्रे किञ्चित् मनाक् प्रगल्मे हाव-भाव-दान-प्रहण-चतुरे । उरो वक्षः । स्तोकोद्भेदम् अल्पोद्यं यथा तथा निवेशितौ स्थापितौ पुन्नाग-फल-परिमितौ स्तनौ यस्मिन तत्। अत्र स्तन-प्रमाणं रसिकैर्यथानुभावमूह्यम्। मध्यं दरिद्राति क्रुशी-भवति । अयं चः पाद-पूरणे । 'द्रिहात्यद्' इति वा पाठः करूप्यः । जवनं नितस्बश्च "जघनं पुरोभाग-नितम्बयोरि"ति याद्वः । अत एव "जघनानीव योषित" इत्यादि-कळ्या गौरव-शिल्पेन, "कळा-शिल्प" इत्यमरः । घनं भार-शाळि. "घनो मूर्ति-गुण" इसमरः। तत्तस्मात् स्मरस्य एक-सुहृदा अनन्य-मित्रेण यौवनेन तारूण्येन एण्या मृग्या इव एण्याविव च दशौ यस्याः । अङ्गमङ्गं प्रति प्रसङ्गं प्रस्ववयवम् । सत्यं-कारः अर्पित इव । "क्षीबे सरापनं सत्यंकारः सराकृतिः स्त्रियामि"त्यमरः । तथा च इदमङ्गमेवम् अदः इत्थम् एतत् इयत् एव चेति यौवनेन रमरे साक्षिणि हरिणी-दृशस्तत्त-दुङ्गं शपथ-पूर्वकमपितमिति भावः ॥४०॥

प्रा॰ प्र॰-मात्रा ईषत् ॥४०॥

^{1.} V. r. नर्तन

^{3.} V. r. सत्यंकारम्

^{5.} Ill, 3, 199, p, 217.

^{2.} V. r. परिडत-भ्रु

^{4.} V. r. ऋपिंतम्

^{6.} II, 9, 82, p. 153.

विदृषकः । उल्लिसिद-भू-छदेण उदंगुलि-कर-कमलेण च अमुणा संहाणेण किं पि कुणंती एसा चिहृदि । राजा । यद् भ्रू-छते तरिलते यदुदङ्गुलीकः पाणिः पुरो यदपि चक्षुरलग्न -लक्ष्यम् । उन्मुद्रिताधर-दलं च यदास्यमस्या-स्तत्कार्य-कर्मणि निषक्तमवैमि चेतः ॥४१॥

च० त०—उञ्जिसितेसादिकम् "उन्नमितैक-भ्र्-ञतिमि"ति नाथचरण-व्याख्यात-शाकुन्तछ-च्छायानुसारीति होयम् । संस्थानेन आकृति-विशेष-पूर्वकावस्थानेन ।

तदेव विशिनष्टि यदिति । यच्छव्द-चतुष्टयस्य यस्मादित्यर्थः । तर्राहते चिहते । उन्नता अङ्गुल्यो यस्य उदङ्कुश्रीकः । चक्षुर्राष पुरोऽम्रे अलग्नम् अग्नप्तां लक्ष्यं विषय-जातं येन अकि चिद्र्याहीत्यर्थः । उत् उत्कर्षण अतिशयेन मुद्रितं संजात-मुद्रं मौन-शालि अधर-दलम् ओष्ट-पञ्चवं यस्मिन् । तत् तस्मात् अस्याः चेतः मनः कर्म । कार्य-कर्मणीति कवेः प्रमादः, पौनरुत्त्यात् । अत एव "कर्म कृत्यं क्रिया कार्यमि"ित केद्रारः । अत्र नाथ-चरणैः द्यया समाहितं कार्य-कर्मणि प्रयोजनमेव लीला तस्याम्, निषक्तमिनिविष्टम् अवैमि जानामि । तथा च भ्रू-तरलनोदङ्कुलि-पाणित्व-लक्ष्यान्तर-वैमुख्य-मुख्र-मुद्रणाभिः कवत-चित्तेन गणाक्षर-मात्रा-गणन-निर्व्यापारान्तर-स्थिति-मौनानि यथा-क्रममुद्यानि ॥४१॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] उल्लसित-भ्रू-लतेन उदङ्कली-कर-कमलेन चामुना संस्थानेन किमपि कुर्वत्येषा तिप्रति । कुणन्तीस्यत कृषः कुणादेशः ।

कार्य-कर्मणि प्रयोजन-कररा । मर्मगाति नर्मगाति वा पाटः ॥४१॥

¹ V. r. इमिगा

^{2.} V. r. उग्

^{3.} V. r. for 衰现 as 23, p. the viklapādeśa for 衰, see prāV., IV. 65; cp. 1, 8; III. 130; Pr., 8. 223. For other uses of the participial adjective: GathSs,, 1. 65; SupasC., pp. 36 and 113.

^{4.} V. r. रलब्ध

^{5.} V. r. स्तत्काव्य कर्मिएा

विदूषकः । एवं एदं ' जदो पुरदो इमाए अद्ध-लिहिदा अक्-खरावली चिद्वदि ।

राजा। वाचयति-

विधत्ते सोह्चे खं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा । (विमृश्य) अहो ! गाहन्यम्² । अहो ! शिखरिणी-पादः । अहो !

च० त०—अङ्ग-त्रये पाद-त्रयं वर्णयिष्यन्नस्मिन प्रथमाङ्के प्रथम-पादं प्रस्तावयति—
विधत्ते इति । इह वपुषि । तर्राणमा तारुण्यम् । कतरत् अङ्गम् अवयवम् । सोक्षेखम्
उक्केख-सिहतं जीव-रेखोि हिखित-चित्रमिवेति यावत् । अत एव "उन्मोि हितं तृहिकयेव चित्रमि" ह्यादि भर्नु मीढः । न विधत्ते सर्वमेव विधत्ते करोती ह्यथः । अत्रेत्थं सामान्यतो यद्माणि तत् सर्वं तस्यामेव मृगाङ्कावल्यां विशेष-पर्यवसायोति सूक्ष्म-बुद्धिभि-वेष्टियम् । गाहन्यम् गहनत्वं, कानन इवात्र प्रवेशोऽतिदुष्कर इति भावः । "तद्त-दिक्षेयं नतु शिखरिणी-वृत्तमतुलिम"ति छन्दोऽणवे ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] एवमेतत् । यतः पुरतोऽस्या धर्ष-तिखिता यत्तरावती तिप्रति । यत स्क-ष्क-द्वाणां ख⁴ इति सामान्य-स्वेण खः । अक्ष्यगवछीनि प्रयोक्तुः कवेः कालिदासादीनामिव प्रमादः । ''य्राच्यादिषु छ''⁵ इति विशेष-स्वेण यद्यादि-गणे यद्यस्यापि प्रह्णात् यच्छरावलीति⁶ वक्षव्यस्य साधीयस्त्वात् ।

तरुणिमा तारुएयम ।

श्रस्मिन्नङ्के कविना संविधान-गाहन्याय श्रोतृ-जन-कौतुकाय च 'विधत्ते' इति श्रोकस्य प्रथम-पादो विनिवेशित इति वोध्यम् । अप्रे यथा-कममङ्क-लये शेषं पाद-लयं वच्यते । 'पृथक्-पादाश्रमत्कार्याः प्रत्यङ्कं विनिवेशनात् । संविधानार्थ-गाहन्ये कौतुक् यथा भवेत् ॥'' इति हपकादशें नाटिकादर्श-जच्चात् ।

^{1.} V. r. रोदं। 2. V. r. no ग्रहो गाहन्यम्। 3. KS., 1. 32.

^{4.} V. r. ष्क स्क-चाणां खः। P. Pr., 3. 29, p. 71.

^{5.} P. Pr., 3. 30, p. 71.

^{6.} V. r. But 现存硬式 is found widely used; e. g., SupāsC., p. 659; VisesB., gāthā 455; also 457; SamAS., p. 35; KarG., 1. 7.

स्कि-युक्ता वाचः । अहो ! हद्या वैदर्भी रीतिः । अहो ! माधुर्यं पर्याप्तम् । अहो ! निष्प्रमादः प्रसादः ।

विदूषकः । ता उचिद-काले अभिसरीअदु सुंदरी । पिज्जदु णअणंजलि-संपुडेहिं पुण्णिमा-चंदो, पूरिज्जंतु कण्ण-कुहराइं सुहासिद-रसायणेहिं , णच्चावीअदु रहसुत्यंभिद-हत्यो मअण-णट्टावओ !

च० त०—"सार्थ-पुष्टिः सम्बङ्गारा वैदर्भी रीति"रिति रीति-प्रकाशिकायाम् । पर्याप्तं सम्पूर्णम् । निष्प्रमादः अप-शब्दादि-दोप-रहितः प्रसादः प्रसन्नता ।

चित-काले सु-मुहूर्ते । काल इति ध्वनिः । वाह्याभ्यन्तर-भेदात् क्वहराणीति वहुत्वम् । सुभाषितान्येव रसायनानि द्रव-रूप-दिच्योषधानि ''अजरामरणं दिव्यं सर्व-काम्यं रसायनिम"ति रस-कला-निधौ धन्वन्तरिः । रहस्ये सुरत-नाट्य-स्थले उत्तिम्भतौ उत्तसाहेन उन्नतीकृतौ हस्तौ येन । मदन एव नर्तापकः सुत्रधारः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विद्यकः] तस्माद्वचित-कालेऽभिस्थितां स्वन्दरी। पीयतां नयनाञ्जलि-संपुटैः पूर्णिमाचन्द्रः। पूर्यन्तां कर्ण-कुहराणि सुभाषित-रसायनैः। नर्त्यतां रहस्योत्तंभितहस्तो मदन-नर्तापकः।

^{1.} V. r. अपर्याप्तम् ।

^{3.} V. r. सागरे हिं

^{5.} KarMan., 1. 17, p. 12.

^{7.} PPr. 3. 4.

^{2.} V.r. कालम्

^{4.} Similar use: SamarK., p. 26.

^{6.} V, r. अभिसार्यतां

^{8.} P. 58 of this book.

राजा। (पदान्तरे स्थित्वा, चतुर्दिशमवलोक्य)अहो। दयिताद्वैतं वर्तते। तथाहि—

> सुतनुरियमितस्ततश्च चित्ने । गुण-गुरुरत्न च शालमिक्षकेयम् । स्थितमिव धतनोर्वपुश्चतुर्धा स्मर-शर-ताप-रुजं विभज्य सोढुम् ॥४२॥ ३

तदेहि, समुपरात्य सुभाषितेन श्रवणे कृतार्थयावः। न खलु व्यापारमन्तरेण कर-कलितापि शुक्तिर्विमुञ्चति मौक्तिकानि इति। (उभौ परिक्रामतः)।

च० त०—कितिचित् पदािन अन्तराणि व्यविद्वतािन यस्य तत् पदान्तां स्थित-स्थलापेक्ष्या अन्य-स्थल इति यावत्। "चतुर्दिशं स्याद्विक्-चतुष्टय" इति संसारावर्तः। दियता स्वप्न-दृष्टा तन्मयं च तद्द्वैतम्। तां विना वस्त्वन्ताः नास्त्येवेति केचित्, तन्न। विभन्येत्युत्तर-वाक्य-विरोधात्। दियतायाः द्वैतं द्वैविध्यं वर्तते इत्येवार्थः। तदेवोपपाद्यति—तथाहीित। इयं सुननुः इतः स्फटिक-भित्ति-चित्र-कर्मणि। वर्तत इति सर्वतोऽनुषङ्गः। ततः मज्जन-गृहादौ चित्रे च। अत्र अस्मिन प्रदेशे। गुणैः लावण्यादिभिः गुरुः सर्वाधिका गुणे गुरुः गुरुत्व-गुण-युक्ता चेति यावत्। इयं शालभिक्तिका च। निव्वयं नाना-कृपास्तु तावता कि फलमित्याशाङ्क्य सर्वस्थापि तदेकं शरीरमित्त सैका व्यक्तिरस्तीत्यादि लोकिक-व्यवहारानुरोधेन व्यक्ति-व्यक्ति-भाजोरमेदाध्यवसायादिनष्ट-परिहार-कृषं फलमुदाहरित—स्थितमिति। सुतनोस्तस्या वपुः कर्तृ। ताप एव रुक् रोगः तं विभज्य सोढुं स्थितमिव। तथा च नैकसह्योऽयं निरितशयस्तापः किन्त्वनेक-सह्य इतीयं सुतनुरेव चित्र-प्रकृति-साल-भिक्तकात्मना स्थितेति भावः। च-द्वयमर्थयोः पाद-पृरण इत्यूह्यम् ॥४२॥ व्यापारमन्तरेण स्फोटनादिकं विना। करे कलिता धृतापि न विमुच्वित श्रिल्वसन्वयः।

^{1.} V. r. चित्रैः

² V. r. स्थितमिह

^{3.} M. Puspitāgrā.

^{4.} V. r. कलितापि

विदूषकः । (पुरतः सरन् भीत्या आस्फोटं नाटयित्वा) भो ओसर ओसर, भूदंतरं क्खु कि पि² एदं, ता इमिणा पडि-कुविद-देवी-भू-लदा-भंग-कुडिलेण दंड-कट्टे ण³ तडित्¹ ताड यिस्तं ता पेक्ख मे पुरिस°-आरम्।

राजा। तर्हि मालती-मुकुलै दु कूलं कल्पयिष्यसि।

च० त०-सरन सर्पन्। आस्फोटं घोषणम्। "किकली"ति महाराष्ट्राः । भूतान्तरं भूत-भेरः। छुटिलेनेति। मात-त्रशात् प्रायेण देव्याः कोप-प्रकृतिरिति भ्रात-जायो-पचार-प्रयादिया विनोद-संपदाय इत्यूह्मम्। दण्ड-काष्ठेन कर्पराधारार्ध-चन्द्राकार-सिंह-ग्रुकादि-मुखाङ्किनाप्र-भागेने यर्थः । 'कुवडी" इति महाराष्ट्राः ।

यदा मुकुछैर्दु कूछं करूपयिष्यसि तदा भूतं ताडियप्यसीति धैर्याभाव-न्यक्तक-परिहासोक्तिः। "सुमना मालती जातिरि"त्यमरः 10 । अतिसूक्ष्मत्व-सूचको मालती-निर्देशः।

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-विद्षकः] भो त्रपसरापसर भूतान्तरं खलु किमप्येतत् । तस्मादनेन परिकृपित-देवी-भ्र-लता-भक्त-कुटिलेन दगड-काष्ठेन तडित् ताडियण्यामि । तत् पश्य मे पुरुषकारम्।

हुङ्खु (?) निश्चय-वितर्कसम्भावनास्त्रिति निपातः । कुडिलेणेत्यत "टो ङ" इति 11 डत्वम् । तिंडत् शब्दानुकारः । पुरुषकारं सामर्थ्यमिति यावत् ।

^{1.} V.r. स्फोटनं । 2. V.r. no कि पि।

^{3.} Further uses: KumarPC., 4. 15; 4.51; SupāsC., p. 354.

^{5.} V.r. पाडिस्सं 4. V. r. गाहम

^{6.} Acc. to the sutra इत् पुरुषे रो:, पुरुष becomes पुरिस ; PPr., 1.23, 7. V.r. कुसुमै: p. 17.

^{8.} Moles. p. 173.

^{9.} Moles. किंकली, p. 165. 11. PPr. 2. 20, p. 41. 10. II, 4. 73. p. 66.

विदूषकः। ता किं णु क्खु एदं।

राजा। सखे! तर्कयामि स्फटिक-भित्तेः परतः स्थितया स्वन्छ-भावादितः सुन्यक्तयाऽनया भवितन्यम्। तदेहि, केलि-कैलास-पश्चिमेनैनां सम्भावयामः। (तथा कुरुतः)।

विदृषकः । तुरिदतरमवक्कन्ता सा, जदो असमंजसा इदो¹ देवी-वास-भवणाहिमुही² पअ-पंती³ दीसइ ।

राजा। हृदय ! स्वस्ति भवते। एनामनुवर्तता स्मर्तव्या वयम्।

च० च०—ख्रच्छ-भावान्तैर्भेल्याद्धेतोः । सुन्यक्तया सम्यक् प्रतिफल्तिया । केल्रि-कैलासस्य पश्चिमतः इत्यर्थः ।

असमश्जंसा गो-मूत्रिका-क्रमवित्तर्यग्-गमनेनेति भावः । देव्याः वासी निवासो यत्र तच तद्भवनं वासागारमिति नाथ-चरण-व्याकृत-प्रवोध-चन्द्रोदये ।

स्वस्तीति । अनुक्तमपि त्वमनुसरिष्यसीति भावः । स्मर्तव्या इत्येनत् "स्मरणीयाः समये वयं वयं" इति श्रीहर्षं 4-कवनच्छायानुसारीति होयम् ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] तस्मात् किन्तु खल्वेतत् ।
[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] त्वरिततरमपकान्ता सा, यतोऽसमजसा इतो देवी-वास-भवनाभिमुखी पद-पंक्तिर्दंश्यते ।

^{1.} V. r. इयां 2, V. r. देवी-भवणाहिमुही

^{3.} Further use: UpadM., index. V.r. पत्र-परिवाड़ी। For other uses, see KumārC, 4. 33; 8. 24; KalpaS., index. पंती; PrāV., 8.1.25, p. 5. In the Ācār S., 2.3.3.2, पंतिय is found.

^{4.} NaisC., 2. 62

(नेपथ्ये) जय जय त्रिलिङ्गा धिपते ! सुखाय मध्यन्दिनं भवतु भवतः । सम्प्रति हि—

धत्ते पद्म-लता-दलेप्सुरुपरि स्वं कर्ण-तालं द्विपः राष्प-स्तम्ब-रसान्नियच्छति शिखी मध्येशिखण्डं शिरः।

च० त०—मध्यंदिनमिति एकं पदम् । "मध्यन्दिनं तु मध्याहः" इति सारस्तरः । अत एव "माध्यन्दिनाय नियमाये"ति नाथ-चरण-त्र्याख्यात-भोज-चम्पौ । प्रभाते प्रबुद्धस्य राज्ञोऽनेन स्वप्न-विलास-चरितेन मध्याह्वो जात इति भावः ।

वैतालिको द्वाभ्यां मध्याह्नं वर्णयतः—सम्प्रतीति। पद्म-लताया निल्न्याः दलेप्सुः पत्रेच्छुः। पिद्मत्वादिति भावः। द्विपो गजः। उपिर शिरितः। स्वम् आत्मीयम्। "त्रिष्वात्मीये स्व" इत्यमरः। कर्ण एव तालं तालीपत्रम्। सद्यः पद्म-द्रलाभावेन ताप-भरासहत्वादिति भावः। धत्ते द्व्याति। तथा च पशुत्वेन हेतुना ताप-निवारण-कर्ण-ताल-यावदाच्छादन-रूप-कार्य-पूरणे ज्ञानाभाव इति भावः। शिखी मथुरः। शष्प-स्तं वे वाल-तृण-गुल्मे। "अप्रकाण्डे स्तंव-गुल्मावि"त्यमरः। रसादिभिनिवेशात्। शिखण्डस्य चूडायाः मध्ये मध्येशिखण्डम्। शिरः नियच्छति नियमयति, ताप-निवन्ध-भूम्ना

प्रा॰ प्र—ितिलिङ्गाः श्रान्ध्राः । ''तेलङ्ग" इति महाराष्ट्र। वदन्ति । शष्पं वाल-तृग्राम् । ''गङ्गाप्रपातान्त-निरूढ-शष्पि।''ति 3 कालिदास-प्रयोगान्नासमञ्जसमिति केचिदाहुः ।

Roughly corresponding to the modern Hyderabad; IA. 214 Cl. 3.840.
 V.r. माध्यन्दिनी सन्ध्या ।

^{3.} RaghV., II. 26, v. r. गङ्गा-प्रपातान्त-विरूढ-शष्पम् ।

मिथ्या लढि मृणाल-कोटि-रभसाद्¹ दंष्ट्राङ्करं श्करो मध्याह्ने महिषश्च वाञ्छति निजन्छायं महा-कर्दमम् ॥४३॥3 अपिच, विद्यान्तीनां स्नातुं जघन-विनिवेदों मृ ग-ह्यां यदम्भः संप्राप्तं प्रमद्-वन-वाप्यास्तट-भुवम् । गभीरे तन्नाभी-कृहर-परिणाहाध्वनि सरत्⁵ कुहुङ्कार-स्फारं रचयति च नादं भ्रमति^६ च ॥ १४॥

च० त०-अवस्थापयतीयर्थः । तस्य सहजोऽयं गुण इति भावः । शुकरो वराहः । मृणालकोटौ विसाप इव रभसाद् वेगात् चर्वति चर्वण-वासना-वशेनेति भावः । ख-दंब्ट्राया एवाङ्करम् एकदेशम्। मिथ्या असयं यथा तथा। उदर-भरणाभावादिति भावः। "हेढि भक्षयती"ति माठरः। निजैव छाया यस्मिन्। "स्वके निजिम"त्यमरः। महान विशालश्रासी कर्दमी जम्बालः तं वाञ्छति इच्छति । शीतोपचार-साधनेन ताप-निवृत्तये इति भावः ॥ १३॥

स्नात् विशन्तीनाम् अर्थात् वापीमिति सिद्धम्। मृग-दृशां जघनानां नित-स्बानां विनिवेशीः सम्प्रवेशीः प्रमद्-वनस्य अन्तः-पुरोचितोषवनस्य वाप्याः दीर्घिकायाः । यत अम्भः सिळळं कर्त्, तट-मुवं तोर-प्रदेशं सम्प्राप्तम् । तथा च नितम्बानां स्थील्याति-शयेन वाप्याः सिळ्छमुङ्गोळित-वशाद्बहिराष्ठ्रतमिति भावः । तदम्भः गभीरे गम्भीरे मृग-दशामित्यनुपङ्गः। नाभ्य एव कुहराणि सुषिराणि, तेषां परिणाहो विशालता, सैव अध्वा मार्गः, तस्मिन । सरत् गच्छत् सन् । "निम्नमनुसरति सलिलमि"ति न्याया-न्नाभी-गर्ते निविशत इति भावः। छहूङ्कार इति शब्दानुकारः। स स्फारोऽभिवृद्धो यस्मिन् तं नादं निनदम्। रचयति भ्रमित च। एतेन सृग-दृशो विपुल-नितस्वाः सावर्त-गम्भीर-नाभ्यश्चेति व्यज्यते। तथा च ''सावर्त-नाभ्यश्च महा-नितम्बाः स्त्रियस्तु सौभाग्यमवाष्तुयुश्चरम्" इति सामुद्रिके शास्त्रे वराइ-मिहिराचार्याः। एकश्चकारोऽ-धिकः, विरचयतीति निनादमिति वा पाठः ॥४४॥

प्रा॰ प्र॰ - तद् श्रम्भः ॥४४॥

^{1.} V. r. रभसा। 2. V.r. च्छाया-।

^{3.} M. Sārdūla-vikrīdita

^{4.} V. r. परिवेष: | 5. V. r. रसत्। 6. V. r. निनादं नमित च

विदूषकः। भो, देवीए भवणं गदूअ मज्झण्ण-संझं णिअत्तिअ तिस्सा पउत्तिं लक्खीयदु। (इति निष्कान्तौ) इति श्रोबाल-कवि-कविराज-राजशेखर-विरचितायां विद्ध-शाल-भक्षिकाख्य-नाटिकायां प्रथमोऽङ्कः॥१॥

च० त०—मज्मण्ण-संमामित्रत्र "ध्य-ह्योर्म्स" इति मत्वम् । सन्ध्यामिति वदत-श्चारायणस्य भोजने तात्पर्यमिति बोध्यम् । ताए तोए तीञ्च तिस्सा तीसे तीञा तस्सा तासे इति त्रिविक्रम-पद्धतिः । प्रवृत्तिर्वार्ता ध्वनिश्च । छक्ष्यतां ज्ञायताम् । सर्वे प्रश्निकादयः इस्रछमतिविस्तरेण (१) ।

इति महाराज--पद्--महनीय--तुकोजि--राज-महामाय-मौन-भार्गव-कुळ-कूपार-चन्द्र-चौण्डो-वाळाजि--पोत्रस्य कौण्डित्य--गोत्र--पारावार-निष्कळङ्क-कोस्तुभ-तिम्माजि-वाळाजि-दौहित्रस्य काशी-महादेव-तनुजस्य शाकम्भरी-परम-हंस-चिद्म्वर-त्रह्यानुजस्य पञ्च-पष्टि--प्रवन्धी--दश--भाषा--भव्य--काव्याष्टपदी--पद--पद्य--वर्ण--विळसद्त्य्यूनाक्ष्र-माळिकस्य स्तवन--कवन-धौरन्थरी-पारीणस्य गीत--गाथा--सहस्र-चतुष्टय-चतुर-दिव्य-देवी-ताटङ्क--ळिपि-कल्पकस्य सुन्दरी--कमळाजानेर्वश्य-वचः-सर्वज्ञ-सरस्वती-नाम-त्रय-मण्डितस्य चनश्याम-पण्डितस्य सुवर्ण-ताटङ्क-पुनक्क-भूषण-श्रुतिभ्यां सौभाग्यवतीभ्यां पत्नीभ्यां विरचिते नाथ-चरण-कृत-विद्धशाळ-भिज्ञका-प्राण-प्रतिष्ठानुचर-चमत्कार-तरिङ्गणी-नामधेये सुन्दरी-कमळीये सहज-समाख्याने व्याख्याने प्रथमोऽङ्कः ॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भोः, देव्या भवनं गत्वा मध्याह्न-सन्ध्यां निर्वत्य तस्याः प्रवृत्तिर्लच्यताम् ।

इति महाराज-पद-महनीय-तुक्कोजि-राज-महामात्येन काशी-महादेव-तनुजेन शाकम्भरी-परमहंस-चिदम्बर-ब्रह्म-योगि-राजानुजेन त्र्यधिक-पञ्चाशत्-प्रवन्धीकरेण पद-सहस्र-देवीताटङ्क-लिपि-कल्पकेन सुन्द्ररी-कमला-जानिता घनश्यामेन विरचितायां शिवरालि-चतुर्थ-यामारब्ध-परिपृरितायां विद्ध-शालभिक्षका प्राण-प्रतिष्ठा-नाम-व्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः ॥

^{1.} पउत्तिलंभे पत्रशीत्रदु।

अथ द्वितीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशतो मिथः सम्मुखीने चेट्यौ)।

एका। (परिक्रम्य इतरामञ्चले विधार्य) हला तरं-गिए!हिअअ-पदिट्ठद¹-राअक्खरा विअ लक्खीअसि। जदो² संमुहागदं पि मं अणालविय³ थिदासि⁴।

द्वितीया। (समालिङ्ग्य) सिंह कुरंगिए! मा⁵ कुप्प, गौरी मे कुप्पदु, जइ तं⁶ मए दिष्टासि अण्ण-हिअअत्तणेण। कुरङ्गिका। सिंह! कीदिसं⁷ अण्णहिअअत्तणं।

च॰ त०—अथास्मिन द्वितीयांके वृत्त-वर्तमानागामि-कथां वर्णयिष्यन अलीक-विवाहेन विदृषकं विडम्बयिष्यन सोतकण्ठं राजानं चावतारियष्यन कविस्तदुपक्षेपाय तरिङ्गका-कुरिङ्गकालापमयं प्रवेशकमुपक्रमते—तत इति । ततः देव्या भवनं प्रति गतानन्तरम् । "सम्मुखीनस्त्वभिमुख" इति विश्वः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—एका] हला तर्राङ्गके, हृदय-प्रतिष्ठित-राजाचरेव लच्यसे । यतः सम्मुखागतामपि मामनालप्य स्थितासि ।

[संस्कृतच्छाया—द्वितोया] सिख कुरिक्षिके, मा कुष्य। गौरी मे कुष्यतु यदि त्वं मया इष्टासि अन्य-हृदयत्वेन।

[संस्कृतच्छाया—कुरङ्गिका] सखि कीदशमन्य-हृदयत्वम् ?

- 1. V. r. प्पविट्ट ।
- 3. V. r. श्रगालकुखीय।
- 5. V. r. उस्स after मा।
- 7. V. r. अइ! की दिसं दे।
- 2. V. r. जं दागों।
- 4. V. r. पचलिदासि ; पटतासि ; पटहासि ।
- 6. V. r. no तं 1

तरङ्गिका। तादिसं, जादिसेण तुह वि पुरदो मंतअंतीए वि उक्कंपदि विअ में हिअअं।

कुर । हिअअ-णिव्विसेसम्मि जणे आसंकंतीं⁴ कोदृह्छं मं पुच्छावेदि⁵ ।

तर। जहां तहा⁶ भोंदु ण पच्छादइसमं, ण हि सिणेहो जुत्ताजुत्तमनुरुंधेदि⁷।

कुर । अदो ज्जेव्व मे आसंघो कघं विअ सहकार-लट्टीए कलकंठी कुंठिद-पणआ° होदि ।

तर । एव्वं तथा वि भणीअदि । सुद्मंतसंरक्खणं । क्ख कज्ज-सिद्धीए कारणं ।

च० त॰—लट्टीसत्र यष्ट्यां ल" इति लत्वम्। कलकण्ठी कोकिला।

प्रा० प्र०—[संस्कृतच्छाया—तरङ्गिका] तादृशं, यादृशेन तवापि पुरतो मन्त्रयमाणाया अपि उत्कम्पत इव मे हृदयम् ।

तादृशम् अन्य-हृद्यत्वम् । विश्व इति "विश्व वेद्य अवधार्यो" इति निपातः । [संस्कृतच्छाया—कुर] हृदय-निविशेषेऽपि आशङ्कमानां कीतृहृतं मां प्रच्छयति ।

[संस्कृतच्छाया—तर] यथा तथा भवतु न प्रच्छादयिष्यामि । न हि से हो युकायुक्तमतु-रुणदि । इति काकुः ।

[संस्कृतच्छाया—कुर] त्रत एव मे त्राशङ्का, कथमिव सहकार-यष्ट्यां कलकएठी कुण्ठित-प्रणया भवति ।

[संस्कृतच्छाया—तर] एवं, तथापि भएयसे, श्रुत-मन्त्र-संरत्त्रणं खलु कार्य-सिढेः कारणम्।

^{1.} V.r. Further uses of the participial adjectives from मंत: SupāsC., p. 535 and 307; Abhś., NSP. ed., p. 120. 2. V. r. no. वि।

^{3.} V. r. no. विश्व। 4. V. r. श्रासंकत्ति 5. V. r. विज्ञावेदि।

^{6.} V·r. जंवा तंवा
7. V·r. श्रापुरुज्भिदि, श्रापुभोदि ।
8. V·r. व्याश्रा ।
9. V·r. श्राधि एव्वं ।
10. V·r. एवं भगीश्रिदि ।

^{11.} V.r. भंतस्स रक्खणं। 12. V.r. तक्खणं।

कुर। मा एवं भण, कधं विअ जीअंतादो किकलासादो सिरसुवण्णं पावीअदि¹।

तर । सुणादु ध्यिअसही । अत्थि एत्थ कुंतलेसुं चंडमहा-सेणो णाम राआ, तस्स णिअ-राज्ज-परिब्मट्टस्स इह आगदस्स दुहिआ कुत्रलयमाला णाम णम्मदा-मज्जणुत्तिण्णा देव -िदिट्टा हिअअं च सेपिवट्टा । तां च पिडिच्छद्वदी देवी णिअ-मादुल-भावकस्म मिअं कवम्मस्स किदे ।

च० त०—''सरटः क्रुक्रलासः" इत्यमरः । शिरिस विद्यमानं सुवर्णं तहच्छोभमानं मांस पटलिमिति यावत् ।

कुन्तलेषु देशेषु । "भावुकं कुराले क्वीवं भावुकस्तु प्रिये पुमान" इति त्रिकाण्डी ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतन्छाया—कुर] मैवं भण, कथमिव जीवतः कृकलासाच्छिरः सुवर्णं प्राप्यते ।

"मुक्ता मुराड्रे च सरटे सुवर्णं रोचना गवी"ति प्रसिद्धेः ।

[संस्कृतच्छाया—तर] श्रणोतु प्रिय सखी। श्रस्त्यत कुन्तलेषु चएडमहासेनो नाम राजा। तस्य निज-राज्य-परिश्रष्टस्य इहागतस्य दुहिता कुवलयमाला नाम नर्मदा-मज्जनोत्तीर्णा देव-दृष्टा हृदयञ्चास्य प्रविष्टा। ताञ्च प्रतीष्टवती देवी निज-मातुल-भावुकस्य मृगाङ्कवर्मणः कृते।

भावुकः प्रिय इखर्थः, प्राग्णसुहृदिति यावत् । "वृत्तोऽपि भावुकः कोऽस्ति मम प्राग्ण-सहद् भवानि"ति वुध-चरिते ।

- V. r. cp. Rāmāyaṇa, uttara-kāṇḍa
 "त्र्यथात्रवीद्वैश्रवराः कृकतासं गिरौ स्थितम् ।
 हिरर्पयं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥
 स-हिरर्पयं शिरो निस्यं भविष्यति तवाच्यम् ।" इति—
- 2. V.r. सुग्रीयहु । सुग्रेड, etc. vide PrāV., 3. 158.
- 3. V. r. कुंतलेशो । 4. V. r. सुदा ।
- 5. V. r. no गाम। 6. V. r. देवेगा। 7. V. r. ग्र संपविट्ठा ।
- 8. V. r. पदिच्छिदवदी प्रति + इष् becomes पडिच्छ ; thus पडिच्छ इ ; पडिच्छंति ; SupāsC., p. 39 and KalpaS., index.
- 9. V. r. चंदवम्म सुद्स्स । भावुक is a Desi word meaning friend; see SamksS., p. 47.

तिण्णिमित्तं अ विवाहोवअरणाइं सज्जीकादुं पेसिदिह्मि । तग्गदमणए मए ण तुमं लिक्खदासि ।

कुर। अहो देवीए विदद्धत्तणं ९ एव्यं किल किदे सवत्ती-लाभो परिहदो भोदि, चंदवम्म -मादुलस्स सिणेहो वि दंसिदो भोदि।

तर। तुमं उण कहिं पत्थिदासि।

कुर । अज देवीए अलिअ-विवाहेण विडंबिदुं आणत्तो अज्ज-चाराअणो । तद् विवाह-सामग्गीं संपादेदुं उण अहं पेसिदा-म्हिं । ता एहि दुवे वि अह्मे जधा-समीहिअ-कज्ज सिन्दीए गच्छह्म । (इति निष्कान्ते)

प्रा॰ प्र॰—तित्रिमित्तव्य विवाहोप-करगानि सज्जीकतु प्रेपितास्मि । तद्गत-मनसा मया त्वं न लिज्ञतासि ।

[संस्कृतच्छाया — कुर] श्रहो देव्या विदग्धत्वम्, एवं किल कृते सपत्नीलाभः परिहृतो भवति, चन्द्रवर्मणो मातुः स्नेहोऽपि दर्शितो भवति ।

[संस्कृतच्छाया —कुर] त्वं पुनः क प्रस्थितासि ?

[संस्कृतच्छाया—कुर] अद्य देव्या अलीक-विवाहेन विडम्बयितुमाज्ञप्त आर्य-चारायगाः, तद्विवाह-सामग्रीं संपाद्यितुं पुनरहं प्रेषितास्मि । तस्मादेहि द्वे अपि आवां यथा-समीहित-कार्य-सिद्धये गच्छावः ।

समीहिअ इत्यत क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लोप इति श्रकार-लोपः । समीहिद इति पाठे "तो द" इति तस्य दत्वम् ।

- 1. V. r. पेक्खिदासि ।
- 3. V. r. देवस्स चन्दवम्म ।
- 5. V. r. तस्स ।
- 7. V.r. no महि।

- 2. V. r, विश्रकखणत्तर्णाः
- 4. V. r. आरद्धो ।
- 6. V. r. उपादेद'।
- 8. V. r. no 表面 1

इति प्रवेशकः।

(ततः प्रविश्वति सोत्कण्ठो राजा विशेष-विभूषितो विदूषकश्च)। राजा। (मदनाकूतमभिनीय) तिस्मन् पञ्चशरे स्मरे भगवता भर्गेण भस्मीकृते जानाम्यक्षयसायकं कमलभूः कामान्तरं निर्ममे। यस्यामीभिरितस्ततश्च विशिखैरापुङ्ख-मग्नात्मभि-जीतं मे विदलत्कदम्ब-मुक्ल-स्पष्टोपमानं वपुः॥१॥

(सन्तापमभिनीय)

विलीयेन्दुः साक्षादमृत-रस-वापी यदि भवेत् कलङ्कस्तवत्यो यदि च विकचेन्दीवर-वनम् । ततः स्नान-क्रीडा-जनित-जड-भावेरवयवैः कदाचिन्मुख्ये यं मदन-शिखि-पीडा-परिभवम् ॥२॥

च० त०— "प्रवेशकस्तु विहोयो नीच-पात्र-प्रयोजित" इति रूपकाद्शोक्तः । तत इति "नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि वे"ति छञ्जणावश्यकत्वाद् राज-पात्र-प्रवेशे सुचनाभावः कवेः प्रमादः ।

विरह-वाधामभिनयति—तस्मिन्निति । भर्गेण महादेवेन । अक्षय-सायकम् अनन्त-शरम् । यस्य कामान्तरस्य । अमीभिः अक्षयैरिति यावत् । इतस्ततश्च सर्वतोऽिष । आपुंखं मृळ-भाग-पर्यन्तं मग्नः प्रविष्टः आत्मा येषां तैः विशिखैः शरैः । मे वपुः विदळन्तो विकसन्तश्च ते कदम्बाः नीप-वृक्षाः तेषां मुक्कुळैः कुड्मळैः सह स्पष्टम् उपमानम् उपमा यस्य तत् । तथा च उत्तरोत्तर-पुलकितं जातिमिति भावः ।

विलीयेति। इन्दुश्चन्द्रः। विलीय लीनो भूत्वा। तत्रत्यः इन्दु-भवः। कलङ्कश्च

^{1.} V. r. व्यतिकरम्।

^{2.} Cp. See also NatS., 21. 112-114, p. 246; Das 'R., 1. 60, p. 32; Sahdav., 6. 57, p. 293;

अपि च, सखे चारायण !

मन्दादरः कुसुम-पत्रिषु पेलवेषु

नृनं बिभर्ति मद्नः पवनास्त्रमद्य।

द्वार¹-प्रकाण्ड-सरलाः कथमन्यथाऽमी

श्वासाः प्रनर्तित-दुक्ल-दशाः सरन्ति ॥३॥

तत् फुछातिमुक्त-लता-लाञ्छनस्य वषार-पुञ्ज-नामः कद्ली-गृहस्य मार्गमादिशः ।

विदूषकः। (संज्ञया निर्दिशति)।

च० त०—वनम् । भवेत् इत्यनुषङ्गः । यदि चेत् । ततः वाप्याः । जड-भावैः शिशि-रत्वैः । अवयवैः उपलक्षितः, अहमित्यर्थात् सिद्धम् । मदन एव शिली अग्निः तस्मात् पीडा बाधा तस्याः परिभवं तिरस्कारं, मुक्चेयं परित्यजेयम् । तथा च कलङ्कीन्दु-रूप-द्रव-कारीन्दी-(१)वरायाममृत-वाप्यां स्नानेन शिशिरः सुखी भवामीत्यसंभावितोत्प्रेक्षा ॥२॥

मन्देति । [क्कसुम-]पत्रि[षु] पुष्प-बाणेषु मन्द आदरो मर्यादा यस्य । अन्यथा एवं न चेत् । द्वारयोर्नासा-रन्ध्रयोः प्रकाण्डं प्रशस्तम् यथा तथा सरलाः अकुण्ठिताः अमी स्वासाः प्रनर्तिताः दुकूल-दशाः क्षौम-प्रान्ताः यैस्ते । "दशा कच्छाभ्चले"ति जयः । कथं सरन्ति गच्छन्ति । एतेन श्वासानां विरद्द-भाराद्तिदैध्यं लक्ष्यते ॥३॥

अतिमुक्त-छतेव ठाञ्छनं चिह्नं यस्य। तुषाराणां शीत-गुणानां पुञ्जो राशिर्यत्र तन्नाम्नः कदछी-युक्त-गृहस्य। आदिश दर्शयेति यावत्। शीतोपचारायेति भावः।

संज्ञया अङ्गल्यादिसंज्ञया ।

प्रा॰ प्र॰-प्रकाण्ड-शब्दः प्रशस्त-वाचकः ॥३॥

"अतिमुक्तः पुराड्कः स्यादि"त्यमरः।

^{1.} V. r. हार। 2. V. r. लताच्छनस्य।

राजा। केयमञ्जूण्णा मौन-मुद्रा ?

विदूषकः। (भूमावक्षराणि लिखति)।

राजा। अष्टादश-लिपि-विदो वयं न त्वदीयाक्षर-ग्रहणे¹ विचक्षणाः।

विदूषकः। (दन्तैर्जिह्वामवष्टभ्य) भो ! दिक्खिदः क्खु अहं² मउणे चिट्ठामि ।

राजा। किमिति ?

विदूषकः । देवी मं संपदं परिणाइस्सदि ।

राजा। तामेव चिरन्तन⁴-ब्राह्मणीम्।

विदूषकः। णहि णहि⁵।

राजा। अन्या का⁶ ?

विदूषकः । ओअङ्घागदस्स मिअंक-वम्मस्स पुरोहिदस्स⁷ दुहिदा क्खु एसा⁸ ।

च० त०—अक्षुण्णा अभग्ना।

अष्टादश-द्वीपेषु एकैकत्वेन अष्टादश लिपय इति भावः। प्रहणे परिज्ञाने । अवष्टभ्य सन्दर्शेति यावत् ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] दीच्चितः खल्वहं मौने तिष्ठामि । [संस्कृतच्छाया—विदृषकः] देवी मां साम्प्रतं परिगाययिष्यति ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] नहि नहि ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] त्रोयज्ञागतस्य मृगाङ्क-वर्मणः पुरोहितस्य दुहिता खल्वेषा । अोअहः प्रीतिः । केचित् लाट-देशेषु......ल-नामकं नगर-स्थानमद्यापि खिलीभूतं वर्तत इति वदन्ति । त्रत एव "पुरा यत्र स्रोतः" इति भवभृतिः ।

^{1.} V. r. no ब्रह्सो । 2. V. r. दिक्खिदोहं । 3. V. r. संपदं ज्जेव ।

^{4.} V. r. चिरन्तनीं। 5. V.r. गाहु गाहु, गा क्ख गा क्ख ।

^{6.} V.r. तदन्या का। 7. V.r. पुरोहिद। 8. V.r. सा।

राजा। किं-नामधेयः पुरोहितः ?

विदूषकः । सस-सिंगो,¹ घरिणी इमस्स² मिअ-तिह्निआ, भविस्स-घरिणी अ मे³ तद्⁴दुहिदा अंबर-माला णाम ।

राजा। (स्वगतम्) मन्ये देवी उपहसितुमेनमिच्छति। तज्जोषमास्महे। वर्धतां परिहास-लताः।

(ततः प्रविश्वाति चेटी)।

(परिक्रम्य पुरतोऽवलोक्य)कधं एस देवो चाराअण-बह्मणेण समं कोदूहल-घरस्स⁶ तुसार-पुञ्जस्स संजवण⁷-सण्णिहिदो वट्टदि। ता विण्णवेमि देवी-संदिहं। (उपसृत्य) जअदु जअदु

च० त०—किं नाम-धेयं यस्य।

श्रास्येव शृङ्को विषाणे यस्य । तयोः मृग-तृष्टिणका-शश-शृङ्कयोर्डु हिता अम्बर-माला गगनारविन्द-मालेति यावत ।

जोषं तृष्णीमिति शब्द-माला। लता परम्परा।

चेटीप्रवेशासूचनं प्रमादः। एसो इस्रत्र "शबोः स" इति सत्वम्। समं सह।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया — विदूषकः] शश-श्वः, गृहिरायस्य मृग-तृष्गिका, भविष्यद्-गृहिरागि च मे तहुहिता अम्बर-माला नाम ।

[संस्कृतच्छाया—चेटी] कथमेष देवश्रारायण-ब्राह्मणेन समं कौतूहल-गृहस्य तुषार-पुजस्य सज्जवन-सन्निहितो वर्तते १ तस्माद् विज्ञापयामि देवी-सन्दिष्टम्। जयतु जयतु

^{1.} V. r. सससिङ्गो नाम।

^{2.} V. r. जएएगी उए।

^{3.} V.r. से।

^{4.} V. r. no. तद्।

^{5.} V. r. cf. NA. act 3, the trick played on the Vidusaka. ctc.

^{6.} V. r. कोदूहल-किदम्स, कोदूहल-करस्स

^{7.} V. r. ज्जेव ।

^{8.} PP., 2, 43, p. 51.

भट्टा। देवी विण्णवेदि, चाराअणो मए¹ दुदीआं° परिणाइदु-माणत्तो³ ता तुझे हिं चाराअण-मित्तकेहिं होदव्वं । एदं च कोद्हल-घलं कदं कदली-घलं पविसदु देवो । देवी सपरि-अणा ⁷इदो ज्जेव⁸ वट्टदि (इति प्रवेशं नाटयति)। (ततः प्रविश्वति देवी कृत-वध्दी-वेषश्चेटो विभवतश्च परिवारः)। देवी। हला मेहले! अत्तणो जामादुअस्स कुणसु⁹ मुहावलोअणं।

च० त०--भवितन्यमागन्तन्यमित्यर्थः । कौतूह्ळं विवाह-रूपम् । कद्छी-गृहम् तस्य मार्ग एवेति भावः। यथा-शब्दस्य उत्तर-वाक्यस्थतया तथा-शब्दस्यानिर्देश:10 । प्रविशति। चेट-परिवारयोरप्यनुषङ्गः।

प्रा॰ प्र॰-भर्ता । देवी विज्ञापयित, चारायेेेेेेेे मया द्वितीयां परिगायियतुम् आज्ञसः । तद् युष्माभिश्वारायण-मिलकैर्भवितन्यम् । एतच कौतृहल-गृहं कृतं कदली-गृहं प्रविशतु देवः । देवी स-परिजना इत एव वर्तते।

"श्रम्यन्तरे सञ्जवनिम"ति हैमः।

[संस्कृतच्छाया— देवी] हला मेखले, आत्मनो जामातृकस्य कुरु मुखावलोकनम् । अत्र यद्यपि "पितृ-भातृ-जामातृणामर" इति शासनात् जामात्ररस्रेति वक्तव्यं तथापि "शेषः संस्कृतादि"ति स्त्रेण जामादुअस्सेति दयनीयः प्रयोगः कृत इति केचित्, प्रमाद इत्यन्ये।

^{1.} V. r. no मए।

^{2.} V. r. दुदी अ-विआहे।

^{3.} V. r. विश्राहिदुमारद्धो, विश्राहिदुमाढत्तो । 4. V. r. वर-इत्तकेहिं।

^{5.} V. r. एदस्स ज्जेव्व एकाए गेहिस्सीए। 6. V. r. ता पविसदु ।

^{7.} V. r. तहिं। 8. V. r. no उजेव। 9. V. r. कुराशिश्रदु जामादुरारो।

^{10.} Note in J. v.

मेखला। (तथा विधाय शिरसि चाघाय)। अज चारा-अण! उवरि धेसु¹ रत्तंसुअं कुणसु तारा-मेलणं²।

विदृषक: । (तथा करोति)।

देवी । मेहले ! तुरिदं देवावेसु³ भामरीओ, जेण ⁴प्पज्जलिदे हुदवहे लाअंजलीओ मुंचेदि⁵ ।

विदूषकः । [तथा कृत्वा] अयि हुदीअ-बह्मणि धुवं सत्त-रिसि-मंडलं च पेक्ख⁷ ।

चेटः। (विलोक्य) दिट्ट-धुओ⁸ दिट्ट-सत्तरिसि-मंडलो अ संवुत्तोह्मि।

च० त०—अंशुकं पट्ट-बस्नमिति भावः । ताराणां मेळनं परस्पर-बीक्षणम् "बक्षू-राग-स्तारा-मैत्री"ति स्मरणात् । "तारकाऽक्ष्णः कनीनिके"त्यमर-व्याख्यायां स्वार्थे क इति योगानन्द-चूडामणी ।

मुञ्चति मिथुनमिति शेषः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—मेखला] आर्य चारायगोपरि घेहि रक्तांशुकं, कुरु तारा-मेलनम्।

[संस्कृतच्छाया—देवी] मेखले, त्विग्तं दापय श्रामर्यः । येन प्रज्वितते हुतवहे लाजाञ्जलिं सुञ्चति ।

भामरीओ इति प्रदक्तिण-वाचको देशीयः शब्दः।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] श्रयि द्वितीय-त्राह्मिणि, ध्रुवं सप्तर्षि-मराडला पश्य । [,, ,, —चेटः] दृष्ट-ध्रुवो दृष्ट-सप्तर्षि-मराडलाश्च संवृत्तोऽस्मि ।

^{1.} V. r. अवरोस् ।

^{3.} V. r. दावेसु ।

^{5.} V. r. मुच्चंति ।

^{7.} V.r. पेच्छ।

^{2.} V. r. मेलअ'।

^{4.} V. r. पज्जलिदे, पज्जलिद ।

^{6.} V. r. no अयि।

^{8.} V. r. दिष्ट-दुत्रो।

विद्वकः। अयि मुद्धे ? दिष्ट-धुआ दिष्ट-सत्तरिसि-मंडला अहं । ति भण

(चेट-विदूषकौ पुनः पुनस्तथाऽभिद्धतः)।

चेटः। अज्ज चाराअण! देवी-दासो डमरुओ वस्तु अहं कहं³ परिणआणि । ण सुणीअदि दीवंतरे वि एसा वत्था जं पुरिसो पुरिसं परिणेदि इत्थिआ वा इत्थिअं । अंबर-माला उण अंबर-माला ज्जेव।

विदूषकः। आः दासीए सुदे⁶! पुराण⁷-कृट्टिणि! मगर-दाढे⁸ ! भमर-टेण्टे⁹ ! तण्टा-कराले¹⁰ ! कोस-वडिढणि¹¹ !

च० त०-तथा मुग्धे इत्यादिकमेवेति भावः।

इत्थिअं इति स्त्री-वाचको निपातः । अम्बर-माला मृषैवेदार्थः ।

पुराण-कुट्टिनि "कुट्टिनी संभली समे" इत्यमरः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया--विद्षकः] त्र्याय मुग्धे, दृष्ट-घृ वा दृष्ट-सप्तर्षि-मरहला च अहमिति भए।

[संस्कृतच्छाया—चेटः] त्रार्य चारायण, देवी-दासो डमरुकः खल्वहं कथं परिगायानि । न च द्वीपान्तरेऽपि एषा वार्ता यत् पुरुषः पुरुषं परिगायति स्त्री वा स्त्रियम् । श्रम्बर-माला पुनरम्बर-मालैव।

[संस्कृतच्छाया-विदूषकः] त्रा दास्याः स्रते, पुराण-कृष्टिनि, मकर-दंब्ट्रे, भ्रमर-टेएटे,

1.	V. r	• संबुत्ताह्म	I
		9	-

3. V. r. तुए।

5. V.r. 专1

7. V. r. no पुरासा।

9. V. r. भमरिशा, इभमरिशा।

2. V. r. बंधुलो।

4. V. r. परिगायामि ।

6. V. r. पुत्तिए।

8. V. r. no मगर-दाढे ।

10. V. r. टेटे टेएटाकारिए।

11. V. r. no कोसवडिडनी।

रच्छा-लोडिणि¹ ! बुडिद²-संघलिदे ! परपुत्त-विद्दाविणि³ ! विसम-कत्तरि ! विश्वदक्षि⁴ तुए, ता रिक्खअस्स⁵ अत्ताणं ।

(सर्वे इसन्ति)।

विदृषकः । (अपकामति⁶)।

राजा। देवि! विलक्षः कृद्धारायणः कुवलय-वीथीं प्रतिगतः। अस्माभिरपि गन्तव्यम्। तत् केनचित् कर्पूरद्वीपादा-गतेन नरेन्द्रेण सिद्धौषधैर्मीधवी -लता-मण्डपो माञ्जिष्ठस्तव-

च० त०—भ्रमरवत् टेण्टे चपछे । तंटा-कराले परापवाद-दारुणे । रथ्या इत्यत्र ''त्य-थ्य-द्यानां चळजा' इति छत्वम् । ''रथ्या तु रथवीथिके''ति हेमचन्द्रः । पर-पुत्रान विद्रावयतीति तथोक्ता, कातरि इति महाराष्ट्राः ।

"अपकामत्यपयाति गच्छती"ति माठरः।

विस्रियो विस्मयान्वितः। "जम्बू शाल्मिलि-कर्पूरा" इति, "जांगलिको नरेन्द्र" इति वस्तुनिर्णय-हारावल्यौ । पूर्वं दष्ट न भवतीस्रदृष्टचरम्।

प्रा॰ प्र॰—तराटा-कराते, कोश-वर्धिनि, रथ्या-तोटिनि, नुटित-संघटिते, पर-पुत्त-विद्राविणि, विषम कर्तरि, विश्वतोऽस्मि त्वया ? तस्माद्रचाऽऽत्मानम् ।

कुट्टिनि सम्भित । मकर-दंष्ट्रे दुर्वारे इत्यर्थः । टेग्टा चपला, देशीयोऽयं शब्दः । तण्टा-कराले । परापवाद-वाचकः तग्टा-शब्दो महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धः । कदाचित कविभि-भीषान्तरमि प्रयुज्यते । अत एव मग्गत्वरपरिमिति व्यासः । सौन्दर्य-लहर्यां वालिति भगवत्-पादाः । "वितेनुरिङ्गालिम"ति श्रीहर्षः । कोशविधिनि व्यभिचारिग्गीति यावत् ।

नरेन्द्रो विषवैद्या ।

- 1. V. r. no रच्छालोडिगा।
- 3. V. r. no पर-पुत्त-विद्दाविशि।
- 5. V. r. रिक्खज्जसु ।
- 7. V. r. विलच्चगः।

- 2. V. r. दुइ।
- 4. V. r. छलिदह्य।
- 6. V. r. परिकामति।
- 8. V. r. कुवलयवतीं, वकुल-वीथीं।
- 9. ₩. r. सिद्धौषध-माधवी ।

कालङ्कृतः कृतस्तददृष्टचरं चिरतमवलोकयितुं प्रिय-वयस्यमावर्ज-यितुं च गच्छामः। त्वं पुनस्तदद्भुतं प्रदोषे द्रक्ष्यसि ।

देवी । कुरंगिए ! देवता-दुदीअस्स अज्ज-पुत्तस्स³ पास्स-वत्तिणी होहि (इति सपरिवारा निष्कान्ता)।

कुर। (परिकामितकेन) इदो अज्ञ-चाराअणो मालदी गुम्मन्तरे बन्दी विअ मुह-मेत्त-णिलुक्को चिट्ठदि। राजा। तदानयैनम्।

कुर । (किञ्चिदुपसृत्य) भो ! अम्बर-माला-वह्नह ! देवो वाहरदि (इत्यञ्चले कर्षति)।

च० त०—आवर्जयितुं समाधातुम् । प्रदोषे रजनीमुखे ।

"इदं परिक्रामितकं गमनं यत् पदान्तर" इति नाट्य-पद्धतिः ।

गुल्मान्तरे स्तम्ब-मध्ये । गुम्मेखत्र "सर्वत्र छवरा"मिति छ-छोषः । मुख-मात्रे निर्छोकः । "निर्छोकस्तु प्रकाश" इति त्रिकाण्डी ।

व्याहरति आह ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—देवी] कुरक्षिके, देवता द्वितीयस्याऽऽर्यपुत्रस्य पार्श्व-वर्तिनी भव ।

देवता-द्वितीयः एक इति भावः।

[संस्कृतच्छाया—कुरङ्किका] इत आर्थ-चारायणो मालती-गुल्मान्तरे वन्दीव मुख-माल-निर्लोकस्तिप्रति ।

वन्दी शत्रु-गृहीत-जनः । निर्लोकः प्रकाशः ।

[संस्कृतच्छाया--कुरङ्गिका] भो अम्बर-माला-वल्लभ, देवो व्याहरति ।

^{1.} V. r. श्रदृष्ट-पूर्वं ।

^{2.} Cf. RV., act 2, p. 27, magic powers of Śrikhandadāsa.

^{3.} V. r. देवस्स ।

^{4.} V. r. पास्सपडिवत्तिगा।

^{5.} V. r. 羽羽'!

^{6.} V. r. गोमालिश्रा।

^{7.} V. r. बरही।

^{8.} V. r. निलिगो।

विदूषकः । आः दुट्ट-दासि ! भविस्स-कुट्टिणि । तुमं पि मं उअहसिस, ता अमुणा वहा-देस-जण-मण -कुडिलेण दण्ड-कट्ठेण सीसं तित्त ताडइस्सं।

राजा। कुरङ्गिके ! देवीमनुवर्तस्व, तत्परिवारे ऋ दश्चारायणः। कुर। (निष्क्रान्ता परिक्रामितकेन)।

विदृषकः। पिअ-वअस्स-विणोदत्थं महामन्ति-कारिदा रअण-वदी णाम पुरदो⁶ चउक्किआ। कि उण ताऐ⁷ वि एसा⁸ अधिदेवद्व्व⁸।

राजा। (विलोक्य स्वगतम्) हृदय! दिष्ट्या वर्धसे स्वप्त-हृष्ट-जन-प्रत्यक्ष-दर्शनेन। (तं प्रति) सखे चारायण! सैवेयम्

च० त०-भविष्यती चासौ कुट्टिनी।

अनुवर्तस्व गच्छ इति चमत्कारोक्तिः, स्व-सन्दर्भ-पूर्वकं यदच्छा-विहारायेति भावः । चतुष्किकेति । एतेन "रत्न-चतुष्किकां करिष्यतामि"ति प्रथमाङ्ग-शुद्ध-विष्कम्भ-पूर्ता-वुषक्षिप्तं संविधानं सूक्ष्म-बुद्धिभिरुह्यम् ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] त्रा दुष्ट-दासि, भविष्यत्-कुद्दिनि, त्वमिष मासुप-हससि, तस्मादसुना युष्मद्देश-जन-मनः-कुटिलेन दगड-काष्ठेन शीर्षन्तिडिति ताडियिष्यामि ।

[संस्कृतच्छ।या—विदृषकः] प्रिय-वयस्य-विनोदार्थं महामन्त्रि-कारिता रत्नवती नाम पुरतश्चतुष्किका । किं पुनस्तस्यामप्येषाऽधिदेवतेव ।

वृहदि इति शेषः । वर्तत इत्यर्थः ।

- 1. V. r. कुट्टणी।
- 3. V. r. तुद्धारिस-जन-हिश्रश्र।
- 5. V. r. 事句 !
- 7. V. r. कीए।
- 9. V. r. सदेवदव्व ।

- 2. V. r. no. अमुगा।
- 4. V. r. no सीसं।
- 6. V. r. no पुरदो।
- 8. V. r. no एसा ।

अस्मन्मनः-शिखण्डि-ताण्डवयित्री वर्षा-लक्ष्मीः। इदमन्यत्ते कथ-यामि, पुराण¹-प्रजापति-निर्माणमेषा । यतः—

चन्द्रो जडः कद्लि-काण्डमकाण्ड-शीत-मिन्दीवराणि च वि-सूलित²-विभ्रमाणि। येनाकियन्त सुतनोः स कथं विधाता किं चन्द्रिकां कचिद्शीत-रुचिः प्रसूते १ ॥ १॥

च० त॰—इयं मृगाङ्कावलीति यावत् । शिखण्डिनः मयूरस्य, ध्वनिश्च । वर्षाणां प्रावृट्-कालस्य। लक्ष्मीः सम्पत्। "स्त्रियां भूम्नि वर्षा" इत्यमरः । इदमिति। अत्र कवेः पुराण-निर्माण-राब्दयोः मध्यम् राब्द-विशेषस्य कथनं कालिदास-भवभूत्योरिव क्षन्तव्यम्। नित्य-नपुंसकतया निर्माणमिति निर्देशः, सृष्टिरित्यर्थः। तदेव विवृणोति—यत इति। यतः यस्मात् कारणात्।

जिं शीतलो मुग्धश्च। यद्यपि "कदली-विशेषात" इति कालिदास-प्रयोगात कदिल-काण्डमिति कवेः प्रमादः तथापि "अण्डं वृक्ष-मूले चे"ति नामनिधानात् कदिलकायाः अण्डं मूळ-भाग इति समाधेयम्। अकाण्ड-शीतम् अति-शैत्य-शालि, अकाले मीष्मादाविष शीतं च। "अकाण्डं त्वत्य-कालयोरि"ति केदारः। विभिः पक्षिभिः सूत्रिताः आरब्धाः विभ्रमाः विलासा येषु । "वि-विष्किरे"ति⁴ "वयं वय" इत्यमर-श्रीहर्षौ । विगत-सूत्रित-विश्रमाणि च येन विधात्रा अक्रियन्त कृतानि। ब्रह्मा । कथं शोभना तनुः यस्याः तस्याः सुतनोः । विधातेत्यावृत्तिः, कर्तेत्यर्थः । अर्थान्तर-न्यासं दर्शयति---किमिति। अशीत-रुचिश्चण्डांशुः। तथा चैवममनोज्ञ-वस्तु-परम्परा-निर्माण-क्रुताभ्यासो विधाता ईटश-मनोड्रोक-वस्तु-निर्माणेऽपि कथं प्रवीणो भवेदिति भावः। तदेतद् ''अस्याः सर्ग-विधावि''ति भतृ मीढ-कत्रनच्छायानुसरणिमति बोध्यम् ॥४।।

प्रा॰ प्र॰—विः पत्ती च ॥४॥

^{1.} V. r. निपुरा।

^{2.} V. r. विमुद्रित। 3. AK., 13. 19, 23. p.

^{5.} NaisC., II. 62.

^{4.} AK., II. 5, 34, p. 89.

अपि चास्याः खलु लक्षयामि तामिव वयोऽवस्थामलंकुरुते, यस्यां दिवानिशमभिनवाकल्प-विकल्प-गत-मानसा तिष्ठति । तथाहि¹—

उत्तालालक-भझनानि कवरी-भारेषु शिक्षा-रसो विन्तानां परिकर्म नीवि-नहनं भ्रू-लास्य-योग-ग्रहः । तिर्यग्लोचन-चेष्टितानि वचसां छेकोक्ति-संक्रान्तयः स्त्रीणां म्लायति शैशवे प्रतिकलं कोऽप्येष केलि-क्रमः ॥५॥

च० त०—अवस्थां दशाम् । अवस्थामछङ्करोतीति ध्वनिः । दिवानिशम् अहोरात्रम् । अभिनवाश्च ते आकल्पाः वेपाः । साज इति महाराष्ट्राः । तेपा विकल्पाः एवं कार्यमित्थं वा कार्यमिति विचाराः । तेपु गतं मानसं यस्याः । तत्-प्रकारं विशिनष्टि—तथाहीति ।

उत्तालाः उण्णम्नाश्च ते अलकाः चूर्णकुन्नलाः तेषां भश्चनानि कङ्कितिकादिभिः समी-करण-रूपाणि। "उत्ताल उन्नम्न" इत्यगस्तः। कवरीणां केश-पाशानां भारेषु घनीभावेषु विषये शिक्षायं किच-विन्नम-देंच्य-नैल्य-चाक-चक्य-परिमलादि-रूपायं रसः तत्तद्गुण-विधायक-तेल-विशेष-रूपो द्रवः। "गुणे रागे द्रवे रस" इत्यमरः । दन्तानाम् अन्तरेषु इति शेषः, परिकर्म नैल्य-द्रिवमापादकौषध-भेदः। "परिकर्म स्त्री-दन्तालङ्करणौषध" इति जयः। दान्त-सीणा इति महाराष्ट्राः। नीवीनां नहनं वन्धनं "नीवि-मोक्षो ही"त्युत्तराहाः। भ्रषु लास्यं भाव-सृचक-नर्तन-रूपम् तस्मिन योगः युक्तिः तस्याः महः महणं स्त्रीकरणिमिति यावत् "योगो युक्तिष्वि"त्यमरः। तिर्थक् तिरश्ची-नतया वक्रतयेति यावत्, लोचनानां चेष्टितानि वलनानि। 'तिर्थरलोचने'ति सन्धि सङ्कटं

प्रा॰ प्र॰—उत्ताला उन्नम्नाः । नहनं वन्धनम् । छेको विद्रश्वोिकः ॥५॥

^{1.} V. r. no तथाहि।

^{3.} V. r. लाचा-रसो

^{5.} V. r. योग्याग्रहः।

^{2.} V. r. पाशेष

^{4.} V. r. वहनं

^{6.} III, 3, 228, p. 222.

विदूषकः । (आकारमाकल्य्य सोपहासम्) भो¹ एहि इदो² भवीअ देवीए सआसं³ गच्छहा ।

राजा। सखे। पश्यामस्तावत।

विदूषकः । किं तुमं गण्ठि-विधरो विअ ठाणे विकस्ति वि

च० त०— "प्रीति-योगात् स्थितमिवे" ति " "प्रावृङ्वासरे" ति मुद्रा-राक्षसानन्त-कवि-प्रयोग-वहयनीयम् । वचसां वचनानां प्रकटन इति रोषः । छेकोक्तीनां विद्राधोक्तीनाम् "छेको विद्राधे वक्ते चे" ति नाममाला । संक्रान्तयः संक्रमणानि मेलनानि चेति, प्रावुर्भवन्तीति रोषः । अत्र [यद्यपि] "उक्तिर्भव" इत्यमरसिंहेनाभिधानात पुनरुक्तिस्तथापि वचसां प्रश्न-रूपाणाम् उक्तयः प्रत्युक्ति-रूपा इति द्यया समाध्यम्, "प्रमादो धोमतामपी" ति न्यायात् । अत एव "कृतावमरसिंहस्य" इति "प्रतीक्ष्योऽचर्यः सांशयिकः" इति च वक्तुं "इत्यमरसिंह-कृतावि" ति, "पृज्यः प्रतीक्षः सांशयिकः" इति च मात्रा-न्यूनत्व-नवाक्षरत्व-रूपं दोष-द्वयं निजमज्ञानन भगवत-पादाङ्गीकृतोऽमरसिंहोऽपि बम्राम । नन्वमी सप्त विल्रासाः कासां कस्मिन सतीत्रत आह—स्त्रीणामिति । शैशवे वास्ये म्लायित गच्छिति सिति । स्त्रीणां स्त्री-मात्राणाम् । प्रतिकलम् अनुक्षणम् । कोऽप्यनिर्वाच्यः । एष उक्त-प्रकारः । केल्या लीलायाः क्रमः पद्धतिः । "क्रमः पर्याय-पद्धत्योरि" ति वामनः ॥ १।।

आकारं पारवश्य-रूपिमिङ्गितम्, राज्ञ इति शेषः । 'आकारस्तिवङ्गिताकृती''ति शब्दार्णवः । आकलस्य ज्ञात्वा ।

अशृण्वन्तं राजानमाह किमिति। "एष कृष्ण तव प्रनिथ-विधरो गुण-संश्रुतावि"ति
प्रा० प्र०—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] मो एहि इतो भूत्वा देव्याः सकाशं गच्छावः।
[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] किं त्वं प्रनिथ-विधर इव स्थाने स्खलसि। प्रनिथ-विधरः
जाति-विधरः। "प्रनिथर्जातावितशये पर्वाङ्गे दट-बन्धन" इत्यमर-माला। थक्क-शब्दो देशीयः।

^{1.} V. r. no भो 2. V. r. पुरदो 3. V. r. देवी-सञ्चासं

^{4.} V. r. गलिबइल्लो ; गलित्र्यरिल्लोव्व त्रधुव्वह-वलीवहो ।

^{5.} V. r. ठायो ठायो । 6. V. r. श्शन्तो भवसि ।

^{7.} MudrāR., II. 14.

ता गुडूची-दंडोव्य भवं इध ज्जेब दाड्दधरो भोदु । अहं उण देवीए सआसं गच्छेह्मि।

राजा । सर्वं सम्भाव्यते त्विय । किं मधु कषायित ै ? विदूषकः । (विहस्य पुरोऽवलोक्य च) भो उप्फाल-समुप्फा-लनाई करेहिं लग्गा ।

च० त०—कृष्ण-चरिते डिण्डिमः। "रूट-मृत्रस्त्वनुत्पाट्यो गुडूची-दण्डवद्रिपुरि"ति दण्डि-काव्ये ।

गमनं न युक्तमित्राह् सर्वमिति । संभाव्यत इति काक्कः न सम्भाव्यत इत्यर्थः, गमन-मिति शेषः । अस्या दर्शनं विहाय नैव गन्तव्यमिति भावः । ननु कियचिरमस्या दर्शनं मास्तु । तद्गच्छाम इत्याशक्य नात्र कदाण्यकचिरित्याह् किमिति । मधु माक्षिकं कषायवदाचरति कषायति किम् । नैव कषायतीत्यर्थः । यथा मधु मधुरम् तथाऽस्या दर्शनमिष मधुरमेवेति भावः ।

विहस्येति । कियानभिनिवेश इति भावः ।

अथ "सा कन्दुकैं...रेमे" इति कालिदास-वचनेन स्त्रीणामिष खेलने संप्रदायात् क्रीडनं प्रक्रमते भो इति । "अर्थात् प्रकरणालिङ्गादौचित्यादर्थनिर्णय" इति न्याय-वलात् उत्पाल-शब्दः प्रथमोत्पतन-वाचकः समुत्पालन-शब्दोऽनन्तरोत्पतन-वाचकः । उत्पालाश्च समुत्पालनानि च । देशीयौ शब्दौ । उत्पालता इति महा-राष्ट्राः । करयोर्लग्रानीति आत्मन्यज्ञानारोष-विनोदः कृत इत्यूह्म ।

प्रा॰ प्र॰ —[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] तस्माद गुडूची दग्रड इव भवानिहैव दार्क्य धरो भवतु । गुडूची-दण्ड इव चिप्रमनुत्पाय्य इति परिहासोक्तिः । "गुडूची तन्त्रिकाऽमृते"त्यमरः । दण्ड इत्यत्र "दोता-दर्शन-दग्डेषु" इति डत्वम् । ऋहं पुनर्देव्याः सकाशं गच्छामि ।

कषायवदाचरति कषायति । इमां पश्यितिहैव वसामीति भावः । [संस्कृतच्छाया—विद्षकः] भो उत्फाल-समुत्फालनानि करयोर्लमानि ।

^{1.} V. r. गुडची-दंडो विद्य। 2. V. r. इथज्जेव परोहदु।

^{3.} V. r. मधुर्ने कुसुमयित 4. V. r. उप्फाल-संफालाइ 5. V. r. करेंदुं, कादुं

^{6.} V. r. पउत्ता । 7. KS. Il. 29. 8. Moles., p. 102

राजा (विहस्य) कन्दुकेन क्रीडित । तथाहि— अमन्द-मणि-नूपुर-कणन-चार-चार-क्रमं । झणज्झणित-मेखलं ॰ स्वलित-तार-हारच्छटम् । इदं तरल-कङ्कणावलि-विशेष-वाचालितं मनो हरति सुभ्रुवः किमपि कन्दुक-क्रीडितम् ॰ ॥६॥ विदूषकः । एवं एदं ॰ । चंचल-चलण-चण्ड-चार-क्रम-चलिद्-चेलअं ॰ अविरल-वेणि-वेल्लिद्-मल्ल-वलन-धुद्-विअसिद्-मल्लिअं ॰ ।

च० त० — क्रोडनं विशद्यति — नथाहीति । अमन्दं महत् यन्मणि-नृपुरयो रत्न-मखोरयोः क्रगनं शब्दः तेन चार्ह्मनोज्ञः चार-क्रमः सञ्चारस्य रीतिर्यस्मिन तत् । "संञ्चारश्चरणं चार" इति त्रिरूपः । सणज्ञुस्मणिता सञ्जात-किङ्किणी-सण्डस्मण-शब्दा मेखञ्च काञ्ची यस्मिन । स्खिळतेति ध्विनः । "तारोऽत्युच्चैमंहानपी"ति नन्दी । छटा जाटीति महाराष्ट्राः । क्रीडनातिशयात तरलानां कङ्कणानाम् आविल्धिः विशेष-वाचालनं भूयः सञ्जात-वाचाल-गुणं शब्दायमानिर्मित् यावत् । किमपि जगद्साधारणम् । सुश्चुवः कन्दुकेन साधनेन क्रीडितं क्रीडनम् । मनः कर्म, ममेति शेषः । हरित परवशोकरीति ॥६॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] एवमेतत् ।

चञ्चल-चरण-चगड-चार-क्रम-चिलत-चेलकं

श्रविरल-वेणि-वेक्षित-मक्ष-वलन-धुत-विकसित-मक्षिकम् ।

1. V. r. चारि-क्रमं।

2. V. r. भागाज्भागित-मेखला।

- 3. V. r. कीडनम् ।
- 4. V. r. सोदं ; ज्जेव।
- 5. V. r. चंचल-चलन-चल्लि-विक्तम-चेल्लिद-चोल-अञ्चलं
- 6 V. r. चेङ्किर-वेणि-वङ्किह-लावण-धुत्र-वित्रइङ्क-मङ्कित्र'; वेङ्किद-वेणी-वङ्कि-हेलावणद्ध-वित्रवित्र मङ्कित्र'।
- 7. Moles, p. 298.

सोहइ¹ घण-रणंत-रसणा-मणि-किंकिणी-चअं² चंद-मुहीए रअण-रंगंगणे³ गेंदुअ-केल्ठि-तांडवं⁴॥॥ राजा।

अस्याः स्वेदाम्बु-बिन्दु⁵-च्युत-तिलकतया व्यक्त-वक्त्रेन्दु-कान्ते-र्वारंवारेण वेग-प्रहणन-नटना-केलि⁶-वाचालितायाः। तत-पातोत्पात-तानोन्नत-विनत-दशस्ताडनोत्ताल-लीला⁷-

लालित्याच्छन्दिताः स्मः प्रतिपदमधुना[°] कन्दुक-क्रीडितेन ॥८॥

च० त०—भङ्गयन्तरेणाह चश्चलेति । चण्डः उद्धतः । चेळकं वस्नम् । वेण्यां विह्नताः प्रेङ्किताश्च ते भहाः "वेणीचेनग" इति महाराष्ट्राः । तेषां वळनेन चळनेन घुता-स्त्यक्ताः । रशना काश्ची । चयः समृहः । रङ्गः सभा । केळिः क्रीडैंव ताण्डवं नटनम् । "गेन्दुकः कन्दुक" इत्यमरः । वेविर-वेणीति पाठे दीर्घ-वाचको वेविर-शब्दो देशीयः ॥७॥

विशेष-दशया वर्णयति—अस्या इति । अधुना सम्प्रति तिलकतया हेतुना । चान्दा 10 चान्दल 11 इति टिकली 12 इति च तिलक-द्वये महाराष्ट्राः । व्यक्ता निष्कलंकतया

प्रा॰ प्र॰--शोभते घन-रणद्रशना-मण्-िकङ्किणी-चयं

चन्द्र-मुख्या रत्न-रङ्गाङ्गग्री कन्दुक-केलि-तागडवम् ॥

वेग्यलङ्कार्य-मिण-खचित-कनक-भूषण-विशेष-वाचको भल-शब्दो देशीयः ॥०॥ वारंवारेणेति प्रामादिकः प्रयोगः । तानेति ''तानन्तु खर-मेदे स्यात्तथा रोहावरोहयो-रि''ति यादवः । उत्तालम् उच्लृङ्खलम् । छन्दिताः वशीकृता इति यावत् ॥०॥

- 1. V. r. रेहइ । 2. V. r. रहइ घर्ण-घर्ण-रसांत-रससावित-किकिसी-कंकसुच्यं।
- 3. V. r. मन्नण-रंगंगणे।

4. V. r. तंडवं।

5. V. r. बिम्ब।

- 6. V. र गराना-केलि ।
- 7. V. r. तत्पातोत्थान-ताल-क्रम-निमत-दशस्ताग्डवोत्ताल-ताली ।
- 8. V. r. लालित्याह्मोभिताः स्मः प्रतिकलमधुना ।
- 9. V. r. AK. II, 6. 138, p. 112. 10. Moles., p. 227., also चांद्या
- 11. Op. cit. 12. Moles., dim of टिकला, pp. 339-40.

(भ्यो विभाव्य) अहह ! महता वेगेन वर्तते । तथाहि ¹ चेलाञ्चलेन चल-हार-लता-प्रकाण्डै-वेंणी-गुणेन च बलाद्वलयीकृतेन ² । हेलाहित-भ्रमरक-भ्रमि³-मण्डलीम-श्रक्र-लयं ⁴ रचयतीव चिरं नत-भ्रः ॥९॥

च॰ त०—प्रकटा वक्ते न्दुकान्तिः मुख-चन्द्र-च तिः यस्याः । वाग्वारणेति कवेः प्रमादः । वाग्वारणेति प्रयोक्तुर्मावः । "वाग्वाग्वं वाग्वाग्वं वाग्वां वाग्

भूयः पुनरिधकं वा । अहहेस्पद्भुते । केस्पपेक्षायामाह तथाहीति ।

आहिताः कृता इति यावत् । भ्रमरकेति । "क्रीडनीये भ्रमरक" इत्यच्युतः । कीछितछोह-शङ्कू रङ्ग-चित्रितो छिकुचाम्र-कपित्थादि-प्रमाणः काष्ठ-विकारः छटा-व्यापार-भ्रमणशीलो वदूनां क्रीडनक-विशेषः । भोम्बरा इति महाराष्ट्राः । "बभ्राम भ्रमरकवदि" ति नील-

प्रा॰ प्र॰—हेळा विलासः तया त्राहिताः या भ्रमरकवत् भ्रमि-मण्डल्यः ताभि-रुपलच्चितेति बोध्यम् ॥६॥

^{1.} V. r. no तथाहि।

^{2.} V. r. वलद्वलयीकृतेन ;वलाहक-धिककृतेन ।

^{3.} V. r. भ्रम

^{4.} V.r. छुत-लयं

^{5.} Moles. p. 750

^{6.} Cp. KDK., p. 230, v. 143

^{7.} Cp. AK. II, 2, 20, p. 186. 8. Moles. p. 622.

J. Talling

(पुनर्निरूप्य)

स्मर-शरिध-निकाशं कर्ण-पाशं कृशाङ्गी रय²-विगलित-ताली-पत्त-ताडङ्कमेकम्³। वहति हृद्य-चोरं कुङ्कुम-न्यास-गौरं वलियितमिव नालं लोचनेन्दीवरस्य ॥१०॥

च० त०—कण्टः । भ्रमरकस्येव भ्रमीणां मण्डलीभिर्मण्डलैः समृहैरुपलिश्वता । "भ्रमिभ्रं मणिनि"ति "भ्रमि-कणे"ति "मण्डलं त्रिष्वि"ति द्विरूप-श्रीहर्षामराः । नत-भ्रः । चेलस्य
वस्त्रस्य अञ्चलेन प्रान्तेन । "पद्र" इति महाराष्ट्राः । चलश्चश्चलश्चासौ हारः स एव लता
तस्याः प्रकाण्डैः गुच्छ-सरैः । "स्यात प्रकाण्डो गुच्छ-सर" इति हेमः । बलात बलातकारात । बल्यीकृतेन बद्धतया मण्डलीकृतेन वेण्याः गुणेन सूत्रेण च साधन-त्रयेण
चक्राणां त्रयं चिरं रचयतीवेत्यर्थः । तथा च मण्डलाकार-कन्दुक-क्रीडन-वेगातिशये
आधारस्य वपुषः कम्पनेन सहैव कम्पमानैराधेयैश्वेलाञ्चल-हार-प्रकाण्ड-वेणी-गुणैश्वकत्रयमेकदा भ्रमयतीवेति भावः ॥६॥

निरूप्य विभाव्य।

स्मरेति। क्रशाङ्गी। "पद्मिनी तु क्रशाङ्गी स्यात्" इति स्मर-दीपिकायाम्। छोचनमेव इन्दीवरं तस्य वल्लियतं मण्डलीकृतं नालिमव। रयेण क्रीडन-वेगेन विगलितं च्युनं मार्द्य-निमित्तं विन्यस्त-ताली-पत्रं यस्मात्ताडङ्कात् तद् रय-विगलित-ताली-पत्रम्, तादशं ताडङ्कं यस्मिन् सः तम् एकं द्वितीय-भिन्नं हृदय-चोरं मनोह्रमिति यावत्। चाक-चक्य-भराय क्रुङ्कमस्य न्यासेन गौरम् अरुणम्। "अभेदोऽ-

प्रा॰ प्र॰-शरधिर्निषद्गः। रयो वेगः। "गौरोऽहरा" इत्यमरः ॥१०॥

^{1.} V.r. शरनिधिकाशं। 2. V.r. जव। 3. V.r. ताटक्कमेकम्।

^{4.} AK, III, 2, 9, "भ्रमो भ्रमो" 1, 2, 16, p. 17.

^{5.} Moles, p. 488. 6. Not traced in AC. or ASm.

विदृषकः । भोः, विरदा गेंदुअ-खेलणादो ।
राजा । न केवलं विरता सखी, किं तु¹ करतल-न्यस्तपाणि-पद्मा सप्रत्यभिज्ञ°मिवास्मानवलोकयति³ च । पश्य—
वक्त्-श्री-जित-लिजितेन्दुविद्दं कृत्वा करे कन्दुकं
क्रीडा-कौतुक-मिश्र-भावमनया त्यस्रं वहन्त्याननम् ।
भृङ्गात्राग्रह-कृष्ट नेतक-दल-स्पर्धावतीनां दृशां
दीर्घापाङ्ग-निरीक्षणैक -सुहृदामेषोऽस्मि पात्रीकृतः॥११॥

च० त०—रूण-गौरयोरि"ति समय-पद्धतिः। अतिशय-द्योतनाय स्मरस्य शरधे-र्निषङ्गस्य निकाशं सन्निभं कर्णमिव पाशं "कर्णस्य शष्कुळी पाशावि"ति समय-पद्धतेः। वहति विभर्तीत्यर्थः ॥१०॥

वक्त्रति । वक्त्रस्य श्रिया शोभया जितः अत एव छज्जितः "हस्तगे"ति वा पाठः । स चासौ इन्दुः चन्द्रसाहद् । इदिमिति सामान्ये नपुंसकम् । अत एव "शक्यमरिवन्द्-सुरिभिरि"ति ⁹ "इदं किवस्य" ¹⁰ इति नाथ-चरण-व्याख्यास-शाक्तुन्तछोत्तर-राम-चिरतयोः । इमिति वा पाठः । क्रीडा-कुतूह्छयोः मिश्र-भावः परस्पर-मेछनं यस्मिन् । त्रीणि अस्त्राणि भागा यस्य तत् त्रयस्तम् । एकांश-न्यूनतया दृश्यमिद्यर्थः । छज्जा-वशात् किचित्तरश्चीनिमिति भावः । आननं वहन्त्या अनया । भृङ्गः भ्रमरेः अप्रे द्रष्ठ-प्रान्ते आप्रहेण अभिनिवेश-भरेण कृष्टानि आकृष्टानि यानि केतक-द्रष्ठानि केतकी-सम्बन्धि-पत्राणि तेषु स्पर्धावतीनां प्रातिभाद्य-शास्त्रिनीनाम् । एतेन प्रान्त-नैत्यं दैव्यं च व्यज्येते । "दीर्घापाङ्गस्तु हरिण" इति हार-कोशः, तेषामेव निरीक्षणस्य विलोकनस्य एक-सुहृदां मुख्य-मित्राणाम् । दृशामिति नैत्य-दैव्यं-वित्तार-चाक-चक्य-भाव-प्रकाशनादि-

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-विदृषकः] भोः, विरता कन्दुक-क्रीडनात्

I. V.r. no किं तु। 2. V.r. प्रसिज्ञानम्। 3. V.r. त्र्यालोकयति

^{4.} V. r. जर्जरेन्दुमलिनं। 5. V. r. ताम्रं।

^{6.} V. r. मुङ्गाग्र-ग्रह नुष्ठ ; शृङ्गाग्र-ग्रह । 7. V. r. दशा ।

^{8.} V. r. तरङ्गरौक। 9. AŚ, III, p. 225. 10. URC. I. I.

विदूषकः । भो¹ एहि अणुसरह्य सुंदरीं । भोदु प्पेम्म-दुट्टोली । पीजादु दिट्टीए पीऊस-गंडूसो । दिजादु मअणस्स हत्थावलंबो, पअट्टदु पंचम-हुंकाराहिचारो । भोदु विकट-दुव्भरो परिवारवग्गो । अच्चिजादु मअरध्वअ-संधि-विग्गह 10-चिन्ता-वाउलदाए 11 कंठट्टिद-जीविदो चाराअण-बह्मणो ।

च० त०—गुण-निमित्ततया पूजायां बहुवचनम्। नेत्रयोरिति भावः। तथा च मनोहराकृतिषु दशेति प्रयोगे नैकाक्षत्वम्। दशामिति प्रयोगे नाक्षि-बहुत्वमिति भास-मङः। "विवक्षैव नियामिके"ति कोकिछः। "निरङ्कष्टशाः कत्रयः" इति बहवः। एषः अहमिति
यावत्। पात्रीक्ठतोऽस्मि विषयीकृत इत्यर्थः। तस्मान्मिय नृनमस्याः प्रेम-भरोऽस्तीति भावः॥११॥

गण्डूषम् "गुल्लणी" इति महाराष्ट्राः । मञ्जणस्सेति चतुथ्र्याः षष्ठीति । अतृ एव मदनायेस्र्यः । "मदनस्ये"ति व्याक्कर्वतां नाथ-चरणानां सम्बन्धे षष्ठीति भावः । अतृ एव "कस्य ददाती"ति बाणः । पश्चमः पश्चम-स्वरः । "पिकः क्रूजति पश्चमिमः"ति वस्तु-निर्णयः । हुङ्कारः क्रूजन-रूपो येषां तेषां कोकिल्लानाम् अभि परितः चारः सश्चारः । कामोद्रेक-भरेणेति भावः । विकटं दुर्भरं दुर्वहं परिपूर्णः यस्य । "विकटं हास्यिमः"ति नन्दी । परिवाराणां सख्यादीनां वर्गः समूहः । मकरध्वजस्य सन्धि-विग्रहयोः

प्रा॰ प्र॰-—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भो एहि अनुसरावः सुन्दरीम् । भवतु प्रेम-साफल्यम् । दुट्टोलि-शब्दो देशीयः । पीयतां हिष्ट्या पीयूष-गर्ग्ड्षम् । दीयतां सदनस्य हस्तावलम्बः, प्रवर्ततां पञ्चम-हुङ्काराभिचारः । भवतु विकट-दुर्भरः परिवार-वर्गः । अर्च्यतां मकर्ष्वज-सन्धि-विश्वह-चिन्ता-व्याकुलतया कराठ-स्थित-जीवितश्वारायर्ग-ब्राह्मगः ।

^{1.} V. r. ता । 2. V. r. उवि्भज्जदु पेम्म-दुद्दोणी । 3. V. r. घुट्टीयदु, दीत्र्यदु ।

^{4.} V. r. पीजस-गराडूसो ।

^{5.} V. r. हत्थालम्बो।

^{6.} V. r. हिकारो ; हु काराधिकारो ।

^{7.} V. r. विरहुकलो, विरहाउलो।

^{8.} V. r. परिचारित्र्या-वरगो।

^{9.} V. r. मुश्चदु, मुच्छुदु।

^{10.} V. r. विग्गहो ; विग्गहं, ; विगाहा ।

^{11.} V. r. वावडदाए

^{12.} Moles, गुलना p,P. 242।

^{13.} PP, 6. 65.

(परिक्रम्य सोपानावतरणं नाटयतः)। विदृषकः। अदेवं देवउलं, अणवखरो¹ लेहो, जदो ण दीसदि सा।

राजा। दृष्टा² हरिश्चन्द्र-पुरीव³ नष्टा⁴ च। विदूषकः। एहि णिउणं णिरूपह्म⁵। सा कहिं पि अभ्यं-तरिदा⁶ चिट्ठदि। (चतुर्दिशमवलोकित-नाटितकेन⁷)। राजा। (सविषादं भुवमवलोक्य⁸)

च० त०—अविद्यमान-कार्य-संघटन-विद्यमान-कार्य-विघटनयोश्चिन्तायां चिन्तने । कण्ठेति । प्राणपर्यन्त-धृत-कार्य-निर्वहण-समर्थ इति भावः ।

सोपानं चतुष्किकाया इति भावः।

अनक्षरो इति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः। "अक्ष्यादिषु छ" इति सूत्रेण अक्ष्यादि-गणे अक्षरस्यापि नाम-श्रहणात्। अणच्छरो इति पाठः करूप्यः। हरिश्चन्द्र-पुरीव सा कृशाङ्की दृष्टा नष्टा च। क्षणमिक्षभ्यामनुभूतेति भावः। अभ्यन्तरिता अन्तर्हिता। "नटनाभिनये नाटितकिमि"ति नाट्य-पद्धितः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] अदेवं देव-कुलम् अनत्तरो लेखः, यतो न दश्यते सा।

हरिश्चन्द्र-पुरी निशि दश्यमानं नेत्र स्फुरण-शीलं ज्योतिः। "रात्रौ दश्यं दशोस्तेजो हरिश्चन्द्र-पुरी मते"त्यमरशेषः।

[संस्कृतच्छाया—विद्षकः] एहि निपुर्णं निरूपयावः । सा क्रापि अभ्यन्तरिता तिष्ठति ।

^{1.} V. r. खीगाक्खरो।

^{3.} V. r. पुरी

^{5.} V. r. शिरूवहा ।

^{7.} V. r. अवलोक्तिकेन।

^{2.} V. r. हच्टा 1

^{4.} V. r. प्रनष्टा

^{6.} V. r. थंभंतरिदा, तंभंतरिदा।

^{8.} V. r. श्रवलोक्य च, श्रालोक्य ।

इयं चरण-कुङ्कुमच्छुरित-कुट्टिमा मेदिनी निवेदयति कन्दुक¹-व्यतिकरं कुरङ्गी-दृशः। अहो² किमिदमद्भुतं न च कृशोदरी दृश्यते भवत्ववगतं स्मरः सृजति मोह-मायामिमाम् ॥१२॥ (सन्तोषम्³ अभिनीय समन्ताद्वलोक्य च) शिखा-मणिरितोऽरुणस्तिलक्यत्ययं मेदिनी-मितो गलित⁴गुम्फनास्तरल-वेणि-वान्ताः स्रजः।

च० त०—विरोधमाशङ्कते इयिनित । चरणयोः कुङ्कुमैः । "जाडवे" इति महाराष्ट्राः । क्रुरितः विद्योतितः क्रुट्टिमः निबद्ध-प्रदेशो यस्याः । "क्रुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूरि"ति, "स्त्रियां भूः क्ष्मा-प्रदेशयोः" इत्यमर 6-धनश्वयौ । अन्यथा भूमेदिनीति च कित-चातुर्याः भाव-प्रयुक्त-पौनरुक्तथापत्तेः । इयं मेदिनी भूमिः कन्दुकस्य व्यतिकरं क्रीडन-रूपं "सम्बन्धे च व्यतिकर" इति नागार्जुनः । निवेदयित, अत्र सा चिक्रीडेति कथयतीत्यर्थः । अहो आश्चर्ये । अद्भुतं कुतूह्रस्म । "कुतुके चाद्भुति"ति रभसः । चः पाद-पूरणे । अवगतं ज्ञातं मयेति रोषः । मोहो भ्रान्तिः तद्रूपां मायाम् इन्द्रजालम् । "मोहस्तु भ्रान्ति-मृळक्रत्वेन स्त्रीणां च तद्धीनत्वात् स्मरः सृजतीति निर्देशः ।।१२।।

पुनक्त्प्रेक्षते शिखेति । अरुणो माणिक्य-मय इति व्यज्यते । शिखा-मणिः । "राखडी" इति महाराष्ट्राः । इतः अत्र, भुवं तिलकयित आत्मना तिलकवतीं करोतीत्यर्थः । गिलतं च्युतं गुम्फनं परस्पर-योजन-सन्दभी यासाम् । चश्चल-वेणेर्वान्ताः परिश्रष्टाः,

^{1.} V.r. कुन्दुरु

^{3.} V.r. संतापम् ।

^{5.} Moles. जाडवीं, p. 313

^{7.} Cp. DNM., 5-6, p. 2.

^{2.} V.r. 衰衰ī

^{4.} V.r. ललित

^{6.} AK, II. I, I

इतश्छुरितमन्तरा' बुटित-हार-मुक्ता-फलै-रितः श्रवण-पाशतस्तलज°-पत्नमास्ते च्युतम् ॥१३॥ विदूषकः । सुद्दु क्खु सिण्णवेस-सिलिट्टं ताल-वत्तं । (आदाय प्रसार्य च⁵) कधं अक्खराइं १ अंहो पिअ-वअस्स, जइ कालक्खरिओसि ता पढ°।

च० त०—ध्विनिश्च। "वेणिरेषाकशात्त" (१)इति शङ्कर-कविः। स्त्रजो मालिकाः, वर्तन्ते इति शेषः। अन्तरा मध्ये त्रुटितश्चासौ हारः तस्य मुक्ता-फल्छैः। "'मध्ये स्यादन्तरन्तरे" ति शालिवाहनः। ह्युरितं प्रकाशितम्। श्रवण-पाशतः कर्ण-पाशातः। च्युतं तलज्ज-पत्रं ताल-पत्रम् आस्ते अस्ति। तालीमिति त्रिरूपः। इतः-शब्दस्य प्रथम-पादे पूर्वमवर्तनात् पाद-त्रये पूर्व-वर्तनात्रियम-भङ्को दोषः। इत इति त्रयं पुनरुक्तम्॥१३॥

सिन्नवेशेन वळायाकार-स्थापनेन श्लिष्टं संबद्धमित्यर्थः। "वळयीकृत-ताळ-पत्रे चिन्द्रके"ति छौकिको व्यवहारः। एतेन विद्याधरमञ्ज-देवस्य त्रिळिङ्गाधिपत्वं

प्रा॰ प्र॰—तलज-पत्रं ताल-पत्रम् ॥१३॥

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] सुष्ठु खलु सिनवेश-श्रिष्टं ताल-पत्नम्। कथमत्त्राणि ? श्रंहो प्रिय-वयस्य, यदि कालात्त्रिकोऽसि तस्मात् पठ। अही इत्याश्चर्ये। यदि संभाव-नायाम्। कालाक्षिरिको दष्ट-मात-लेख-वाचक इति यावत्। "स्यात् कालात्त्रिको दष्ट-मात-पत्नादि-वाचकः" इति हलायुधः। श्रनुपनेताकाङ् ज्ञीत्येके।

^{1.} V.r. ग्रम्बरं ।

^{2.} V.r. पाशतश्च तल

^{3.} V. r. सुसरिएएवेसिन ; सुसरिएएवेसव्व, सुसरिएएवेसं विद्य

^{4.} V. r. तालवेंटं ; तालच्छदं ; तालछदं ।

^{5.} V. r. no च । 6. V. r. अक्खराइं पि। 7. V. r. no अंहो, अयि।

^{8.} V. r. कालवरित्रोसि, लिविग्गोसि।

^{9.} V. r. पढ एदं।

राजा। (वाचयति—)

विधत्ते सोह्ने खं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचन-युगे। (विभाव्य) अये, द्विपदीयं न पुनरलापि चतुष्पदी।

विदूषकः । भोः गंडआ² विअ उद्धजाणुओ³ केचिरं चिट्ठिस्सामो⁴ । ता ऐहि मत्त-वारणोविरि⁵ उवित्सहा⁶ (तथा कुरुतः)। च० त०—सूचितमः। अत एव प्रथमाङ्क-पूर्ती नेपथ्ये जय जय त्रिलिङ्गाधिपत इति कवि-नोक्तम्। "महाराष्ट्रस्तु सौराष्ट्रस्त्रिलिङ्गस्त्वान्ध्र" इति वस्तु-निर्णयः। प्रसार्य दीर्घीकृत्यः। अक्खराइमिति प्रमादः। अच्छराइमिति सुशब्दः।

वाचयतीति । अथ प्रथमाङ्क-पिठतं शिखिरिणी-प्रथम-पादिमदानीं द्वितीय-पाद-सिहतमुपक्रमते—विधत्त इति।प्रथम-पादस्थार्थः प्रथमाङ्के निरूपितः । तथापि नेत्र-द्वये चतुरं हावभावेङ्कितादि-सूचक-वशीकरण-संमोहन-धुरीण-कोण-विछोकन-चाक-चक्य-विशेषैः समर्थम् ।
किमिष इदानीमीदृशं तादृशमिति निर्धारियतुमशक्यत्वात् अवाङ्मनस-गोचरम् ।
प्रागल्भ्यं प्रावीण्यम् उन्मिषतीति शेषः । तथा च तारूण्ये सित इतरावयवापेक्षया
छोचन-युगे कोऽिष मिहम-विशेषो जयतीति भावः । विभाव्य विमृश्य । द्वयोः पाद्योः
समाहारः द्विपदी । अत्रापि पत्रक इति शेषः । न पुनश्चतुष्पदी चतुणां पदानां
समाहारः चतुष्पदी पाद-चतुष्ट्यम् । "द्विपदी सा चतुष्पदी"ति श्रुतेः । पुनः
शब्दाछङ्कारे ।

प्रा॰ प्र॰ — किमप्यनिर्वाच्यमिति भावः ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भो गरङकाविवोद्भृ -जानुकौ कियचिरं स्थास्यावः १ तस्मा-देहि मत्तवारगोपरि उपविशावः । गण्डको रव-मृगः । ''उपधान-विशेषे स्थानिबद्धे मत्त-वारणिम''ति ।

1. V. r. श्रद्यापि ।

2. V. r. पौगराडश्रा।

3. V. r. उद्धजागुत्रा ।

4. V.r. चिहिस्सामि ।

5. V. r. मत्त-वार्गीए ।

6. V. r. उपविसद्य ।

(नेपध्ये—)

यत्ताली-दल-पाक-पाण्डु वदनं यद्दुर्दिनं नेत्रयो-र्यत्प्रेङ्कोलित-केलि-पङ्कज-दलं श्वासाः प्रसर्पन्ति च। गौरी कुध्यतु वर्तते यदि न ते तत् कोऽपि चित्ते युवा धिग् धिक् त्वां सह² पांसु-खेलन-सखी-लोकेऽपि यन्निह्नवः ॥१४॥

च० त०—"गण्डके खड्ग-खड्गिनावि"त्यमरः । वक्षाश्रय-चरम-तनोः खड्ग-मृगच्य ऊद्ध्रं-जानुकावस्थानं जाति-स्वभावः । मत्त-वारणानि शिल्लाभिः सुधेष्टकाभिर्मः द्विर्वा निर्मिता दीर्घ-वर्त्तृ लाकाराः स्थूल-वेदिका-कोण-चतुष्टय-क्रियमाणात्मान उपधान-विशेषाः । "टेंकायो चेलो उ" इति महाराष्ट्राः । वारणोवरीति कवेः प्रमादः "अ मुकुटादिष्वि"ति अनु-शासनेन मुकुटादि-गणे उपरि-शब्दस्य पठिततया अवरीति वक्तव्यस्य साधीयस्त्वात । तस्मान्मत्त-वारणावरीति वक्तव्यम् । अत एव "धरावरिमि"ति महाराष्ट्राः ।

अथ सखी-जनः सङ्कोच-भरेण विरहानुरागमाच्छादयन्तीं मृगाङ्कावछीं परिभाषते नेपथ्य इति । यच्छव्द-त्रयस्य यस्मादित्यर्थः । वदनं मुखम् । ताछी-दछस्य ताछ-पत्रस्य पाकः पक्कता तद्वत् पाण्डुरम् । नेत्रयोः दुर्दिनं छक्षणया जछधारा इत्यर्थः । प्रेङ्कोछितानि तरिछतानि हस्त-धृत-छीछार्थ-पङ्कजस्य दछानि यस्यां कियायां तद् यथा तथा श्वासाश्च प्रसर्पन्ति दीर्घा भवन्ति । तत् तस्मात् । कोऽपि युवा तरुणः । ते तव चित्ते हृदि । न वर्तते यदि चेद्द गौरी कृष्यतु । गौर्याः क्रोधे सौभाग्यादीनां व्यत्यासः स्यादिति भावः । अत एव "गौरी रुष्टा चेत् सौभाग्यं नैष्यती"ति महाराष्ट्राणाम् आभाणको वर्तते । त्वां धिग् धिगिति वीष्सायां द्विरुक्तिः । यद् यस्मात् कारणात् । त्वयेति शेषः । त्वया सह पासु-खेळनं यस्य स चासौ सखीनां छोको जनः तस्मिन्नपि निह्नवः क्रियत इति शेषः । "अपछापस्तु निह्नवः" इत्यमरः ॥१४॥

विदूषकः । (चमत्कृत्य) भोः सिहाबंधं मे¹ करेहि, अमाणुसी वाणी सुणीअदि

राजा। भित्त्यन्तरितः कश्चिद्भिधत्ते। विदूषकः। तदो विक्षाणेहि मे।

राजा। काचित कचिद्नुरक्ता लज्जावती च वयस्यया⁵ भिन्न-रहस्या क्रियते।

नेपथ्ये। (सवाक्-स्तम्भम्) सहीओ! किं एत्थ अलिअं संभावेघ ?

राजा। वयस्य! श्रुतम्।

विदूषकः। ही ही भोः, एदे क्यु पंडिदा अलिअ-विअप्पेहिं फललुदा विअ मक्कला मूलमलहंता पह्नवग्गाहिणो होन्ति,

च० त०—चमत्कृत्य। "चमत्कृत" इति महाराष्ट्राः। भयेनेति भावः।

सवाकूस्तम्भं छज्जया अस्फुटं यथा तथा ।

विकल्पैः शङ्काभिः। पह्नवेति । तल-स्पर्शिनो न भवन्ति, उपरिप्नव-मतय इति भावः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भोः शिखा-बन्धं मे कुरु, श्रमानुषी वाणी श्रूयते ।
[,, ,,] तस्माद् व्याख्याहि मे ।

[संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये] सख्यः, किमल ऋलीकं सम्भावयथ ?

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] ही हीति हासानुकारः। भोः एते खळु पण्डिता अलीक-विकल्पैः फलळुच्या इव मर्कटा मूलमलभमानाः पञ्जव-प्राहिसो भवन्ति,

^{1.} V. r. no मे। 2. V. r. भीखन्तरितः। 3. V. r. भो

^{4.} V. r. चक्खारोहि । 5. V. r. वयस्य ; लज्जावती च यस्य भिन्नरहस्या ।

^{6.} V.r. एदं। 7. V.r. फलचुका, फलछुआ।

^{8.} V.r. मकडा। 9. V.r. भाहिएो।

मुक्बा¹ उण फणस-वण-पालुआ विअ मूलमण्णेसंता² फलं पावइ, ता सुणोदु³, अहं⁴उजेव्व वक्खाणइस्सं। ण क्खु⁵ एदं सामण्ण॰-जण-वअणं, किं तु7 तुमं उजेव्व उवालम्भीअसि॰। ण क्खु॰ मिअलंछणमुझ्झीअ अण्णेण¹० ससि-कंत-पुत्तलिआ बद्ध-णिज्झ-रा¹¹ पञ्झरइ¹²।

राजा। तदिदं तर्के, 13 अनाकरे 14 पद्मराग-रत्नम्। (पुनर्नेपथ्ये)

च० त०— तिद्दं व्याख्यातृत्विमिति भावः। "चतुरः स्यात्रागरिक" इति धरणिः। न तु मर्कट-हस्त इति भावः। 15

प्रा॰ प्र॰ —मूर्खः पुनः पनस-वन-पालक इव मूलमन्विष्यन् फलं प्राप्नोति । तस्माच्छु-खोतु, त्रहमेव व्याख्यास्यामि । न खल्वेतत् सामान्य-जन-वचनं किन्तु त्वमेवोपालभ्यसे । न खलु मृग-लाञ्छनम् उजिमत्वाऽन्येन शशि-कान्त-पुलिका वद्ध-निर्मरा प्रहृष्यति । पुत्तिस्त्रिया इति पज्मरइ इति च शब्दो देशीयः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये]

^{1.} V.r. उक्खा। 2. V.r. मणुसरन्ता।
3. V.r. सुण, सुणु। 4. V.r. ब्रब्बुदं। 5. V.r. हु।
6. V.r. सामण। 7. V.r. no किंतु। 8. V.r. भणीयसि।
9. V.r. हु। 10. V.r. no ब्रज्णोण। 11. V.r. बद्धणिज्भरा;
बद्धविंदु-णित्ररा। 12. V.r. ब्रङ्कुरिद, प्पसरिद; पाभरिद।
13. V.r. तर्कय।

^{15.} The text of this cannot be traced.

कहं दे तक्खण¹प्फुडिद²सिप्पि-संपुड-मुक्क³मोतिअच्छाआ। थकंतु सुमुहि अणंजणाणं णअणाणं बाह-कणा ॥१५॥ सिक्किसिहि कहं क्खु पसरन्त-पारद-रसिच्छत्त -कंचणच्छाअं। तणुकदलीए परिपंडुरत्तणं डिंमहरिणच्छि ॥१६॥ कहं णु तुए णज्जंति⁸ केलि-पंकेरहग्ग-क्खलणेण।

णीसासा[°] हिअ-हार-लिह-संठाण-परिमाणा¹⁰॥१७॥ निबिड-कण्टिकद-कंचुअत्तणं । प्फुरइ पुणो देह-दोब्बह्म । वदणं पुण १ इरिणंक-बिंब-दीणं कहं णु होइ ॥१८॥

च० त०-अथ सचिन्ता विचक्षणा मृगाङ्कावली प्रतिवद्ति नेपथ्य इति। मौक्ति-कस्येव छाया कान्तिः। प्रसरदिति। पीतत्वं सहज-सिद्धं पाण्डुरत्वं विरहानुराग-प्रयुक्तमित्यूद्यम् । स्थितेति हृद्य-स्थितश्चासाविद्यर्थः । संस्थानमाकारस्तद्वत्परिमाणं येषाम् । दीर्घा इति भातः । देहस्य दौर्बस्यं क्रुशत्वं स्फुरति । पुनःशब्दः किं चार्थः । निविडं च तत् कण्टिकतं ''रोम-हर्षे च कण्टक" इत्यमरः, तदेव कञ्चुकः कवचं यस्य देहस्य इत्यर्थान् सिद्धं तस्य भावः कण्टिकत-कञ्चुकत्वं स्फुरतीत्यनुषङ्गः, भासतइत्यर्थः ।

प्रा॰ प्र॰-कथन्ते तत्त्त्रण-स्फुटित-शुक्ति-संपुट-मुक्त मौक्तिकच्छाया। दूरीकियतां सुसुखि अनंजनयोर्नयनयोर्वाष्प-कराा।। शिच्यिस कथं खलु प्रसरत-पारद-रस-सिक्क-काञ्चनच्छायम्। तनु-कदल्याः परिपाराडुरत्वं डिंभ-हरिगाचि ॥ कथन्तु त्वया ज्ञायन्ते केलि-पङ्केरहाय-स्खलनेन । निश्वासाः स्थित-हार-यष्टि-संस्थान-परिमाणाः ॥ निविड-कराटिकत-कश्चुकत्वं स्फुरित पुनर्देह-दौर्बल्यम्। वदनं पुनर्हरिगाङ्क-बिम्ब-दोनं कथं नु भवति ॥

- 2. V. r. फ़ालिद। 3. V. r. सम्पुडुम्मुक। V.r. तकखण।
- V.r. तुहधों यं जसा ; उधा यं जसा ; उधो यं जसा सं असा सं ; तुह धो यं जसा सं
- V.r. सिक्किहिसि। 6. V.r. पुसिउ'। 7. V.r. पारदरसिदत्त। V.r. जिएाजन्ति 9. Vr. ग्रीसासा। 10. V.r.परिमाग्रा।
- 8. V.r. जिएाजन्ति
- 12. V.r. पुराोवि । 11. V.r. कंचु अं।

'अइ तह विज्ञाहरमञ्च-देअ-दंसणेण प्फुडमागदा भंगीओ।
ण विणा चंदं सेहालिआए विअसंति कुसुमाइम् ॥१९॥
विदूषकः। सिविणअ-दिट्ठा 'हिंदोलिया-चित्त-संचारिदां
सालभंजिअत्तणेण परिणदा गेंदुअ-खेलिणी कव्व-बंध-वअणा'
सच्चा जेव एसा तुए अक्खित्ता तुह चित्तं अक्खिवदि।

च० त०—एतेन महत्यशक्तिरनुरागातिशयश्च व्यज्यते । पुनरलङ्कारे । दीनमिति । उत्तसाह-दशायामस्या वक्त्रोपमां चन्द्रो नाईतीति भावः । भङ्गयो रीतयः, एता इति शेषः । नेति । चन्द्र-साम्यं राज्ञः, शेफालिका-साम्यं मृगाङ्कावल्याः कुसुम-साम्यं भङ्गीनामिति बोध्यम् ।

"खेलोऽस्या अस्तीति खेलिनी। "द्वयोः खेले"ित विश्वः। "खे खेल-गामी"ित कालिदासः। कान्यानां गीति-रूप-कवनानां बन्धो गुम्फनम्। "यद् गीतयश्चलदि"ित प्रथमाङ्केऽभिहितम्। आक्षिप्ता आक्ष्यहा। आक्षिपति आकषतीित यावतः।

प्रा॰ प्र॰--- श्रयि तव विद्याधरमञ्ज-देव-दर्शनेन स्फुटमागता भङ्गचः ।

न विना चन्द्रं शेफालिकाया विकसन्ति कुसुमानि ॥

"शेफालिका तु सुवहे"त्यमरः ॥

श्रव सिप्पि ढिक्किज सिकिवि इति वयः शब्दा देशीयाः।

णज्ञंतीत्यत "ज्ञो गाज-गापावि"ति गाजादेशः। भङ्गयो विलासाः॥

[संस्कृतच्छाया-विदृषकः]—स्वप्न-दृष्टा हिन्दोलिका-चित्त-सञ्चारिता सालभिक्षकात्वेन परिगाता कन्दुक-खेलिनी काव्य-वन्ध-वचना सत्यैव एषा त्या आक्तिप्ता तव चित्तम् आक्तिपति । काव्य-वन्धो वचनानि यस्याः सा तथोक्ता ।

^{1.} V.r. इह 1

^{2.} V.r. दोलएां दोमिएगी ; दोलं दोलिएगी ।

^{3.} V.r. कव्ववंधरत्रागा।

^{4.} V.r. सा

नेपथ्ये। सहि मिअंकाविल ! संपदं मए णिसग्ग-त्थए° दूदीए होदव्वं।

राजा। सैवेयमस्मन्मनिस मन्मथेनेदानीमुतकीर्यते मृगाङ्गा-वलीति पञ्चाक्षरी।

नेपथ्ये । रइदा मए तुहावत्था-णिवेदणत्थं महाराअस्स -पुरदो पढणिजा दुवे सिलोआ, ते पियसहीए सुणीअदु ।

(संस्कृतमाश्रित्य)

चन्द्रं चन्द्न-कर्दमेन लिखितं यन्मार्ष्टि' दृष्टाधरा कामः पुष्पशरः⁸ किलेति सुमनोवर्गं लुनीते च यत् ।

च० त०--निसर्गे अनुपाधि-रूपे च भावे तिष्ठतीति निसर्गस्था।

जन्कीर्यते विलिख्यत इव। पश्चानाम् अक्षराणां समाहारः पश्चाक्षरी।
अत्र पश्चाक्षरीति कथनं कवेरचातुर्यमिति महान्तः, तस्याः महा-मन्त्र एव रूढत्वात्।
पश्चवणीति वा पाठः।

संस्क्रमाश्रित्येति । सहज-प्राक्ततोक्ते विचक्षणायाः संस्कृते कवनं महती प्रशस्ति रित्यूह्मम् । चन्द्रमिति । यच्छव्द-त्रयस्य यस्मादित्यर्थः । "मार्छि मार्जयती"ति माठरः । छुनीते छिनत्ति । तस्य शराभावायेति भावः ।

प्रा॰ प्र॰ — [संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये] सखि मृगाङ्कावलि, मया साम्प्रतं निसर्गस्थया दूत्या भवितन्यम् ।

रचितौ मया तवावस्था-निवेदनार्थं महाराजस्य पुरतः पठनीयौ द्वौ श्लोकौ, तौ विय-सखी श्रुगोतु । निसर्गेति ख-भाव-स्थितेत्यर्थः ।

एतान्यच्राणि सर्वाणि नेपथ्याद् बहिः स्थिताया विचच्रणाया ज्ञेयानि ।

- 1. V.r. ता संपदं ।
- 3. V.r. उत्तीर्यते ।
- 5. V.r. महाराश्रसस।
- 7. V.r. संमार्ष्ट

- 2. V.r. शिसिटठतथाए; निसिहाए।
- 4. V.r. तुहावत्थाए वेदगात्थं।
- 6. V.r. हुगीअंदु; सुगीअं
- 8. V.r. पंचशरः ।

वन्द्यं निन्दित यच्च मन्मथमसौ भङ्क्तृ।ऽग्र-हस्ताङ्गुली-स्तत् कामं सुभग ! त्वया वर-तनुर्वात्लता लिम्भता ॥२०॥ अपि च— तापोऽम्भ:प्रसृतिम्पचः प्रचयवान् बाष्पः प्रणालाञ्चितः श्वासाः प्रेङ्कित-हार-यष्टि-लितकाः पाणिडम्नि मसं वपुः ।

च० त० — अयं चः पाद-पूरणे । अङ्क्त्रा भङ्ग प्रापय्य । तत्तस्मात । "वातृष्ठः क्षणिक" इत्यनिष्ठावर्तः । तस्य भावो वातूष्ठता अस्थैर्यमिति यावत । "पुंसि वातूष्ठो वात्या-चक्र-भ्रमानिष्ठ" इति नन्दी । "वहटिष्ठ" इति महाराष्ट्राः । भवदुतकण्ठया कचिदिष स्थिर-चित्ता नेयमिति भावः ॥२०॥

ताप इति । "यः प्रसृत्यम्बुपाकी स तापोऽम्भःप्रसृतिम्पच" इति केदारः । तथा च तापः प्रसृतौ स्थितस्याम्भसः पचनं करोतीत्यर्थः । "प्रसृति पाशा" इति महा-राष्ट्राः । प्रचयवान अभिवृद्धः । वाष्पः नेत्राम्बु । प्रणालैः अच्चितः सङ्गतः । "द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यामि"त्यमरः । "पह्नले" इति महाराष्ट्राः । श्वासाः निश्वासाः । हार एव यष्टिः । अल्पाः लताः लतिकाः एकदेशा इत्यर्थः, प्रकृते मौक्तिक-सरा विवश्वयन्ते । तथा च प्रेङ्कितास्तरिलताः हार-यष्टेलंतिकाः यैः । वपुः पाण्डिम्न

प्रा॰ प्र॰—लम्भिता प्रापिता ॥२०॥

^{1.} V.r. बंधं।

^{2.} V.r. मान्मथमसौ।

^{3.} V.r. कालं।

^{4.} V.r. लंभितः ?।

^{5.} V.r. प्रणाल्यश्चितः ; प्रणालोचितः । 6. V.r. कम्पित-दीप-वर्ति-कलिकाः ।

^{7.} Moles, वहाटल वा वहादूल, p. 738.

किं वाऽन्यत् कथयामि रात्रिमिखलां त्वन्मार्ग- वातायने हस्तच्छल-निवारितेन्दु अ-महसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥२१॥ विदूषकः । अहं उण जाणे अणुष्पविसीअ चलिदुम् । अंहो, इह सुण्ण च उक्किआसण्णा केवि बह्मरक्खसा जप्पंति । भूअ-पिसाचावासट्ठाना संझा सिण्णिहिदा वट्टदि, ता एहि गच्छह्म ।

च० त०—धावल्ये मग्नम् । किं चेति कु-पाठः, किं वेति सु-पाठः । अखिलां सर्वां रात्रिं त्वन्मार्गस्य वातायने अभिमुख-गवाक्षे । हस्त एव छत्रं तेन निवारितं दर्शन-दूरीकृतम् इन्दोर्महः चिन्द्रका यया । तस्याः मृगाङ्कावल्याः । स्थितिः अवस्थानम् वर्तते विद्यते । यथाकथंचिद्-द्यापि जोवतीति भावः । अत्र वर्णनातिशयेन तापादीनामितपौष्कल्यं व्यज्यते ॥२१॥

मया दूत्या भिवतन्यमिति विचक्षणा-वाक्यात् अयमेव समय इत्याह् अहमिति। अनुप्रविश्य तस्याः स्थानमवगाह्य। चिछतुं परतो गन्तुमित्यर्थः। अथ "मध्ये मध्ये भ्रुतिर्वाचां दर्शनस्थेऽप्यदर्शनिम"ति रूपकादशोंक रनुप्रवेशे वाधकमाह—अंहो इति, भीतिवाचको निपातः। शून्येति। "स्थानं शून्यं भूत-वर्गा विशन्ती"ति शिल्प-शास्त्रे मयेनाभिधानात्। आवासाय निवासाय स्थानमास्पदं यस्याम् ; "सन्ध्या सर्व-भूत-निवेशिनी"ति वादयोक्तेः।

प्रा॰ प्र॰--रात्रिमिति "कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे" इति द्वितीया ॥२१॥

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] श्रहं पुनर्जाने श्रनुप्रविश्य चिलतुम् । श्रंहो, इह श्रून्य-चतुष्किकासन्नाः केऽपि ब्रह्म-राज्ञसा जल्पन्ति । भृत-पिशाचावासस्थाना सन्ध्या सिन्निहिता वर्तते । तस्मादेहि गच्छावः । भृत-पिशाचानाम् आवास-स्थानं यस्याः सा तथोक्षा । संभैत्यत्र "च्यभर" इति भत्वम् ।

- 1. V.r. चान्यत् 2. V.r. तन्मार्ग। 3. V.r. निरुद्ध-चन्द्र।
- 4. V. r. श्रह्मो छितिदुम् इह। 5. V. r. सुवरासा।
- 6. V. r. संकन्ता चडिकयासंकन्ता । 7. V. r. दूबह्मरक्खसा ; दुव्वह्म ।
- 8. V. r. जंप्पंति। 9. V. r. भूदपिसात्रसंका त्रसंका, भूत्रप्पिता त्रसंका।
- 10. V. r. ता श्रोदरह्म

राजा । यथाह भवान् । (इति उभाववतरणं नाटयतः) । नेपथ्ये। सुखाय सायन्तनी अतन्ध्या भवतु देवस्य। सम्प्रति हि निर्यद् - वासर-जीव-पिण्ड-करणं विश्वत् कवोष्णान् करान् ⁶ माञ्जिष्ठं रवि-बिम्बमम्बर-तलादस्ताचलं चुम्बति । किञ्च स्तोक-तमः-कलाप-कलना-इयामायमानं मनाग् धूम-स्याम-पुराण-चिल-रचना-रूपं जगजायते ॥२२॥

च० त०-अवतरणं चतुब्किका-सोपान-परंपराया इति भावः।

प्रथमाङ्के वर्णित-मध्याह्रो वैतालिको संप्रति द्वाभ्यां सायं वर्णयतः—नेपथ्य इति। सायं भवा¹ सायन्तनी । "दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृ-प्रसूः" इत्यमरः ⁷ । हि प्रसिद्धौ ।

निर्यदिति । निर्यन् गच्छं-श्रासौ वासरस्तस्य जीव एव पिण्डो गोलः। तस्य करणं रात्रि-गमनादनन्तरम् असकृद्नुजीवनाद्धेतोः साधकतमम् "अहः सूर्यात् प्रवर्तते' इति काल-निर्णयात् । ''जीवोऽसु-धारणिम"ति, साधकतमं" इति चामरः। कत्रोष्णान् मन्दोष्णान्। करान् किरणान्। बिभ्रत् दधानं "क्वोब्णं मन्दोब्णमि"ति⁸ "माखिष्ठं पीतमि"त्यमराच्युतौ। चुम्बति प्राप्नोति इति यावत्। स्तोकः अल्पश्चासौ तमसां तिमिराणां कछापः समृहः तस्य कलनया उदयेन श्यामायमानं जगद् भुवनं कर्त् । मनाक् ईषत् धूमैः श्यामं यत् पुरातन-चित्रं तस्य रचना आकृतिः तस्या इव रूपं स्थितिर्यस्य तत् । "रचना त्वाकृतावपी"ति "स्थिति-छावण्ययो रूपिम"ति त्रिकाण्डि-संसारावतौँ । जायते भवति । तथा च दिवसाप-गमेन रवावलां गच्छति तमःश्यामं जगत् पुरातन-चित्रमिव दृश्यादृश्यं भवतीति भावः ॥२२॥

प्रा॰ प्र॰-पिण्डेंत्यश्रीलं यद्यपि तथापि "मृतस्य शिशोरि"ति भवभूति-प्रयोगवत्, "तारास्थि-सत्रयं कर्तुमिवेन्दुरस्जत करानि"ति त्तेमेन्द्र-प्रयोगवच समाधेयम् ॥२२॥

^{1.} V. r. यथा भवान् ; यथा भवानाह । 2. V. r. इत्यवत्र गां।

^{3.} V. r. सायन्तन । 4. V. r. निर्यादवासर ।

^{5.} V. r. कर्णा; कर्णा। 6. V. r. क्वोच्णैः करैः।

^{7.} AK. 1. 3. 3, p. 20. 8. AK. 1. 2. 36, p. 20.

अपि च,

सैरन्त्री-कर-कृष्ट-कङ्कण-सरत्तार¹-ध्विनः सञ्चरद्-दूती-स्त्रित-सन्धि-विश्रह-विधिः सोल्लास-लीला-चयः²। वार-स्त्री-गण-सज्ज्यमान³-शयनः सन्नद्ध-पुष्पायुधः श्रीखण्ड-द्रव-धौत-सौध-तलको⁴ रम्यः क्षणो वर्तते ॥२३॥

च० त०—अपि चेति । श्रीखण्डानां चन्दनानां द्रवेण रसेन धौतानि विमलीकृतानि सौधानां तलकानि प्रदेशा यस्मिन् । "हम्याँदौ सौधमिस्रियामि"ति जयः । सैरन्ध्रीिमः करेपु हस्तेपु कृष्टाः मञ्जुल-रत्नालङ्कारादि-शिल्प-विशेष-करणाय सत्वरमाकृष्टाः । नवोद्धा जना लक्ष्यन्ते । तेषां यानि कङ्कणानि कर-भूषणानि तेभ्यः सरन्तः प्रसर्पन्तः तार-ध्वनयो यस्मिन् । "सैरन्ध्री शिल्प-कारिके"ति हेमचन्द्रः । "कङ्कणी" इति महाराष्ट्राः । "तारोऽत्युचौरि"त्यमरः । "रसदि"ति श्रान्तः पाठः, ध्वनेः सत्त्वेन पौनक्त्त्यापत्तेः । सञ्चरन्त्यः हिण्डमानाश्च ता दूत्यः ताभिः सूत्रिताः अङ्करिताः । सन्धीनाम् अविद्यमान-श्वङ्कार-कार्य-संवटनानां विश्वहणां विद्यमान-कार्य-विघटनानां विध्यः प्रकारा यस्मिन । सोल्लासः लोलानां क्रीडानां चयाः समूहाः यस्मिन् । "सुख-विकासे स्थादुल्लास" इति यनस्वयः । "सोत्ससाह" इति वा पाठः । वार-स्त्रीणां वेश्यानां सप्त-वार-क्लप्त-स्त्रीणामिति चार्थः । गणैः सज्ज्यमानानि परिष्क्रियमाणानि शयनानि शच्या यस्मिन । "चये"ति क्र-पाठः पुनक्तः । सन्तद्धः कदा कदेति सन्ताह-युक्तः पुष्पायुधो मन्मथो यस्मिन । अत एव रम्यः । "रमणीये च रन्तुं च योग्ये रम्यं त्रिष्वि"ति ध्वनि-मश्वरी । क्षणः "निव्यिपार-स्थितौ काल-विशेषोत्सवयोः क्षण" इत्यमरः । वर्तते अस्तीत्यर्थः । तथा च मदन-शरार्दितस्य राक्षो विरहानले घृताहुतिरिवयमुक्तिरित्यूक्षम् ॥२३॥

^{1.} V. r. सरद्धीर ।

^{2.} V. r. घरः।

^{3.} V. r. जन-सज्जमान ।

^{4.} V.r. तलिमो ; तलिनो ।

^{5.} AS. III. 656. p. 99 "सैर-भ्री पर-वेश्मस्थ-शिल्पकृत्-ख-वश-श्रियामि"ति ।

^{6.} Moles, कंकणी-+कंकणीदार.....वंगणी+कंगणादार p. 124.

^{7. 1, 6, 2,} p. 31.

राजा। सन्ध्यामुपासितुं देवी-भवनमेव गच्छावः । (इति निष्कान्तौ)।

इति विद्ध-शालमञ्जिकायां द्वितीयोऽङ्कः॥

च० त०—सन्ध्यामुपासितुमिति निमित्तम् । आमृगाङ्कावली-लाभं देव्या भवनं प्रत्येव, गच्छाव इति भावः । एतेन सद्यश्चतुर्वर्गे तृतीय-पुरुषार्थ-गौरवेण देव्यां दाक्षिण्यम् आगामि-मृगाङ्कावल्यां तु प्रेमाभिनिवेशो व्यज्यत इति दिक् ।

इति महाराज...सुन्दरी-कमलीये सहज-समाख्याने व्याख्याने द्वितीयोऽङ्कः।।

अथ तृतीयोऽङ्गः

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी। (परिक्रम्य) को विअ कालो वहृदि पिअ-सहीए विअक्खणाए दिहुए। उक्कं ठा-भरेण अस्स-सीअर-करंविअं¹ विअ करि-दंत-मुसलं फुट²-भूइहुं वहृदि में हिअअं। ता किहं णु³ क्खु तां⁴ दिन्छसं⁵ १ (पुरोऽवलोक्य) कघं एसा पिय-सही किं पि चिंतअंती° इदो एव्व¹ आअच्छिदि।

च० त०—अथेह तृतीयाङ्के सोत्कण्ठं राजानं प्रवेशयिष्यन्, अळीकं-विवाह-कुषितेन विदृषकेण देग्याः पुरो जीव-दानच्छलान्मेखलां विडम्बयिष्यन्, मृगाङ्कावल्या राज्ञः परस्परं समागम-दर्शन-संलापादिकं कारियण्यन्, विचक्षणा-सुलक्षणा-प्रश्नोत्तरानुवाद-पद्धत्या गत-वर्तमानागामि-कथोपक्षेपमुट्टङ्कयिष्यन् कविः प्रवेशं प्रक्रमते तत इति। द्वितीयाङ्क-पूरणावसरे देवी-भवनं प्रति राज्ञो गमनानन्तरमित्यर्थः। चेटी सुलक्षणा। क इव महानित्यर्थः। काल इति ध्वनिः। अस्र-शीकरैः वप्र-तटाघातादि-जितत-रुधिराम्बु-कणैः करिन्वतं रिजतम्। भूयिष्ठं भूयः। स्फुटम् अतिप्रकाशम् इति यावत्। अत एव ''अभिक्षप-भूयिष्ठे''ति नाथ-चरण न्याख्यात-शाक्रन्तले। तथा च

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—चेटी]—क इव कालो वर्तते प्रिय-सख्या विचल्त्याया दृष्टायाः । उत्करठा-भरेण श्रस्न-शीकर-करंबितिमव करि-दन्त-मुसलं स्फुट-भृिषष्ठं वर्त्तते मे हृदयम् । तस्मात् क नु खलु तां द्रच्यामि ? कथमेषा प्रिय-सखी किमिप चिन्तयन्ती इत एवागच्छिति ?

^{1.} V. r. असिसिरकरकरंविज्ञमाणां ; असिसरिसिश्चर ; अ सिस्बरकरंविज्ञमाणां ।

^{2.} V. r. फुहण, कुहण। 3. V. r. no गु। 4. V. r. तं।

^{5.} V. r. पेक्खिस्सं ; प्पेक्खिस्सं । 6. V. r. कहं...पिश्र-सही किं वि मंतर्श्रती ।

^{7.} V. r. no इदो एन्न। 8. AS. I, Prastāvanā, P. 8.

(ततः प्रविश्वाति यथानिर्दिष्टा द्वितीया चेटी)। द्वि-चेटी। (स्वगतम्) अहो मंतिणो¹ पहु-कञ्जे णिरदिसआ भत्ती।

प्रथमा। कथं महा-भाअधेअ-जण²-कज्ज-सिन्ही³ विअ चिंतिदोवणदा पिअ-सही। (स्वगतम्)⁴ ता पच्छा⁵ भविअ णअणाइं से पीडिस्सं⁶। (तथा करोति)।

द्वितीया। पिअ-सहीए मुलक्खणाए कर-प्फंसो

(प्रकाशम्) सिंह सुलक्खणे ! जाणिदासि⁸ ता मुंच⁹ णअणाइं ।

सुलक्षणा। (नयने परित्यज्य स-प्रणय-कोपम्) हला

च० त०—विचक्षणा-विषये मम हृद्यं करि-दन्तवत् परिशुद्धं, साम्प्रतमुत्कण्ठा-भरेण अनुरक्तं चेति भावः । अत एवोषमायाम् अस्रोति विशेषणमुक्तम् ।

द्वितीया चेटी विचक्षणा।

प्रथमा सुलक्षणा।

प्रा॰ प्र॰ —[संस्कृतच्छाया—द्वि-चेटो]—श्रहो मन्त्रिणः प्रभु-कार्ये निरितशया मिक्तः ।
[संस्कृतच्छाया—प्रथमा]—कथं महा-भागधेय-जन-कार्य-सिद्धिरिव चिन्तितोपनता
प्रिय-सखी १ तत् पश्चाङ्कृत्वा नयने श्रस्थाः पीडियिष्यामि ।

[संस्कृतच्छाया—द्वितीया]— प्रिय-सख्याः सुलत्त्त्णायाः कर-स्पर्शः । सखि सुलत्त्र्णे, ज्ञातासि, तन्मुच्च नयने ।

^{1.} V. r. महामंतिगो 2. V. r. भाश्र-जगा। 3. V. r. कज्ज-संधी।

^{4.} V. r. no खगतम्। 5. V. r. पचा 6. V. r. पिहाइस्सं।

^{7.} V. r. विश्र कर-प्फरिसो। 8. V. r. तुमं।

^{9.} V. r. मंचेहि।

विअक्खणे ! एत्तहमेत्ते वि सिलल-सित्त-सण-गुण-गंठि-गाहे ¹ वि सिणेहे कथं उब्भिण्ण-सिहा खंजरीट-पक्खिणी विअ अदंसणा वद्दसि ³ १ ता एसा दे कुप्पामि ⁴।

विचक्षणा। (स-प्रश्रयम्)। सिंह धुरुक्खणे। मा कृप्प, महा-मंति-भागुराअण-णिओओ एत्थ अवरज्झिंद ण ैउण अहं।

सुलक्षणा। (सोपहासम्) को तुझाहिंतो अण्णो छगुण्णअ-विसये वट्टइ 10 १

च० त०—एत्तहेति निपातः । "एत्तहमेत्त-त्थणी"ति शास्त्रिवाहनः । शण-गुण-प्रन्थेः सिल्छ-सिक्तत्व-कथनम् अतिद्रिष्टमापादकम् । "सणं वाचे दोरे" इति च महाराष्ट्राः । "गाढं दृढ्णभिति पद्-मञ्जरी ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—सुल्रक्षणा]—हला विचत्तरो, एतावन्मावेऽपि सिलल-सिक्क-शर्ण-गुर्ण-प्रनिथ-गाढेऽपि ह्ने हे कथ-मुद्भिन-शिखा खन्नरीट-पित्तरणीव प्रदर्शना वर्तसे। शिखा प्रवतंसः। "शिखोद्भेदे तु जाते सत्यदृश्या खन्नना भवेदि"ति प्रपन्नस्थितौ नाथोक्नेः। तस्मादेषा ते कुप्यामि।

[संस्कृतच्छाया विच]---सिख सुलत्त्रणे, मा कुप्य । महा-मन्त्रि-भागुरायण-नियोगोऽत अपराध्यति न पुनरहम् ।

[संस्कृतच्छाया—सुल]—को युष्मत्तोऽन्यः षाड्गुरय-विषये विद्यते ।

- 1. V. r. गेंठि-गाठे।
- 3. V. r. चिटठसि
- 5. V. r. पिश्र-सहि।
- 7. V. r. अवरकखदि।
- 9. V. r. तुह्मादो।

- 2. V. r. खंजरीटी, खंजरीडी।
- 4. V. r. कुविस्सं ।
- 6. V. r. शिश्रोश्रो एव्व।
- 8. V. r. no उसा।
- 10. V. r. छगुरागुत्र-शिउसो।

विच । अह्यारिस-जण-जोग्गं छगुण्ण-दंसणत्तणं वस्तु एदं । सल । महिला-छग्ण्णण जइ महिला-अणस्स अदंसणं ता अह्मारिसीओ कीति दीसंति।

विच। कह कीदिसं दे³ महिला-छगुण्णअं १

मुल । तुमं भण दाव उण⁴ अहं भणिस्सं, प्यठमं⁵ सह-आर-मंजरी⁶ उब्भिज्जइ⁷ पच्छा तु⁸ कलकंठी सिढिलेदि[°]।

च० त०--षण्णां गुणानां समाहारः षाडुगुण्यं तदेव दर्शनं शास्त्रमवलोकनं वा यस्य स षाङ्गुण्य-दर्शनः मन्त्री तस्य भावः । षाङ्गुण्य-दर्शनमिति वा पाठः । "सन्धिनी विप्रहो यानम् आसनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणा" इति न्याय-चिन्द्रकायाम् ।

महिलेति । मन्त्रिणं विहाय महिलायां स्त्रियां विद्यमानं पाड्गुण्यं कोद्दश-मित्यर्थः ।

'पुनः पश्चाद्र्ये चे"ति वामनः । उद्भिद्यते उद्यति । कलकण्ठी कोकिला। सुद्रां मौनम् ।

प्रा॰ प्र॰--[संस्कृतच्छाया-विच]---श्रस्मादश-जन-योग्यं महिला-षाड्गुराय-दर्शनत्वं खल्वेतत् ।

[संस्कृतच्छाया—सुछ]—महिला-षाड्गुर्येन यदि महिला-जनस्यादर्शनं तद श्रस्मादृश्यः किमिति दृश्यन्ते ।

[संस्कृतच्छाया--विच]--कथय कीदशन्ते महिला-पाड्गुएयम् ?

[संस्कृतच्छाया—सुछ]—त्वं भग तावत् पुनरहं भगािष्यामि । पुनः पश्चादिति यावत् । प्रथमं सहकार-मजरी उद्भिचते पश्चात् कल-कराठी मुद्रां शिथिलयति ।

- 1. V. r. महिला-छग्रग्गात्रं।
- 2. V. r. महिला-छग्गुरा-एरा वि जइ अदंसरात्तरां ता अस्मारिसो अक्खिहिं वि ।
- 3. V. r. अध दे की दिसं।
- 4. V. r. प्रणो ।

5. V. r. पठमं ; पुडमं ।

- 6. V. r. मंजरीश्रो।
- 7. V. r. उव्भिज्जंदि ; उव्भिज्जंति । 8. V. r. तु चुंविग्गी, तच्चुंविग्गी
- 9. V. r. कलग्रंठी कंठ-मुद्दं सिडिलेदि ।

विच । ता सुणु, अहमेअदा भअवदा भागुराअणेण सबहुमाणं भणिदा, विअक्खणे ! अह्माणं राअ-रहस्से तुए साहज्जं काद्व्वंत्ति ।

सुल। अहो दे मदि-विहवो जं दाणिं मंतिणा वि एवं संभावी-असि⁵। अहवा⁶ का वण्णणा वकुलावली⁷ गंध-भारुग्गारेत्ति⁸। तदो तदो।

विच । °विणओवणदाए मए तघेत्ति 10 पडिवणां । कघिदं अ मे तेण, जधा, एसो जो मिअंकवम्मा 11 सा 12 मिअं-कावली 13,

च० त०—गन्ध-भारस्य उद्गारः उद्गिरणं यस्याः । पूज्यो गुण इति भावः । प्रतिपन्नं ज्ञातम् अवश्य-कर्तव्यत्वेन इति शेषः । पडिण्णादमिति पाठे प्रतिज्ञातम्

अङ्गीकृतमिति यावत्।

[संस्कृतच्छाया—मुळ]—ग्रहो ते मित-विभवः यदिदानीं मिन्तिगाऽप्येवं संभाव्यसे। ग्रथवा का वर्णना वकुलावली गन्ध-भारोद्वारेति। "गन्धः स्याद्गुण त्रामोदे लेशे सम्बन्ध-गर्वयोः। स एव द्रव्य-वचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत"-इत्यस्य निघरुदः। ततस्ततः।

[संस्कृतच्छाया विच]—विनीतोपनतया सया तथेति प्रतिपन्नम् । कथितं च मे तेन, यथा, एष यो

- 1. V. r. अहमेकदा; अहं एकदा।
- 2. V. r. विश्रकखरों preceded by जधा and followed by तुए ।
- 3. V. r. साहाज्जं : कादज्जं ।
- 4. V. r. कादवंति
- 5. V. r. जेगा महामंती वि एदं संभावेदि। 6. V. r. no श्रहवा।
- 7. V. r. वडलावलीए। 8. V. r. सुरहि-गंधुग्गारोत्ति ; गंधो रेहंति ।
- 9. V. r. preceded by तदो। 10. V. r. तथति।
- 11. V. r. मिर्चकवम्मो। 12. V. r. no सा।
- 13. V.r. मिर्श्यकावलीति। सुल । तदो तदो १ विच । तदो ।

तं परिणीअ सिरि-उवराएण चक्कवत्तिणा होदव्वं ता तुए ननु कदाचिद्² भवण-भित्ति-संचारे³ वास-घरे एसा⁴ वासि-दुव्वा ⁵ जेण देवस्स⁶ सिविणआवगमो⁷ होदि कज्जं-तराइं दे हरदासो कथइस्सदि, एदस्सिं महाराअ-कज्ज-रहस्से तुमं तीए° पिअ-सही राअ-कज्ज-सज्जत्ति व अब्भत्थी-असि¹¹। ण ह सोवाण-वंतिमंतरेण वल्ही 12-समारोहो । तदो मए हरदास-कधिद-कजाणुसारेण सा सुवीसद्धं 13 भणिदा अइ 14 सहि मिअंकाविल ! इह वास-घरे मकर दओ ओदर दि, तं अ15

च० त०-यथेति कथन-प्रकारः । भवन-भित्तिषु सञ्चारो यस्मिन् तस्मिन् वास-गृहे ।

प्रा॰ प्र॰ - मृगाङ्क-वर्मा सा मृगाङ्कावली, तां परिशाय श्रीयुवराजेन चक्रवर्तिना भवितव्यं, तस्मा-त्त्वया नन् कदाचिद्भवन-भित्ति-सञ्चारे वास-गृहे एषा वासयितव्या, येन देवस्य स्वप्नावगमो भवति. कार्यान्तराणि ते हरदासः कथयिष्यति । एतिसमन् महाराज-कार्य-रहस्ये त्वं तस्याः प्रिय-र् सखी राज-कार्य-सज्जेति अभ्यर्थ्यसे। न खलु सोपान-पंक्तिमन्तरेण वलिभ-समारोहः। ''हर्म्य-मेदे च बल्लिमिरि''ति यादवः। ततो मया हरदास-कथित-कार्यानुसारेखा सा मुविह्मरुधं भिणता, श्रीय सखि मृगाङ्कावित ! इह वास-गृहे मकरध्वजोऽवतरित, तञ्च

^{1.} V. r. महारात्र-सिरि-विजाहरमल्लदेवेगा-महित्रल-चक्कवत्तिगा।

^{2.} V. r. तस्स कदावि । 3. V. r. भव्या-भित्ति-गवभ-संचारे ; संचार-वास-हरे ।

^{4.} V. r. वास-हरे। 5. V. r. दंसिदव्वा।

V. r. No देवस्स ।

^{7.} V. r. श्रागमो ।

^{8.} V. r. कज्जंतर-ट्ठासाइं। 9. V. r. तुए तीएवि।

^{10.} V. r. साहज्जं विश्र। 11. V. r. श्रम्मित्थित्रसि ; श्रत्थीश्रसि ।

^{12.} V. r. वडहीए। 13. V. r. सविस्संभं ; सविस्सत्थं ।

^{14.} V. r. जधा। 15. V. r. वास-हरे मत्रप्रश्रो उदेइ। तं च।

तिहं दर्ठूण कंठ-द्विदे -हार-कुसुमे -दामेण सो वुए अचि-दव्यो, जेण दे तादिसो भत्ता होदित्ति , तए वि तह अब्मुवअदं किदं अ। पुणो हिंदोलए दंसिदा, केलि-केलास-वास-घर-10 फलिह-भित्तिसु अत्तणो चित्तं लेहाविदा, 11फलिह-भित्तिए परदो दंसिदा, तदणुवादिणी सालभंजिआ णिम्माविदा, रअण-वदीए चडिक्कआए गड्डुएण खेलाविदा, खंभ-गब्भ-संचारे¹¹ तं तं भणाविदा भमाविदा अ¹²।

च० त०--अन्तरेण विना। हार एव कुसुम-दाम मालिकेत्यर्थः। अभ्युपगतम् अङ्गीकृतम् । केलि-कैलासिमिति स्थान-विशेषः ।

प्रा॰ प्र॰—तिसम् दृष्टा करठ-स्थित-हार-कुसुम-दाम्ना स त्वयाऽर्चितव्यः, येन ते तादशो भर्ता भवतीति । तयापि तथाऽभ्युपगतं कृतच । पुनर्दालायां दर्शिता, केलि-कैलास-वास-गृह-स्फटिक-भित्तिषु त्रात्मनश्विलं लेखिता, स्फटिक-भित्तेः परतो दर्शिता, तद्जुवादिनी शालभिक्षका निर्मापिता, रत्नवत्याश्रतुष्किकायां कन्दुकेन खेलिता। स्तम्भ-गर्भ-सश्चारे तत्तद् भाणिता भ्रामिता च। खम्मेखन "तम्मे ख"¹³ इति खत्वम्। खेळाविदा भणाविदा भमाविदा लयः शब्दा देशीयाः । "इएविली भ्रमावली" इति महाराष्ट्राः ॥

- 1. V. r. कंठाहिं कर्ठिदेश ; कंठाहिकर्ठिदेश ; कराठाहिं कर्ठीरेश ; कंठाहिंतो 2. V. r. उसुम । कटिठदेशा।
 - 3. V. r. no सो।
 - 5. V. r. एदादिसो ।
 - 7. V. r, तिए; मीए।
 - 9. V. r. उसा ।

 - 11. V. r. त्थंभ-गव्भ-संचारेण।
- 10. V. r. केलि-कैलास-भवने सुटिठद ।

8. V. r. अव्भुवगदं।

6. V. r. होदि।

4. V. r. अज्ञिद्वा ।

- 12. V. r. भगाविदा पठाविदा अ।
- 13. PPr., 3. 14, p. 65

聯 持續

सुल । अध तं विविह¹-विलासेहिं पेक्खंतेण² महाराएण किं पडिवण्णं।

विच । जं केलि-अरिणी³-चाडु-कमे चलिदो⁴ अरण्ण-करी पडिवज्जस्मदि⁵। तदो तरुण-पोफुल्ल-गुच्छ-विच्छुरिद-दविड-सामलङ्गी-गंड-विसदासु⁶ सुद्ध⁷-जामिणीसु असमंजसं विष्प-लवदि, तं जधा⁸। (संस्कृतमाश्रित्य)

च० त०-प्रतिपन्नं प्राप्तम् ।

करिण्याः चादु-क्रमे शृङ्गार-मार्गे। प्रतिपत्स्यत इति, करि-कर-क्रीडायित-मित्यर्थः। तथा चायं मनसा करि-कर-छीछां प्राप्तो न तु क्रिययेति भावः। श्यामछाङ्गयो मनोहर-स्त्रियः। अत एव घरट्ट-भ्रमण-केळि-गीतेषु "सावछीवायी" इति महाराष्ट्राङ्गना गायन्ति। तासां द्रविड-श्यामछाङ्गीनां गण्डाः श्वेताघराः। अधरेषु श्वेतता ताम्बूछाभाव-प्रसत्त्येति भावः। "गण्डः श्वेताधरे स्त्रीणां गण्डो विस्फोट-गछयोरि"ति केदारः। गण्डेति ध्वनिश्च। तद्वद् विशदासु श्वेतासु । विप्रछपति विरोधोक्तिं ब्रूते।

समिति । प्राकृते ऋोक-रचना-सामर्थ्ये सत्यपि संस्कृतमाश्रित्येति कथनं सर्वेषामप्र-यास-परिज्ञानायेत्यूह्म ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—सुरु] अथ तां विविध-विलासैः पश्यता महाराजेन किं प्रतिपन्नम् ?

[संस्कृतच्छाया—विच] यत् केलि-करिग्गी-चाडु-कमे चिलतोऽरगय-करी प्रतिपत्स्यते । ''रग्ग्ग-करी"ति पाठे "लोपोऽरग्ये" इति अकारस्य लोपः ।

ततस्तरुग-प्रोत्फुल्ल-गुच्छ-विच्छुरित-द्रविड-श्यामलाङ्गी-गग्ड-विशदासु शुद्ध-यामिनीषु अस-मक्षसं विप्रलपति । तद् यथा—

- 1. V. r. विविहेहिं। 2. V. r. पेक्खिय तेगा। 3. V. r. no केलि ;केलि-करिगी।
- 4. V. r. कम्मच्छित्तिरो । 5. V. r. पडिवज्जेदि, पडिवज्जिदि ।
- 6. V. r. पोफल्लिछ्लि-छोल्लिद-दिवड-सामलो दंत-पंक्ति-विसदास ।
- 7. V. r. मुद्ध-सिंस ; पुराग सिंस । 8. V. r. विप्पलश्चिद ।
- 9. V. r. यथा तं ; तथा तं ।
- 10. PPr. 1.4, p. 6; 到 compulsorily elided: Vararuci; but see PrāV., 1.66, p. 12, omission of 到 optional.

रयामां रयामिलमानमानयत भोः सान्द्र मेषी-कूर्चकै-मेन्त्रं तन्त्रमुत प्रयुज्य हरत खेतोत्पलानां रुचम् । चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिला-पट्टके येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्तू-मुद्राङ्किताः॥१॥ सुल । तीए उण का अवत्था वट्टदि ।

च० त०-तामेवोदाहरति श्यामामिति । भोः इति पार्श्व-चरान प्रति सम्बोधनम् । सान्द्रैः निविडैः । मषी कज्जल-रसः । "शायी" इति महाराष्ट्राः । तेन युक्तैः कूर्चकैः । "दर्भ-स्तूपे कूर्चकमिस्त्रयामि"ति नाम-निधानम्। नैलय-भरापादनाय कूर्चकैरित्युक्तम्। "अभेदो नील-हरितोरि"ति समय-पद्धतिः। एव ''रामं दुर्वा-दल्ल-श्यामिन''ति अत ''इन्दीवर-श्यामि"ति च प्राप्तम्। श्यामां रात्रिम्। "रात्रि-शारिकयोः श्यामे"ति हारावळी । श्यामिळमानं नैलयम्। आनयत प्रापयत। मधीभिनैल्यापादने सति ज्योत्स्नापगमाद् विरह-श्वेतस्य तदाननस्य सर्वतः प्रकाशो भवेदिति भावः। मन्त्रम् उत अथवा तन्त्रं तदुचितमुचाटनादि-व्यापारं प्रयुज्य प्रयुक्तं कृत्वा श्वेतोत्-पलानां कुमुदानां रुचं कान्तिं हरत निवारयत। कुमुदानां द्युति-निरासे तन्मुखं महाराष्ट्राः, चन्द्रं च कृत्वा स्थापयित्वा क्षणात् कणशः तिल्लशः चूर्णयेत । चन्द्र-नाशे तद्वदनं निःसपन्नं विल्रसेदिति भावः। नन्वेवं कृते किं फलमत आह येनेति। येन कारणेन अहं दश दिशः तद्वक्त्स्य मुद्राभिः प्रत्यर्षणैः। "वसे" इति महाराष्ट्राः। अङ्किताश्चिह्निताः द्रष्ट्ं क्षमे प्रगल्भो भवामीत्यर्थः। एवं कथनं "द्रा दिशः खलु तह्ग-करूपयहिषिकरी नल-रूपक-चित्रिता" ⁵ इति श्रीहर्ष-कवन-च्छायानुसारीति बोध्यम् ॥१॥

ताए तस्या मृगाङ्कावल्या इत्यर्थः।

प्रा॰ प्र॰--श्यामा रातिः, प्रकृते ज्योतस्री गृह्यते ॥१॥ [संस्कृतच्छाया-सुळ] तस्याः पुनः काऽवस्था वर्तते ?

^{1.} V. r. ज्योत्स्री । 2. V. r. तन्त्रमथ 3. V. r. स्मितम् ।

^{4.} Not traced in the HV. of Pur. 5. Naisadha, 4. 15, p. 235.

विच । (संस्कृतमेवाऽऽश्रिख)
सौधादुद्विजते खजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्द्वीम्
आरात्¹ लस्यित चिल-केलि-सदसो वेशं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनी-किसलय-प्रस्तार-शय्या-तले
संकल्पोपनमत्तदाकृति-रसायत्तेन चित्तेन सा ॥२॥
संपदं² तुमं कहेहि³ कीदिसं ते⁴ महिला-छग्गुणं⁵ ।

सुल । सुणु जादिसं । एकदाहं ⁶ महाराएण ⁷सप्पसादं संदिहा⁸, जधा, ण तुए णिभिण्ण-रहस्सा देवी कादव्यत्ति ।

च० त०—विरह-वशादिखलमिष सुखं वस्तु दुःखायत इत्याह—सौधादिति । सौधाद्
राज-सदनात् उद्विजते उद्वेगं प्राप्नोति । ऐन्द्वीं चान्द्रोम् । चित्रं यत् केळिसदः क्रीडार्थ-सभा तस्याः । पंचमी । आरादूरात् । त्रस्यित विभेति । वेषं नेपथ्यम् ।
अिक्जन्याः किसलयानां प्रस्तारो विस्तारः स एव शय्या-तलं तस्मिन् । "समौ
प्रस्तार-विस्तारावि"ति रभसः । संकल्पेन मानस-कर्मणा ध्यानेनेति यावत् । उपनमंती
आविभंवंती चासौ तस्य राज्ञः आकृतिः रूपं तस्मिन् रसः प्रीतिः तस्याः आयत्तेन
चेतसा उपलक्षिता सा केवलं यथा तथा "व्यापारान्तर-शून्यत्वे तन्मयत्वे च केवलिम"ति
समासः । आस्ते अस्ति । तथा च तदेक-निष्ठ-मनाः क्षणं युगमिवातिवाह्यतीति भावः ॥२॥

निर्भिन्नं प्रकाशितम् अस्मदीयं रहस्यं यस्यै।

प्रा॰ प्र॰-आयत्तम् अधीनम् ॥२॥

[[] संस्कृतच्छाया—विच] साम्प्रतं त्वं कथय कीदशन्ते महिला-षाड्गुरायम् ।

[[]संस्कृतच्छाया—सुछ] श्यणु यादशम्। एकदा ऋहं महाराजेन सप्रसादं सन्दिष्टा, यथा न त्वया निर्भित्र-रहस्या देवी कर्तव्येति।

^{1.} V. r. द्वारात्

^{2.} V. r. संपदं उरा।

^{3.} V. r. क्येहि।

^{4.} V.r. तं।

^{5.} V. r. महिलाच्छगुरागुर्छ।

^{6.} V. r. एकदाई ।

^{7.} V. r. क्रग्गो सप्प.....।

^{8.} V. r. आदिटठा ।

विच। किं विअतं।

मुल । जहा¹, अलिअ-विवाह-विलक्खो चाराअणो देवी-धात्तेइअं पदारिदुमिच्छदि²। ता दिणावसाण-समए तरुण-वणराइ³-नीरंघ-अंधआरे⁴ केसर-तरु-सिहरं⁵ आरुहिअ पम-दुज्जाण⁵-मज्झगामिणी मेहला तए⁷ साणुणासिअं भणिद्व्या, जहा⁸, अयि मेहले! इह वेसाह-पुण्णिमा-पओसे⁹ एव¹⁰ तुए मरिद्वंति । भणिदा असा।

विच। तदो तदो १

सुल। तदो तीए सङ्झस-वस-वेविदए¹³ कहं वि¹⁴ तत्त

च० त०—"धात्रेयिका च धात्रेयी धात्री"ति त्रिकाण्डी ।

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-विच] किमिव तत् ?

[संस्कृतच्छाया—सुरु] यथा, त्रालीक-विवाह-वित्तत्त्वश्वारायणो देवी-धार्तयेषी प्रतारियतु-मिच्छति । विलक्षो विस्मयान्वितः । प्रतार्ययतु वश्चयितुम् ।

तद् दिनावसान-समये तरुण-वनराजि-नीरध्रान्थकारे केसर-तरु-शिखरमारुह्य प्रमदोद्यान-मध्यगामिनी मेखला त्वया सानुनासिकं भिणतव्या । भीति-भरायेति भावः ।

यथा, त्र्याय मेखले ! इह वैशाख-पूर्णिमा-प्रदोष एव त्वया मर्तव्यमिति । भिराता च सा ।

[संस्कृतच्छाया—विच]—ततस्ततः ।

[संस्कृतच्छाया—सुल]—ततस्तया साध्वस-वश-वेपितया कथमिव

- V.r. तं जधा; जधा।
 V.r. विष्पदास्दुमिच्छृदि।
 V.r. no व्याराइ।
 V.r. केसर-तरुहिं नीरंधे अंधआरे।

- 6. V. r. प्पमदुजाएा। 5. V, r. सिहरं।
- 7. V. r. तुए। 8. V. r. जधा। 9. V. r. पदोसे। 10. V. r. ज्जेव ; ज्जेव्व । 11. V. r. मरिदव्वंत्ति । 12. V. r. भिरादा ।
- 13. V. r. वेविदंगीए ; वेविद-सव्वंगीए।
- 14. V. r. कधं कधं ; कधं वि ; कहंपि ; कथं कथं।

हिवअ कद ै-णिबिड झिलि-संपुडाए भणिदं, भअवदि असरीरिणि दिन्त्रे वाणि ! मं अणुकंपंतीए जधा मरणं तुए जाणिदं जीविदं वि मे जाण ।

विच। तदो तदो ?

सुल। तत्थ मए एव्वं भणिदं, जइ गंधव्व-वेअ-विअक्खणं बह्मणं गुरुणा अच्चणा -सक्कारेण अहिणंदिअ पाएसु पडंती जंघन्तर-मग्ग-दुवारेण सम्बरित तदो दे जीवि-तावलंबो त्ति ।

च० त०—द्वारेण संचरस इति । "संचारे संचरत्येतत् तृतीया-युक्तमातमन" इति केदारः । "पथा साधुना स्वैरं संचरत" इति डमरुके नाथ-चरणाः । साधारण्यम् ।

प्रा॰ प्र॰—भूत्वा कृत-निविडाज्ञाल-सम्पुटया भिणतं, भगवति श्रशरीरिणि दिव्ये वाणि, मामनुकम्पयन्त्या यथा मरणं त्वया ज्ञातम्, जीवितमिष भे जानीहि ।

[संस्कृतच्छाया—विच]—ततस्ततः ।

[संस्कृतच्छाया—सुल]—तत मयैवं भिणतम्, यदि गन्धवं-वेद-विचन्न्गां ब्राह्मणं गुरुणाऽर्चना-सत्कारेणाभिनन्य पादयोः पतन्ती जङ्घान्तर-मार्ग-द्वारेण सम्बरसे ततस्ते जीवितावलम्ब इति ।

^{1.} V. r. तदोहिमुहं भवित्र ; ताद त्रहिमुहं ।

^{2.} V. r. किद ।

^{3.} V. r. जीवगोपार्यं मे उविदसेहि ।

^{4,} V. r. तदो तथे जेव्व कथिदं; तह एव्व कहिदं।

^{5.} V. r. no श्रज्ञणा। 6. V. r. विलंती; वलंती।

^{7.} V. r. जंघ तर-मज्म-दुत्रारेगा। 8. V. r. संचरिस्सिस।

^{9.} V. म. जीवित-लंभोत्ति ; जीविद-लंभोत्ति ।

विच । अहो दे 1 विअक्खणत्तणं ! जदो मुणिणो वि एवं सुमरंति, पादाहिंतो 2 बह्मणा पवित्तअंति सच्वं 3 । (विभाव्य) अहो 4 कवड-णाडअ-कइत्तणं बह्मणस्स ! तदो 5 ?

सुल। तदो तं सुणिअ मेहलाए अस्सु-झल-ज्झलाइं विव्यानन्तीए महाराअं -पुरदो एव्य भणिता देवी । देवेण वि व्ये देवी-मण्णुं अवहरंतेण वि चारायण-चरिदं अ णिव्यहंतेण भणिदं,

च० त०—अश्र्णां नेत्रांबूनां मुल्डमुलानि "निर्भारे तु मुल्डमुलिम "ति नागार्जुनः । "सवाष्य-मुल्डमुलीर्" स्यमुक्ते भगवत्पादाः । देव्याः मन्युं कोपम् । एतेन "देवी व्यपास्य शयनं धृत-मान-तंतुरि" स्यादि कोप-निमित्त-प्रथमांक-ग्रुद्ध-विष्कंभानंतर्-निरूपितं

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विच]—श्रहो ते वैचक्त्यम् । यतो मुनयोऽप्येवं स्मरन्ति पादेभ्या ब्राह्मणाः पविवयन्ति सर्वम् ।

सुमरन्तीत्यत्र "स्मृते भर-सुमरावि"ति ¹² सुमरादेशः । "भ्यसो हिन्तो सुन्तो" ¹³ इति सुनेण पादाहिन्तो इति रूपं सिध्यति । त्र्यहो कपट-नाटक-कवित्वं ब्राह्मणस्य ।

श्रनेन व्याजेन ख-चातुर्यं कविना प्रकाशितमिति बोध्यम् । ततः ।

[संस्कृतच्छाया—सुछ]—ततस्तच्छ्रुत्वा मेखलयाऽश्रु-मत्तज्मतान्युद्वमन्त्या महा-राज-पुरत एव भिषाता देवी । देवेनापि देवी-मन्युमपहरता चारायण-चरितं च निवेहता भिषातं,

^{1.} V. r. no दे। 2. V. r. पादाहिं। 3. V. r. बह्मणस्स पवित्तर्णात्त ; बह्मणस्य पवित्तर्णा। सुलच्णा। 4. V. r. श्रहो से किंपि।

^{5.} V. r. विचन्त्या ; तदो तदो । 6. V. r. गलज्जलाइ ।

^{7.} V· r. गात्राणाइं उपाउत्तमुप्फुसन्तीए; पुणक्तमुप्पुसन्तीए; पात्राणाइं दृहुण उप्पसन्तीए। 8. V· r. मम।

^{9.} V. r. महारात्र्य-समीव-विष्णीए देवीए तह ज्जेव विष्णात्तं।

^{10.} V. r. देवेगावि ।

^{11.} V. r. मणोणुरूपं वाहरन्तेण ; मणणु-भन्नं हरंतेण ।

^{12.} PPr., 8. 18, v. r. स्मरतेर्भर । 13. PPr., 5. 7.

जह¹, सुंदरि! मा सण्णा² होहि, ³गंघव्व-वेअ-विअ-क्खणो बहाणो साहीणो एव्व⁴। ता कित्ति⁵ अस्सु-कण-करंबिअ-बिंवाहरा° वट्टिस त्ति संद्वाविदा देवी। देवीए वि' अज्ज सा पुण्णिमेत्ति॰ पूआ-सक्कारं सज्जीकाद्वं पेसिदिह्म। विच। ता एहि जधाणिदिट्टमणुचिट्ठिस्सह्म॰। (इति निष्कान्ते)। (इति प्रवेशकः)

(ततः प्रविश्वाति विरहोत्किण्ठितो 10 राजा स्नान-शुचि 11 विदूषकश्च) च० त०—संविधानमनुसन्ध्यम् । सन्ना ऋथा । अश्रु-कणैः करंबितो रंजितः परिशोभितो विवाधरो यस्याः । एतेन सर्वावयव-लावण्य-सूचकौ स्तनयोरौन्नस्य-काठिन्य-भरौ व्यज्येते । अत एव "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्तसेध-निपात-चूर्णिताः" इति भर्तृभीढः । संस्थापितेति ध्वनिः । प्रवेशकः ॥

तत इति । राज-प्रवेश-सूचनं प्रमादः । विरहाद्धेतोः उत्किण्ठितः संजातोत्कण्ठः । प्रा॰ प्र॰—यथा, सुन्दरि, मा सन्ना भव, गन्धर्व-वेद-विचन्न्गो ब्राह्मगः स्वाधीन एव । तस्मात् किमिति ब्रश्रु-कग्प-करम्वित-विम्बाधरा वर्तस इति संस्थापिता देवी । ब्राश्वासितेत्वाशयः । देव्यापि ब्रद्य सा पूर्णिमेति पूजा-सत्कारं सज्जीकतु व्रेषितास्मि । सत्कारमित्यव संभारेति वा पाठः ।

[संस्कृतच्छाया—विच] तस्मादेहि यथानिर्दिष्टम् अनुष्ठास्यावः । प्रवेशक इति—"प्रवेशकस्तु विज्ञेयो नीच-पात-प्रयोजितः । यत्न चानागतार्थानां वीजावापो विधीयते ॥" इति रूपकादर्शे लच्चणात ।

- 1. V. r. जधा। 2. V. r. विसर्गा। 3. V. r. जदो गंधव्व।
- 4. V. r. ज्जेव, ज्जेव्व। 5. V. r. तत् किं ति।
- 6. V. r. लोग्रणा। 7. V. r. देवीए श्र ग्रहं।
- 8. V. r. पुरिग्रमत्ति भिग्रिश्र।
- 10. V. r. निविडोत्कराठो निषरासो । 11. V. r. ह्नातः शुचिः ।
- 12. KumS., 5. 24, p. 148.

राजा। (अनुध्यान-नाटितकेन)।

क्रम-सरिलत-कण्ठ-प्रक्रमोल्लासितोरस्तरिलत-विल रेखा¹-सूल²-सर्वाङ्गमस्याः³।
स्थितमितिचिरमुचै रग्र-पादाङ्गुलीभिः
कर-कलित-सखीकं मां दिदृक्षोः स्मरामि॥३॥

च० त०—अनुध्यानस्य तस्या अनुसरण-पूर्वक-ध्यानस्य । नाटितकेन । "नटनाभि-नयो नाटितकिभ"ति लिङ्गानुशासनम् ।

अथ द्वितीयाङ्क-प्रवेशकानन्तरं सस्थी-करतल-नयस्त-पाणि-पह्नवा सप्रत्यभिज्ञिमिवास्मान् अवलोकयतीति संविधानमनुस्मरन्नाह क्रमेनि । मां दिदृश्चीः द्रृष्टुमिच्छोः अस्याः । क्रमेण पर्यायेण सरिलतः दिदृश्चा-वशाद् दीर्घीकृतश्चासौ कण्ठः तस्य प्रक्रमः दीर्घीकरणे उपक्रमः तेन उद्घासितं संजात-पुरस्करण-रूपोह्मसं यदुरः वश्चः तेन सह तरिलताः प्रेंखोलिताः वल्लयो यस्मिन स्थितं तत् । रेखेति । तत्तदङ्ग-मर्यादा-विभज्ञन-नियामक-सीमा-रूपा रेखा तद्धियायकं यत् प्रमाण-सूत्रं तद्धदन्यूनाधिकानि सम-विभक्तानि सर्वाण्य-ङ्गानि अवयवाः यस्मिन । सर्वाङ्गिमिति ध्वतिः । करे कर-तले कल्लिता स्व-पाणि-पह्नव-न्यासाय संस्पृष्टा सस्वी यस्मिन तत् कर-कल्लित-सस्वीकम् । एतेन प्रभावातिशयः सूचितः । उच्चौः महतीभिः दीर्घाभिरिति यावत् । "महत्युचौरि"त्यमरः । अग्राणि च ताः पाद्योरङ्गुल्यः ताभिः स्थिति-क्रियायां साधनैरङ्गुल्यमौरिति यावत् । स्रत एवौ कर-कल्लित-सस्वीकमित्यवलंबनापादकं हेतु-गर्भ-विशेषणं युज्यते । स्थितं स्थितिमित्यर्थः । तथा च "गतं तिरश्चोनिमि"ति "अल्लसः श्रुतेने"ति माघ-केशवौ । स्मरामि चिन्तयामि । पूर्व-दृष्ट-तदाकार-सौष्टव-संस्थान-विशेष-स्मरणेनैव संप्रति जीवामीति भावः ॥३॥

प्रा॰ प्र॰ —रेखेति रेखा-सूलवदन्यूनमनधिकः सर्वाङ्गं यस्मिनिति वोध्यम् । अस्या मृगाङ्कावल्याः ॥३॥ विदृषकः। मा समाधान¹-भंगं मे² कुण, देवी-पुरदो मेहला जीवइदव्या³। (स्वगतम्) अइ दुट्ट-दासि! दोसिणि⁴ कुद्धो चाराअणो पीडइस्सदि⁵।

राजा। (तद्वचनमनाकर्ण्य तदेव पुनः पठिति)। विदू। मा पुणो पुणो मुमर , संदावदाइणी क्ख एसा । राजा। किमात्थ, सन्तापकारिणीति ? तथा हि, । पञ्चम-काकळी-कळ । नित्रात्यः कर्णं कळुषयन्ति, सुधास्यन्दिनी चन्द्र-मूर्ति-श्रक्षुषी तापयित, । चन्दन-रस-निष्यन्दस्तनुं दहित ?

च० त०—समाधानस्य प्रणिधानस्य <u>भङ्गम्</u> अन्य-व्याक्षेपेण विव्नं मा कुरु । तदेव क्रमेद्यादि ।

कुषितो मैवं वदेखाशयेनाह किमिति । सन्ताषोऽपि सुखद इति दृष्टान्तमुखेनाह तथा होति । पंचम-स्वर-युक्त-काकछोद्यर्थः । "तुतोरे" इति महाराष्ट्राः । सुधास्यन्दिनी अमृतवर्षिणी मृतिः वपुः । "निष्यन्दो भर-वर्षयोरि"ति यादवः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] मा समाधान-भक्तं मे कुरु । देवी-पुरतो मेखला जीवियतव्या । अयि दुष्ट-दासि, दोषिणि, कृद्धश्वारायणः पीडियिष्यति । [संस्कृतच्छाया—विदृषकः] मा पुनः पुनः स्मर । सन्तापदायिनी खल्वेषा ।

^{1.} V. r. समाधि।

^{2.} V. r. no मे ।

^{3.} V. r. जीवाविद्ब्वा।

^{4.} V. r. no दोसिगा।

^{5.} V. r. णिविंहस्सिस देऽग्रङः कुरुद्धो चारात्र्रग्ण-बह्मगो ; गिपिदिस्सिदि त्र क्कुद्धो चारात्र्रग्ण-बह्मगो ; निविंहस्सिदि दग्रङः चारात्र्रग्ण-बह्मगो ।

^{6.} V. r. पुनः omitted ; क्रमेगोत्यादि पुनः ।

^{7.} V. r. पुराो ।

^{8.} V. r. तं सुमर।

^{9.} V. r. संदावदाइस्मी डाइस्मी। 10. V. r. सा।

^{11.} V. r. तत्तव। 12. V. r. no कल। 13. V. r. चत्तुः सन्तापयति

विदू। भो वक्करं मए किदं, तुमं जेव्व सव्वदो सारं उचिणिस । हंसो जेव्व जलेहिं दुन्द्रमुद्धरेदि । किं उण भणामि, मए अज्झअण-विजा विअ तुए° विसुमरिदा देवी।

राजा। आ दौरावात् प्ररूढ-प्रणया देवी कथं विस्मर्यते ? किन्तु-

देव्या निधायोरसि वाम-पादं यत् सुन्दरीभिः प्रसमेन मुक्तम् । कृतं मनो रिक्थमहो विधा तत्तथा विभज्य स्मर-शासनेन ॥ १॥

च० त०—सर्वस्मात् वस्तुन इति शेषः। सारं स्थिरांशं गुणोत्कर्षमिति यावत्। "किन्त्वर्थे कि पुनरि"ति हेमः।

आ शैशवात् बाल्यादारभ्य प्रकर्षेण रूढो जातः प्रणयः प्रेम यस्यां सा । कथं विस्मर्यते नैव विस्मर्यते मयेति शेषः। तथापि कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याह किन्त्वित।

सुन्दरीभिः इतराभिः कामिनीभिः । देव्याः उरसि वाम-पादं निधायेति महाराष्ट्रेष्वा-भाणकः । प्रसभेन "प्रसभस्तु बलात्कारेऽभिनिवेशे च कौतुक" इति मेदिनी । यन्मनो रिकृथं मानसमेव द्रव्यं भुक्तं ममेति शेषः। सम्भोगायानुभूतमिति भावः। मुख्यतया मनसो प्रहणम्। "यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वद्ति, तत् कर्मणा करोति" इति श्रुतेः। "रिक्थं द्रव्यिम"ति त्रिकाण्डी। तन्मन एव स्मरस्य शासनेन आज्ञया तथा अन्यूनाधिकम् इतराखण्ड्यं यथा तथा वा विभज्य विभक्तं कृत्वा द्विधा द्वेधा कृतम्। अहो आश्चर्ये। तथा च मम देव्यामेव भूयः प्रेमानुबन्धि एकमेव मनः, तथापि भगवतो मदनस्य शासनेन संप्रति देव्यामधंमन्यत्र चार्धमिति विभज्य द्विधाकृतमिति भावः ॥४॥

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतन्छाया-विद्षकः] भोः, चोद्यं मया कृतम् । वक्कर-शब्दो देशीयः । त्वमेव सर्वस्मात् सारम् उचिनोषि । हंस एव जलेभ्यो दुग्धमुद्धरित । किं पुनर्भणामि, मयाऽ-ध्ययन-विद्येव त्वया विस्मृता देवी ।

प्रसमं बलात्कारः । मनोरिक्थं मानस-द्रव्यं भुक्तं मयेति शेषः । स्मर-शासनेन मन्मथा-ज्ञया ॥४॥

^{1.} V. r. 雨居 : 1

^{2.} V. r. अलसेगा विश्व विज्ञा कति दे।

^{3.} V. r. प्रहृढ-प्रेमा ।

^{4.} V. r. उपरि ।

^{5.} V. r. सुन्दरीणां।

^{6.} V. r. युक्तं।

^{7.} V. r. मथ। 8. V. r. ततुल्यं ; तत्तन्व्या।

विदूषकः। अकह्मा¹ हिंदोल-दोलिदं विअ³ दे चित्तं गमा-गमाहिं³ ण विरमदि।

राजा। एवमेतत्। यतः— नो मालती-दाम विमर्द-योग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽन्तरायम्। म्लानापि मोच्या न हि केसर-स्रग् देवी न खण्डा-प्रणया कथिंबत्॥५॥

विदूषकः। भोः किं एदेण द्किखण्ण-वण्णोवण्णासेण ?

च० त०—अस्तु दूरे चिरानुभवाज्ञरस्यसौ देवी, निन्वयं नवोढैव प्रेम-पात्रमिस्याशंक्याह् नो इति । "सुमना मालती-जाति"रिस्पमरः । "जायी" इति महाराष्ट्राः । तन्मयं दाम मालयं विमर्दस्य कर-चरणादि-मर्दनस्य योग्यं नो नेस्पर्थः । "अभावे निह नो" इत्यमरः । देवी मालती-मालेव मान्यैवेति भावः । कुत इति चेत्, नव्यं नवीनं मृगांकावली-निवन्धन-मिति यावत, प्रेम देवी-संबन्धिनि पुरातन-प्रेम्णि अन्तरायं विघ्नं न सहते । ननु "मुक्त-पूर्वाम् इव स्त्रजमि"ति न्यायेन म्लाना मुक्ता च मालिका मोच्यैवेत्यत आह—म्लानापि केसरस्य पुष्पाणि केसराणि तेर्गु फिता स्त्रक् माला । "घोल-सरीची माल" इति महाराष्ट्राः । न मोच्या न स्याज्या हि । प्रकृतौ किमित्यपेश्चायामाह, देवी कथंचित कथमपि केन प्रकारेणापि खण्ड्यः प्रणयो यस्याः तथोक्ता, केसर-स्विति फलितोऽर्थः । तथा च नवीनेषु प्रेम-दारेषु सत्स्विप मालती-दामवहालनीयाः पूर्व-दाराः केसर-मालयवत्र परिसाज्याः । स-प्रणयं माननीया प्वेति भावः ॥१॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] श्रकस्माहोलान्दोलितमिव त्विच्तं गमागमाभ्यां न विरमति।

[संस्कृतच्छाया - विदृषकः] भोः, किम् एतेन दाच्चिरय-वर्णोपन्यासेन,

I. V. r. ता।

^{2.} V. r. व्व; व।

^{3.} V. r. गमागमाहिंतो ।

^{4.} V. r. न।

^{5.} V. r. दिक्खगा-वश्रगोवगगासेगा।

पुराण-पत्तमणिप्फालिअ¹ णो पछ्छवो² समुक्लसदि³। ण अ तरुण-गंठिवण्णअ-कंदली-कवलण-लुद्धो गंध-हरिणो मदण-केदारिआए° अहिरमदि।

राजा। सखे! निरर्गल-वागिस। यदनाशङ्कनीयं तदा-शङ्कसे।

विदूषकः । किं मम परकेरआए⁵ चिन्ताए⁶ । ता भणीअसि, मा समाधान⁷-भंगं मे कुण, देवीए⁸ पुरदो मेहला जीवइद्व्वत्ति⁸ ।

च० त०—पुराण-पत्रं पुरातन-पर्णम् अविदार्य अनिपास । णिष्फालिअ इति देशीयः शब्दः । तस्मात् तव मृगांकावल्यामेव प्रेम न तु देव्यामिस्यिभिप्रायेण दृशन्तावाह—ण अ इति । तरुणम् अशुष्कं च तद् प्रन्थीति, "भक्ष्येद्निल्लमेष कषायो प्रन्थिपर्णमिव गन्ध-कुरङ्ग" इति चरकोक्तेः । "कंदल्यंकुर उद्भेद" इति रत्न-माला । गन्ध-हरिणो गर्व-युक्त-कुरङ्गः । "गन्धः संबन्ध-गर्वयोरि"ति समासः ।

निर्गेला अकुण्ठिता वाक् यस्य। "निर्गल-वाग्रसे" इल्लस्य अर्गलं विना संचरसीति महाराष्ट्-भाषायाम् अर्थान्तर-चमतृकारः।

''परकीये तु परकेरअमि"ित त्रिविक्रमः । मम किं प्रयोजनमिति भावः । समाधानस्य मेखळा-जीवन-साधन-प्रणिधानस्य ।

प्रा॰ प्र॰—पुराग्य-पत्नमिवदार्य न पञ्चवं समुञ्जसित, न च तरुग्य-प्रिन्थपर्ग्य-कन्दली-कवलन-लुब्धो गन्ध-हरिग्गो मदन-केदारिकायाम् श्रमिरमते । "प्रन्थिपर्णं शुक्रवर्हिम"त्यमरः । कन्दली उद्भेदः । गन्धो गर्वः । मदनकेदारिका शाकिनीपालिः । "श्रार्ग्य-शाकिनीपालिः स्मरकेदारिका स्मृते"ति वैजयन्ती ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] किं मम परकीयया चिन्तया। तस्माद् भएयसे, मा समा-धान-भक्तं मे कुरु। देव्याः पुरतो मेखला जीवयितव्येति।

^{1.} V. r. पुरागापत्तं वेक्षि विजय जगा ; पुरागा-पत्तमपेक्षित्र ।

^{2.} V. r. ग्राव-पञ्जवो ; ग्राव-पञ्जवो । 3 V. r. समुङ्गासेदि ।

⁴ V. r. दवण्य-केदारित्राए।

^{5.} V. r. परकेरिकए। 6. V. r. तत्तीए। 7. V. r. समाधि।

^{8.} V. r. देवी। 9. V. r. जीवइद्व्या ; जीवाविद्व्या ।

(ततः प्रविशति देवी, प्रयता च मेखला, विभवतश्च परिवारः।) देवी। हला सुलक्खणे! अपि संणिहिदो अंतेउर-दुवार-

वट्टी अज्जउत्तो चाराअणो अ।

सुलक्षणा। ण अण्णहा⁴ देवीए⁵ विण्णवीअदि ?

°देवी । ता देहि मे मग्गं।

सुल। एदु एदु देवी (इति परिक्रामित ।) अन्तेउर-दुवार एव्व भट्टा वट्टदि, ता उवसप्पदु देवी।

देवी। (उपसृत्य) जेदु अञ्जउत्तो।

राजा। इत आस्यताम्।

देवी । (उपविश्य विदूषकं प्रति⁶) अज्ज चाराअण ! देसु मे धत्तेइआ-भिक्खां⁷ जीवावेसु मेहलअं ।

च० त०—प्रयता स्नान-जपादिभिः पवित्रा । चारायणो विद्षकः ।

प्रा॰ प्र॰ — [संस्कृतच्छाया—देवी] — हला सुलक्ति, श्रिप सिन्नहितोऽन्तःपुर द्वारवर्तां भर्ता चारायणश्च ।

[संस्कृतच्छाया—मुल]—नान्यथा देव्यै विज्ञाप्यते ।

[संस्कृतच्छाया—देवी] तस्मादेहि मे मार्गम् ।

[संस्कृतच्छाया—सुछ] एतु देवी, अन्तःपुर-द्वार एव भर्ता वर्तते, तस्मादुपसर्पतु देवी ।

[संस्कृतच्छाया—देवी] जयत्वार्यपुत्रः ।

[संस्कृतच्छाया-देवी] आर्य चारायण, देहि मे धालेयिका-भित्तां, जीवय मेखलाम् ।

^{1.} V. r. अवि। 2. V. r. दुआर पग्गीवे ; दुआर पडीवे।

^{3.} V. r. चारात्र्रण-बह्मणो। 4. V. r. किं त्र्रारणधा।

^{5.} V. r. देवी। 6-6. V. r. विदूषकः । एदं पग्गीवं ता उग्रविसदु पित्र-वग्रस्सो। (तथा कुरुतः)। देवी। जन्नदु जन्मदु प्रज्ञटत्तो।

^{7.} V. r. भिक्खं।

विदूषकः। एस सज्जोह्म।

मेखला। (बदाञ्चलिः) अज्ज चाराअण! अअं¹ जणो तुमं महाबह्मणं² सरणं पडिवज्जदि। (इति ³पादौ शिरस्यारो-पयति)।

नेपथ्ये। कहिं * सा दुट्ट-दासी, एदे अह्मे काल-पुरिसा सिंखलाहिं पाविआ ।

विदूषकः। (भीत्वा बहु-विधं⁷ दण्ड-काष्ट्रमुद्यम्य) जहिं⁸ अहं पिङ्गलिआ-वल्लहो गन्धव्व-वेअ-विअक्खणो रक्खको चिट्ठामि। तिहं⁸ को कालो के काल-पुरिसा¹⁰ का वा काल-सिंखला¹¹। (इति बहुविधं वल्गति)।

च० त०—भीत्वेति । मृषेति ज्ञातेऽपि परिहारस्यार्थे भीत्वेति कथनाद्विदूषकस्य भयं सहज-मेवेति भावः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] एष सजोऽस्मि ।

[संस्कृतच्छाया—मेखला] त्रार्य चारायण, त्रयं जनस्त्वां महाब्राह्मणं शरणं प्रतिपद्यते । [संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये] क सा दुष्ट-दासी, एते वयं काल-पुरुषाः श्टब् खलाभिः प्राप्ताः।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] यत्राहं पिङ्गलिका वज्जभो गन्धर्व-वेद-विचच्चगो रच्चक-स्तिप्रामि तत्र कः कालः, के वा काल-पुरुषाः, का वा काल-शृङ्खला ?

पिङ्गि छिकेति चारायण-पत्न्याः पुष्करमालाया नामान्तरम् ।

^{1.} V. r. गात्रां (?) । 2. V. r. महाव्वद्यगां। 3. addr. तत्।

^{4.} किं किं। 5. V. r. संखलाहिं।

^{6.} V. r. गले गाढं वंधित्र मेहलं गोदुं त्रात्रदा 7. addr. गीत्वा ; गीतं कृत्वा ।

^{8.} V. r. जइ 9. V. r. ता।

^{10.} Add.r. ग्रा 11. V.r. श्रो कालसिंखलाश्रो।

मेखला । (पादयोरन्तरे प्रविशन्ती) भो ! परित्ताअसु मं । विदूषकः। (उच्चैर्गायन्नपवार्यः) भो पेक्खः विलासिणी-बह्म-रहाहिरूढं अत्तणो प्पिअ-वअस्तं। (किञ्चिदुचैः) भो भोः पेक्खध⁵ में बह्मणत्तणं जेण खळखळायिद-सिंखळा पणहा काल-पुरिसा⁶

मेखला। भो'! जीविद्ह्यि

विदूषकः । (सास्फोटं विहस्य) आः दासीए सुदे⁸ ! अलीअ-विवाह-विडम्बिदो क्कुद्धो चाराअणो दे पडिकिदि-ववसिदो ।

च० त०-गायन् गत्धवे चोतनायेति भावः। राजानं प्रति अपवार्य रहसीत्यर्थः। विलासिनी स्त्री खलेति यावत्, सैव ब्रह्म-रथो गो-रथः। "वहिलो" इति महाराष्टाः। आस्फीटः "किकली" इति महाराष्ट्राः । प्रतिकृतौ प्रतीकारेषु व्यवसितः उद्युक्तः ।

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-मेखला] भोः, परित्रायस्य माम् ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] अपवार्य रहसीति यावत् । भोः, पश्य विलासिनी-ब्रह्म-रथाधिरुढम् त्रात्मनः प्रिय-वयस्यम् । अप्पणो इत्यव "त्रात्मनि प" 11 इति पादेशः । भोः, परयत मे बाह्मस्यं यत् खलखलायित-श्टङ्लाः प्रनष्टाः काल-पुरुषाः । स्वलस्वलेति शब्दानुकारः।

[संस्कृतच्छाया—मेखला] भो जीवितास्मि।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] आ दास्याः स्रुते, अलीक-विवाहेन विडिम्बतः कृद्ध-श्वारायणस्ते प्रतिकृति-व्यवसितः ।

^{1.} V. r. प्रविशति ।

^{2.} V. r. अपवार्य omitted ।

^{3.} V. r. पेक्ख पेक्ख महाराद्य ।

^{4.} V. r. विलासिनी-वम्मह-रहाहिरूढं।

^{5.} Add. r. पेक्खथ repeated. 6. V. r. काल पुरिसा पराष्ट्रा।

^{7.} V. r. अम्महे ।

^{8.} V r. घीए ; दुघीए।

^{9.} V. r. दुक्कुद्धो ; दुक्कुरुद्धो ; क्रुच्चो खिविडिदो । 10. दे चारात्र्र्यस्या ।

^{11.} PPr. 3. 48; p.8.

ता¹ संपदं एत्तिअमेत्तं आसंसे दीहमभग्ग-कंकणा भोद्र मे बहाणी। (मेखला विलक्षा रोदिति)।

देवी । अज्जउत्त ! जुत्तं ण असिरिसं णम्म ; जं दाणीं दे⁷ पिआ-सिणिह-भूमी⁸ मेहला एवं विडंबीअदि।

विदूषकः । भोदि जुत्तं ण असरिसं णम्म न जं दाणीं महाराअ-पिअ-वअस्सो तह विडंबिदो 12 ।

देवी । अज्जउत्त¹³-संबंधिओ त्ति तुए सह¹⁴ वक्करं किदं।

च० त०-आस्फोटः। "िककळी" इति महाराष्ट्राः। प्रतिकृतौ प्रतीकारेष्ववसितः उद्युक्तः।

बकरमिति देशीयः शब्दः। चोद्यं "विनोद्" इति महाराष्ट्राः।

प्रा॰ प्र॰—तस्मात् साम्प्रतमेतावन्मालमाशंसे दीर्घमभन्न-कङ्कुणा भवत् मे ब्राह्मणी ।

[संस्कृतच्छाया—देवी] श्रार्थ-पुत्र, युक्तं न, श्रसदशं नर्म, यदिदानीन्ते प्रिया-स्नेह-भूमिर्मेखलैवं विडम्ब्यते ।

[संस्कृतच्छाया—विद्रवकः] भवति, युक्तं न, असदृशं नर्म । यदिदानीं महाराज-प्रिय-वयस्यस्तथा विडम्बितः ।

[संस्कृतच्छाया—देवी] त्रार्यपुत्र-सम्बधिक इति त्वया सह चोद्यं कृतम्।

^{1.} V. r. no ता। 2. V. r. एत्तिकं।

^{3.} V. r. त्रासंसीत्रदि । 4. V. r. मए भग्ग-कंकणा ; दीह-समग्ग-कंकणा ।

^{5.} V. r. रोमं ; रागोदं। 6. V. r. सिर्सं रोमं।

^{7.} V. r. मे। 8. V. r. पिय-सही। 9. V. r. भोदीए।

^{10.} V. r. एऐोमं।

^{11.} V. r. सरिसं गोमं ; सरिसं गगोमं ।

^{12.} V. r. तथा विडंबी ग्रदि। 13. V. r. ग्रजस्स।

^{14.} V. r. सह एदाए।

विदूषकः। भोदि संबंधिणी त्ति तए सह मए पडि-1 वक्करं किदं।

मेखला। देवि, ण² सक्कीअदि एस उत्तरेहिं पराजेदुं 3 महाराओ एदस्स⁴ गुरुः। केअइ-कुसुम-वासिदस्स खदिरस्स⁵ अण्णो गंधुगगारो।

(देवी कोप-नाटितकेन सपरिवारा निष्कान्ता)। विदूषकः। (पारवंमवलोक्य) भो संपदं णिम्मिक्खअं महु पिबरसामो ।

च० त०-वासितस्य स्थापितस्य, खदिरस्य "कातगोली" इति महाराष्ट्राः । अन्यः अतिशयवान्। गन्धस्य परिमलस्य। उद्गारः उद्य इति यावत्। केतकी-खदिर-दृष्टान्तौ राज-विदूषकयोक्ह्यौ। तथा च राज-बलादेष वल्गतीति भावः।

"मक्षिकाणामभावस्तु निर्मक्षिकिम"त्यगस्यः। स्वच्छन्दं विहराव इति भावः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विद्रवकः] भवति, सम्वन्धिनीति तया सह मया प्रतिचोद्यं कृतम् ।

[संस्कृतच्छाया-पेख हा] देवि, न शक्यते एव उत्तरैः पराजेतुं, महाराज एतस्य गुरुः। केतकी-कुसुम-वासितस्य खदिरस्यान्यो गन्धोदगारः।

एवं वर्णयता कविना खस्य महाराष्ट्रवं प्रकटोकृतम् । तत्तदीय एव वाल-रामायण-नाटके प्रसिद्धम् ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भोः, साम्प्रतं निर्मित्त्वकं मधु पास्यामः ।

^{1.} V. r. मए वि।

^{2.} V. r. देवी ।

^{3.} V. r. उत्तरं दादुं पराजेदुं ग्रा 4. V. r. एव्व से।

^{5.} V. r. खदिर-सारस्स वि।

^{6.} V. r. no भो 1

^{7.} V. r. मे पिश्र-वयस्सस्स ।

राजा। अतिविलक्षा देवी, यतो रदती गता ।

विदूषकः । रुद्दु रुद्दु, किं से मोतिआओ गलिस्संति । ता इदो उज्जाणाहिमुहं एदु पिअ-वअस्सो । (इति परिकामतः) ।

विदूषकः। भो मह कण्ठ¹-हाविद्-पाणी मसिण-णिवेसिद्-पाद-मुद्दं संचर। जदो बहलालि-उल²-णिम्मिदं व³, तैल-भिज्जद्-कज्जल-पुंज-संजणिदं व, तारेंदणील⁴चुण्ण-संभूदं व, सिरिकण्ठ⁵ कण्ठ-समुत्थिदं व, णाराअण-तणु-विणिग्गडं व, मिअंक-कलंक-णिग्गलिदं व, कुवलअ-वण ३-परिकप्पिडं व, करि-करट-तड-दाण-प्यविद्दं व तिमिर-चक्कवालं अणिभण्णाद्¹०

च० त० - गलिब्यन्तीति । आभाणकोऽयं महाराष्ट्रीयः ।

मसृणं मृदु निवेशिता न्यस्ताः पाद-मुद्राः यथा तथा। "वसे" इति महाराष्ट्राः। तैलेषु भर्जितानि पकानि अतिनैल्याय मिश्रितानि इति यावत्।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] रोदितु, रोदितु, किम् अस्या मौक्तिकानि गलिष्यन्ति । तस्मादित उद्यानाभिमुखम् एतु प्रिय-वयस्यः ।

[संस्कृतन्छाया—विदूषकः] भोः, मम कर्ग्यठ-स्थापित-पाणिर्मस्यण-निवेशित-पाद-मुद्रं सञ्चर। यतो बहलालि-कुल-निर्मितमिव, तैल-भर्जित-कज्जल-पुज्ज-सज्जनितमिव, तारेन्द्र नील-चूर्ण-सम्भूतिमव, श्रीकर्ग्यठ-कर्ग्यठ-समुत्थितमिव, नारायण-तनु-विनिर्गतिमव, मृगाङ्क-कलङ्क-निर्गलितमिव, कुवलय-वन-परिकल्पितमिव, करि-कर्ग्यठ-तार-दान-प्रवर्तितमिव तिमिर-चक्रवालम्

- 1. V. r. करे।
- 3. Add. r. कोइल-कुल कलिद-जम्मेव्व।
- 5. V. r. सितिकराठ ; सिदिकराठ ।
- 7. V. r. शिकालिदं।
- 9. V. r. करि-दानप्पत्रदं; करि-दागाप्पवित्तं।

- 2. V. r. पडल।
- 4. V. r. इन्द्रणील।
- 6. V. r. संघडिदं।
- 8. V. r. दल।
- 10. V. r. श्रविरासाद ।

सम-विसमं अणिचिद्¹-साम-धवलं अपरि छिण्ण-लहु-दीहं अण-धिगद्-दिअह-रत्ति-भाअं अ^३ मुअण-गब्भंग्गणं करेइ^३।

राजा। एवमेतत्।

तनु-लमा इव ककुभः क्ष्मा-वलयं चरण-चार-मात्रमिव । वियद्पि चालिकद्द्नं मुप्टि-ग्राह्यं तमः कुरुते ॥६॥

च० त०--तारा महान्तश्च ते इन्द्र-नीलाः मणयः। "काकेभ-गण्डौ करटावि"त्यमरोत्तेः करि-करटेति कथनं पुनक्तिः कवेः प्रमादः। तथापि "वंश-करीर-नीछैरि"ति⁵ माघ-प्रयोगवह्यया क्षन्तन्यः। दानानि मद्-जलानि। चक्रवालं मण्डलं कर्तृ। सम-विषम-स्थलं श्याम-धवल-रूपं लघु-दीर्घ-भावं दिवस-रात्रि-विभागमिति यथोचितमृह्यम्। अंगनं कर्म।

तन्विति। मुष्टि-प्राह्यं तमः कर्त्। ककुभो दिशः। ततुः वपुः तत्र लगना इव कुरुते। क्ष्मा-वलयं भू-मण्डलं पद्-सञ्चार-मात्रमिव कुरुते। "मात्रं कृत्स्नेऽव-धारण" इसमर:। अपि च, वियत् गगनम् अलिकदन्नं ललाट-प्रमाणं कुरुत इयानुषङ्गः। तथा च तिमिरस्य कवित-मुवनत्वात् पुरः पश्चात् पार्श्वयोरध ऊर्ध्व च तिमिरं विना वस्त्वन्तरं नास्त्येवेति भासत इति भावः ।।६।।

श्रनधिगत-दिवस-राति-भागन्न भुवन-गर्भाङ्गनं करोति ।

ककुभो दिशः। मुघ्या याद्यं मुष्टि-याद्यमिति नैविड्य-भर-स्चनाय। ''तिमिरस्य तथा मुष्टि-प्राह्यत्वं सूचि-मेद्यते"ति कवि-कल्पलतायामभिधानात् ।

^{1.} V. r. श्राणिरणीद । 2. V. r. श्रणिधगद-दूर-सिंग्णिहिदं।

^{3.} V. r. करेदि।

^{4.} V. r. पालमिव।

^{5.} SiśV., 4. 14. p, 164

(किञ्चित्तर्कयामि)—

उत्तंसः केकि-पिच्छैर्मरकत-वलय-श्यामले दोःप्रकाण्डे हारः सान्द्रेन्द्रनीलेम् गमद-रचितो वक्त्र-पत्त-प्रपञ्चः। नीलाब्जैः शेखर-श्रीरसित-वसनता चेल्यभीकाभिसारे संप्रत्येणेक्षणानां तिमिर-भर-सखी वर्तते वेष-रेखा ॥॥

च० त०—तिमिर-प्रकरण-वशादिभसरणमुहिखित उत्तंस इति । कर्णयोरिति शेषः । दोः-प्रकाण्डे भुज-श्रेष्ठौ । प्रकांड-शब्दः प्रशस्त-वाची । प्रथमा-द्विवचनमेतत् । वक्त-शब्देन छछाटं छक्ष्यते, फालेति वा पाठः । पत्रस्य तिलकस्य प्रपंचः विस्तारः । "गुरु-तिलकयोः पत्रिम"ति गोवधैनः । मृग-मदेन कस्तूर्या रचितः । शेखरस्य श्रीः शोभा, शिरसीति शेषः । वसनं वस्त्रम् । इति उक्त-प्रकारेण तिमिरातिशय एव सखी । सादृश्य-करणात् सखीति व्यपदेशः । सांप्रतं मृग-दृशाम् अभीकान् कामुकान प्रति अभिसारे अभिसरणे । "कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिके"त्यमरः । वेष-प्राया प्रायेण वेष-रूपा वर्तते । "रेखा प्रायांश-राजिष्वि"ति शब्द-माला । तथा चौवं गाढं तम एव अभिसरन्तीनामितर-जनावेद्य-वेष-भूषण-प्रायं निज-रूपं वर्तत इति भावः । अत एव "रजनी-तिमिरावगुण्ठित" इत्यादि भतृभीढः । ईदृशीनामीदृश-साहस-कर्मणि तिमिर-भरितायां रजनाविष सिद्धांजन-लिप्नानीव लोचनानि प्रगल्भन्त इति स्चित्तुम् एणे-क्षणानामिति प्रयुक्तम् ॥।।।।

प्रा॰ प्र॰-वेष-रेखा वेष-प्रायेति यावत् । एतेन कृताभिसारिका वर्णितेऽत्यूह्यम् ।

V. r. वलयैः श्यामलैः ।

^{2.} V. r. नीलाञ्जे।

^{3.} V. r. वेष-लीला ।

^{4.} KumS., 4. 11. p. 64.

(नेपथ्ये--)

कट्ठिद्¹दुद्ध-मुद्ध-कर-तरित्ञ-जलिणिहि-सिल्लि-संचओ तिहुवण-भवण-विच्छुरणच्छ-सुहा-रस-धवल-कुच्चओ । चंदो मञ्जण-विक्छ-पछवण-महो सिह सिरस-जोह्नओ² पूर्व-दिसा-मुहम्मि उम्मिल्ड चन्दण-पङ्क-कल्लिलोव्ब लिल्ओ³॥८॥

च० त०—अथ कल-कंठी गद्य-पद्याभ्याम् इन्दुं वर्णयति कट्टिदेति । दुग्धवनमुग्धैः किरणैस्तरिलतः च्छोल-कछोलितः । अति-धावल्य-सुचकः कट्टी-शब्दो देशीयः । "कटिले" इति महाराष्ट्राः । संचयः समूहः ध्वनिश्च । अथवा "वार-संघात-संचया" इति, "तारास्थि-संचयिम"त्यमर-क्षेमेन्द्रयोरिव प्रयोगोऽयं क्षन्तब्यः । त्रयाणां भुवनानां समाहारिक्षमुवनम् । तदेव भवनं तस्य विच्छुरणाय क्रमेण प्रकाशनाय अच्छो निर्मलः अत एव सुधा-रसवद्भवल्धासौ कूचेंको द्र्षणः । "अच्छो विमल-निर्मलावि"ित, "दर्भ-स्तृपे श्रृ वोर्मध्ये दर्षणे कूचेंकोऽिह्मयािम"ित धरणि-गोवर्धनौ । सिख्यः देवीति संबोधनम् । अथवा "सही-सिरस-जोह्नओ" इति पाटः । सख्याः सहशी ज्योतस्ता नाम स्त्री यस्य स तथोक्तः । "दासीवच सखीवचें"ित वालमोकिरित्यूह्म । अत्र वस्तुतः सिख सृगांकाविल, यथा त्वया सहश-ब्रह्मो विद्याधरमञ्जत्था सहश-ज्योतस्तः चन्द्र इति विचश्चणयोक्तिव ध्वनि-मात्रं, न तु वास्तवम्, "भो कलअट्टी"त्यादि-विदृषक-वक्ष्यमाण-मूल-वाक्य-विरोधादिति दिक् । पंकैः किल्लः "कल्लिलं गहनं समे" इत्यमरः । चिचिति (१) इवेति यावत् । भङ्क्यन्तरेण पांडिमा वर्णित इति बोध्यम् । "लिल्लं मृद्ध-रम्ययोरि"ित विश्वः ॥८॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये]

कथित-दुग्ध-मुग्ध-कर-तरिलत-जलिनिध-सिल्ल-सञ्चय-स्त्रिभुवन-भवन-विच्छुरणाच्छ-सुधा-रस-धवल-कूर्चकः । चन्द्रो मदन-वल्ली-पञ्चवन-महो सिख सदश-ज्योत्स्रः पूर्व-दिशा-मुखे उन्मीलित चन्दन-पङ्क-कलिल इव लिलतः ॥=॥

^{1.} V. r. त्राविद्य; त्राविद्य । 2. V. r. सिरिसं जोग्रह्यो ।

^{3.} V. r. जन्मइ त्रागंग-केलि-भवगांगगा-चंदगा-पंक वएगात्रो ।

अपि च-

जणाणंदो चंदो लसइ मिलणी होइ णलिणी ²विसप्पन्ते तारा रअणि-सिरि-हारा दिसि दिसि³। रहंगा तत्तंगा⁴ विरह-सिहिणा दृद्ध-विहिना⁵ इमे दुक्खकंता सिस-कर-किलंता विहडिदा ॥ ॥

च० त०—साङ्ग्रमिंदं वर्णयति जणेति । जनानामानन्दो यस्मात् । चन्द्र इति पाठे "द्र रो वेति⁸ विकल्पाद्रेफादेशः। निलनी मिलनीभवतीत्येकं पदम्। रजनि-श्रियः रात्रि-लक्ष्म्याः हाराः हार-सदृश्यः। तारा नक्षत्राणि । दिशि दिशि विशेषेण विसप्पन्ते इयात्मने-पद-प्रयोगो ''हसए हसइ इयपी''ति प्राकृत-चिन्द्रका-न्यायाबरुंबेन द्यनीयः। अथवा सेवादिं पवति(?) द्वित्व-विकल्प-न्यायमंगीकृत्य प्राकृते विसप्पन्ति त्तारा इति पाठः। अत एव "णिह्रस्थं णिह्त्तं गहृदथेहि" इति कर्पर-मंजरी-नाम्नि सट्टके अमुनैव कविनोक्तम्। कौदुह्झमित्यानन्द्सुन्द्री-नाम्नि सट्टके नाथ-चरणैरप्यभिहितम्।

प्रा॰ प्र॰—ग्रपि च —

जनानन्दश्चन्द्रो लसति मलिनीभवति नलिनी विसर्पन्ति तारा रजनी-श्री-हारा दिशि दिशि। रथाङ्गास्तप्ताङ्गा विरह-शिखिना दग्ध-विधिना इमे दःखाकान्ताः शशि-कर-क्लान्ता विघटिताः ॥६॥

''इत् श्री-क्वान्त-ह्री-क्वे श-म्लान-खप्न-हर्षेष्वि" ⁹ति सृत्रेण सिरि-किलन्ता इत्येतयोः सिद्धिः।

1. V. r. हसइ।

2. V. r. विसद्दन्ते ।

3. V. r. दहदिहं।

- 4. V. r. हज्जंगा, द्द्धंगा ; उड्डंगा ।
- 5. V. r. दद्ध-विहिंगा ; दुइ-विहिंगा । 6. V. r. ससि-कर-किलिता ।
- 7. V, r. विहलिदा, विहिडता। 8. PPr., 3. 4, p. 61.
- 9. PPr., 3. 62, p. 90, इः-स्त्री-ही-क्रीत-क्लान्त-क्लेश-म्लान-स्वप्न-हर्ष-स्पर्शार्ह-गर्हेषु ।

(पुनर्नेपथ्ये—)

ये पूर्वं यव-सूचि-सूब-सुहदो ये कैतकाग्रच्छद्¹-च्छाया-साम्यभृतो मृणाल-लितका-लावण्यभाजोऽनु° ये।

च० त० हान्ताः दुःखेनाक्रान्ताः । दग्धः विधिः विधानं स्त्री-संयोगं विना प्रतिक्रिया दैवं च येन । "विधिर्विधाने दैवेऽपी"त्यमरः । विरह्-शिखिना वियोगाग्निना । तप्तानि अंगानि अन्तरंग-विहरंगाणि येषाम् । इमे रथाङ्गाः चक्रवाकाः विघटिताः स्त्रीभिरिति शेषः । अत्र रथाङ्ग-नामान इति वक्तव्ये रथाङ्गा इति कथनं कवेः प्रमादः, "रथाङ्गाह्वय-नामक" इति "रथाङ्ग-नाम्नोरिवे" त्यमरसिंहेश्वरकृष्ण-मिश्राभ्यामभिधानात् ॥ ।।।

पुनर्नेपथ्ये इत्येतत् कवेरचातुर्यं वाक्यान्तरेण व्यवधानाभावात् । वस्तुनस्तु पुनर्नेपथ्य इति पाठस्यामहे"विह्रिडा" इयस्य "पुनर्नेपथ्य" इयस्य च मध्ये राज-विदृषकावाकर्ण-यत इति पाठश्चकरूप्यः । अन्यथा पुनर्नेपथ्य इत्येतद्जा-गळ-स्तनायत इति दिक् ।

अथ कर्ष्र-चण्डो द्वाभ्यामिन्दुं वर्णयितुमारभते—य इति । पूर्वम् आदौ उदय-समये इति यावत् । यच्छ्रब्दैः कराः परामृश्यन्ते । यव-सुचेः यव-प्रान्तस्य । प्रायेण वंगाल-विशेषज्ञा यवाः पकता-दशायां प्रान्तयोः शुभ्राः सूक्ष्मतराश्च भवंति । "जय" इति महाराष्ट्राः । "अयोरेखा-विशेषे स्त्री सुचिः प्रान्ते च सूच्यपी"ति धनंजयः । सृत्रस्य गुणस्य च "दोरा" इति महाराष्ट्राः । सृहृदः सहशाः । अनु पश्चादिति मुकुटः । कैतकः केतकी-संबन्धी चासावप्रन्छदः अप्रत्व-विशिष्टश्छदः, पर्णाप्रमिति यावत् । तस्य छाया रूपं तस्य साम्यभृतः सादृश्य-धराः । "छाया कान्तौ च रूपे चे"ति विक्रमार्कः । अन्वत्यस्यानुषङ्गः । विस-छतानां लावण्यं सौन्दर्यं भजंतीति

^{1.} V. r. केतकाग्रच्छद ।

^{2.} V. r. भाजोऽत्र ।

^{3.} AK., 2. 5, 23, p. 66.

^{4.} RaghuV., 3. 24, p. 97.

ये धाराम्बुविडम्बिनः क्षणमथो ये तार-हार-श्रिय-स्तेऽमी स्फाटिक-दण्ड-डम्बर-जितो¹जाताः सुधांशोः कराः ॥१०॥ अपि च—

सद्यश्चन्दन-पङ्क-पिच्छिलमिव व्योमाङ्गणं कल्पयन् वश्यैरावत॰-कान्त-दन्त-मुसलच्छेदोपमेयाकृतिः। उद्गच्छत्ययमच्छ-मौक्तिक-लता-प्रालम्ब-लम्बैः करैः कान्तानां³ स्मर-लेख-वाचन-कला-केलि-प्रदीपः शशी॥११॥

च० त०—भाजः । क्षणं वृष्टि-धारा-रूषं विडंबरंति हसंतीति विडंबिनः । "अथो अथे" स्मारः । तार-हाराणां महामुक्तावलीनां श्रीरिव श्रीः शोभा येषां तेऽमी त एते सुधांशो-श्रेन्द्रस्य कराः किरणाः । सांप्रतिमिति शेषः । स्फटिक-संबंधिनः स्फाटिकाश्च ते दण्डाः तेषां डंबरं जयंतीति जितः । "डंबरो रुचि-गर्वयोरि" ति धरणिः । जाताः । तथा च प्रति-क्षणं कराः स्थूला धवलाश्च भवंतीति भावः । अत्र त्रिषु स्थलेषु 'अनु' 'क्षणम्' 'अथो' इति पृथक् पृथक् कथनात् कैतकाग्रेत्यत्र तदकथनात् प्राय-पाठ-विरोधो "न स्थातुं न पलायितुं न चलितुं नोन्मीलितुं मीलितुमि" त्यादिवत् क्षन्तव्यः ॥१०॥

सद्य इति । व्योमांगणं गगनाजिरं कर्म सद्यस्तप्तानि घृतानि सद्यो घृतानीतिवत सद्यो घृष्टानि चन्दनानि सद्यक्षन्दनानि तेषां पंकः कर्दमः स एव पिच्छिला विजलो यस्मिन तत् । "पिच्छिलं तु विजलिम"त्यमरः । निर्जल-चन्दन-पंकैः परामृष्टमित्यर्थः । लिप्तमिवेति यावत् । करूपयन धवलीकुर्वन् । वश्यो विनीतश्चासौ ऐरावतः । तस्य कान्ताः मनोहराश्च ते दन्ता एव मुसलाः तेषां छेदाः निक्रत्तताः ताभिरूपमातुं योग्या उपमेया आकृतिः आकारो यस्य । अतिपांडर इति यावत् । मौक्तिकानां लता-कृपाणि यानि प्रालंबानि तद्वल्लंबैः दीर्घैः । "प्रालंबमृजु-लंबि स्यात् कण्ठाद्वैकश्चिकं

प्रा॰ प्र॰-पिच्छिलं परासृष्टम् ॥११॥

^{1.} V. r. डम्बर-चितो। 2. V. r. परथैरावत। 3. V. r. मुरधानां।

विदूषकः । भो¹ कलअट्ठी² णाम देवीए³णट्टाअरिणी⁴, ताए⁵ वअणादो[ं] सुणिअ⁶ चंदोदय-होआवर्लीं⁷ कप्पूरचंड⁸-णामधेयो देवस्स[°] मागघो अहिणंदेदि मिअंकुज्जोतल्रिंछ¹⁰ विणिदुं¹¹ ता मम¹² विच्छुरदि¹³ तुंड-कंडूः¹⁴ अहं पि विण्णिस्सं सिस-गोल-आहि¹⁵गलिदो जोण्हा-घडिआ-रसो समीकुणइ¹⁶ णक्खत्तक्खर-वलअं17 णह-फलए तिमिर-कज्जलए18।

च० त०-तु तिदु"त्यमरः । करैः किरणैः साधनैः । कान्ताश्च कान्ताश्च कान्ताः स्त्री-पुरुषा-स्तेषाम् । कलायां शिल्पे । अयं शशी । उद्गच्छति अर्ध्वं याति ।।११।। नाट्यस्याकरः। "खनिः स्त्रियामाकरः" इत्यमरः। सोऽस्या अस्तीति नाट्या-

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-विद्षकः] भोः, कलकराठी नाम देव्या नाव्याकरिसो, तस्या वदनाच्छ त्वा चन्द्रोदय-भोगावितं कर्पूरचएड-नामधेयो देवस्य मागधोऽभिनन्दति मृगाङ्कोद्द्योत-लक्सीं वर्णयितुम् । आकरः खनिः । तस्मान्मम विच्छुरति तुएड-कएड्ः, श्रहमपि वर्णयिष्यामि । तुण्डं मुखम्। तोग्डेति पाठे "उत श्रोतुग्ड-रूपेष्व"ति श्रीकारः। शशि गोलकाभिगलिता ज्योत्ह्वा-घटिका-रसः समीकुरुते नचलाच्चर-वलयं नभः-फलके तिमिर-कज्जलके।

1	V.	r.	प्रवा		एवा	भो:	1
			211	,	241		•

- 3. V. r. देवी ।
- 5. V.r. तीए।
- 7. V. r. चन्द्रोदयं।
- 9. V. r. no देवस्स ।
- 11. V. r. no विरागुदुं। 12. V. r. ममापि ; महिव।
- 13. V. r. वहृदि ; वहृदि ।
- 14. V. r. तुराड-कंडूदि।
- 15. V. r. सिसवोत्तत्र्याहिं ; सिसवालो इह लिंह्यो । 16 V. r. मलीकुगाइ । 17. V. r. मालं।
 - 18. V. r. तिमिर-कज्जलीलिहिदं, कज्जलिए, कज्जलिह।

4. V. r. पडिआरिगो ; गाग्गरिगो ।

2. V. r. कलकराठी ।

6. V. r. प्रिंगमा।

8. V. r. कप्पूरचंद। 10. V. r. मित्रंकुजोत्र-लच्छिं।

19. PPr. 1, 20.

च० त०-करिणी नाट्याचार्येति यावत् । "वर्णना-पद्धतिर्भोगाविहरि"ति धनंजयः। मागधो बन्दो । उद्ग्रोतस्य प्रकाशस्य । विच्छुरति स्फुरति । "तोण्ड" इति महाराष्ट्राः । शश्येव गोलकः तस्माद्भि अभितः गलितः च्युतः ज्योतस्ता-घटिका-ससीति । तिमिरमेव कज्जलकं यस्मिन्। नभ एव फलकं पीठं तस्मिन्। रसः। नक्षत्राण्येव अक्षराणि तेषां वल्रयं समीक्रुरुत इति नाथ-चरणाः। त्रह्माण्डात्। "गोलः कटाहो ब्रह्माण्डिम"ति अभि गोलकाद केदारः। नक्षत्राणाम् अभिमुखं यथा तथा। गिळतो निःस्रतः। घट्येव घटिका कलशः। "द्वयोर्घट" इत्यमरः। "कांचन-घटी"ति भगवतुपादाः। तस्यां विद्यमानो रसः लेखन-साधन-मषी-प्रत्याम्नाय-श्वेत-मृत्तिका-द्रवः। तथा च ज्योत्स्नैव घटिका-रसो यस्य। "अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभंगं तु नाचरेदि"ति कवन-मात्रे कवि-समयात् संस्कृत-न्यायमादाय प्राकृते ससी इति वक्तन्ये सिस इति हस्वतया प्रयोगः, शशी इत्यर्थः । अत एव अग्गि अग्गी वा । उ वा ऊ "सृष्ठि सृष्ठींद्रमादिश" इति प्राकृत-दीपिका, "एसो विज्ञसदो" इति डैंडिमः प्रयोगश्च। तिमिर-कज्जलके नभःफलके नक्षत्राक्ष्राणां वलयं पंक्तिम्। "वलयं मण्डलं जालं चकं पंक्तिश्च जालकिम"ति रुद्रः। समामिति। समां समानां गगनस्थिति-धावल्य-धगधगायमानत्वादि-गुणेष्वविषमां करोति, लिखतीति यावत् । चन्द्रस्य द्विजेन्द्रतया द्विजेन्द्रस्य च वर्णाभ्यासादिकं विध्युक्तमिति भावः। यद्वा मया लक्ष्म्या सहितां समां करोति लिखतीति यावदित्यर्थः। चन्द्रो ज्योत्स्ना-रूप-श्वेत-मृदंबना तिमिर-नीलीकृते गगन-पीठे नक्षत्र-व्याजेन अक्षराणि लिखतीति भावः। प्रायेणान्ध्र-जातिष्वयं संप्रदायः प्रसिद्धः । अकुखरेति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः । "अक्ष्याद्षि छ" इति छत्व-विधानेन अक्ष्याद्दि-गण एवाक्षरस्वापि पठिततया अच्छरेति वक्तव्यस्य साधीयस्त्वात।

प्रा॰ प्र॰—वल्रयं पङ्किं समीकुरुते सहशीकरोति । कृष्ण-पच्चेऽधिक-कान्तिरुडु-गणः सम्प्रति ज्योत्स्ना-रुचि-भरेण सहश-कान्तिरिति भावः । "घटिकार्स उक्कोऽयं चाक-चक्यस्य यो भरः" "वल्यं मण्डले पङ्कावि"ति वैजयन्ती ।

राजा। सखे! नाद्यापि शैशवोक्तेरतिरिच्यसे¹। विदूषकः। किं विक्ष मुक्कडो² वरिष्ठाणं³ करणिज्जं पुच्छइ⁴। तरुणुत्तीहिं वण्णइस्सं

> अकंकणमकुंडलं घरणि-मंडली-भूसणं⁵ अकुंकुममचंदनं दस-दिसा-वहू-मंडणं°।

च० त०—अथ नील-फलके श्वेताक्षर-लेखनस्थान्ध्र-बदुष्वनुभव-सिद्धेराह—शैशवे बाल्य इव उक्तेः कथनात् नातिरिच्यसे अधिको न भवसि, अद्यापि नैव प्रौढ-वागसीति भावः।

अहं भवतो दृष्ट्या मर्कटः। भवानेव वरिष्ठ इति परिहास-कोपाभ्यामाह किमिति।

मर्कटः किमिव करणीयं वरिष्ठानां पुच्छति न किमपीत्यर्थः। 'वरिष्ठा' वरिष्ठानिति,

'णं' निन्वित पद-द्वयं वा बोध्यम्। ''निश्चयार्थे विरोधोक्तौ नन्वि"ति नाम-निधानम्।

संकोचन्निर्वहन्नाह तहणेति। वर्णयिष्यामि किरणावळीमित्यूह्यम्।

अकंकणिति। कंकणं न भवतीत्यकंकणम् कंकणाद्भिन्तम्। एवं सर्वत्र ज्ञे यम्। धरिण-तनयेति नाथ-चरण-व्याकृत-छक्ष्मण-चंप्वाम्। मण्डल्याः "मण्डलं त्रिष्वि"त्यमरः। भूषणम् अकुंकुमित्यत्र ध्वनिरिव सन्ध्यभावः कवेः प्रमादः। तथापि "एदं अंबुदमंबु-राशिकदुअमि"ति भासमह्रस्येव क्षन्तव्यः। "यथा वाचा निशा दिशे"ति स्मरणाद्दिशा-वधू-मण्डनमिति साधुः। अत एव "विनतमथ दिशायामि"ति नाथ-चरण-व्याकृत-

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] किमिव मर्कटो वरिष्ठानां करणीयं पृच्छिति । अत महाराष्ट्र-व्यवहार-प्राबल्येन वरिष्ठानाम् इति षष्ठी-निर्देशः कृतः । करणीयं युक्त-कार्यं मया न पृष्ठोऽसीति भावः ।

तरुगोक्तिभिर्वर्गायिष्यामि-

त्रकङ्करामकुराडलं धरिशा-मराडली-भूषराम् त्रकुङ्कुममचन्दनं दश-दिशा-वधू-मराडनम् ।

1. V. r. अतिरिच्यते ।

2. V. r. मकडो।

3. V. r. उवडारां।

- 4. V. r. करंतो चुकदि। श्रहवा।
- 5. V. r. दस-दिसा-बहू-मंडरां। 6. V. r. अचंदनमकुंकुमं धरिशा-मंडलीभूसगां।

असोसणममोहणं मअर-लंछणस्याउहं

मिअंक-किरणावली णह-थलम्मि¹ लक्खीअदि²॥१२॥

राजा। (समन्तादवलोक्य मदनाकूतमभिनीय) भगवन् यामिनी-नाथ! कस्तवायं विरुद्धो विधिः ?

स्तिदु ग्ध-समुद्रतो भगवतः श्री-कौस्तुभौ सोद्रौ सौहादं कुमुदाकरेषु करणाः पीयूष-धाराकिरः।

च० त०—भोज-चंप्वाम् । शोषणं मोहनिर्मात चास्त-विशेषौ । मकर-छाछनस्य मनमथस्य ।
"आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रिमि"त्यमरः । आयुध-किरणावल्योभिन्न-छिङ्कत्वेऽप्यक्षुणण
एव विशेषण-विशेष्य-भावः । अत एव "तदुपमा-कुसुमान्यखिछाः शरा" इति
श्रीहर्षः ॥१२॥

मदन-विषये आकृतम् अभिप्रायम्। "साकृत-सस्मिते"ति गोपी-नाथः। भगवन श्रीमन्। विरुद्धः सहज-गुण-प्रतिकृ्छः। विधिः रीतिरिति यावत्।

तामेव स्पष्टयित सुतिरिति । स्थाणु-चूडामणे हे चन्द्र । भगवतः महात्मनः । दुग्ध-समुद्रतः क्षीर-सागरात । ते तव, सर्वत्रेदमूह्यम् । सूतिः जन्म । छक्ष्मी-कौस्तुभ मणी, सोदरा च सोदरश्च सोदरौ भगिनी-भ्रातरौ । "सोदरी-निलये" ति श्रीहर्षस्य प्रमादः । "सौदरैव न सोदरी" ति समय-पद्धतेः । कुमुदानां कैरवाणाम् । आकरेषु खिनषु । सौहादं मैत्री । धाराः किरंति वर्षतीति । आकरा इत्ययुक्त-पाठः, पुनरुक्तेः । स्पर्धा प्रातिभाट्यम् । विदिति कवेः प्रमादः । अव्ययानामनेकार्थत्वादत्र तच्छब्दस्य एवं सतीत्यर्थः । अत एव "अर्थात् प्रकरणाहिङ्कादि"त्यादि प्रामाणिक-विशेषज्ञाः । अर्थाद् वस्तुन इति तात-

प्रा॰ प्र॰ व्यशोषग्रममोहनं मकर-लाञ्छनस्यायुधं मृगाङ्ग-किरग्रावली नभस्थले लच्यते ॥१२॥

^{1.} V. r. गाह-तलम्मि।

^{2.} V. r. पु जिज्जइ ; पु जिज्जए।

^{3.} V. r. कुसुमाकरे च।

^{4.} V. r. NaisC., 425. p. 241.

स्पर्धा ते वदनाम्बुऊँमु ग-दृशां तत स्थाणु-चूडामणे ! हंहो चन्द्र ! कथं निषिञ्चसि मिय ज्वालामुचो वेदनाः ॥१३॥ (चतुर्दिशमवलोक्य)

तन्त्र -द्रावित-कैतकोदर-दल-स्रोतःश्रियं बिश्चती येयं मौक्तिक-दाम-गुम्फन-विधेयोंग्या च्छविद्रीगभृत् । उतसेक्या कलसीभिरञ्जलि-पुटैर्प्राह्या मृणालाङ्क्षरैः

पातव्या च शशिन्यमुग्ध-विभवे सा चिन्द्रका वर्तते ॥१४॥ च० त०—पर्यम्। कथं मिय ज्वालाः मुंचिति मुचः। वेदना वाधाः। निर्विचिति। "हंहो आश्चर्य-लेदयोरि"ति कपिलः। तथा च एवं महत्त-संबन्धिनो देवदेव-शिरोरत्नस्य तव मादश-जंतु-विषयीकरणं न महिमापादकमिति भावः।।१३॥

"चतुर्दिक् दिग्-चतुष्टय" इति केदारः।

चन्द्रस्य कान्तावुत्तरोत्तरं नैविड्यं निरूपयति । तन्त्रेण मणि-मंत्रौषध-यन्त्रादिषु येन केनापि प्रकारेण द्रावितानि द्रवीक्वतानि यानि कैतक-गर्भ-पर्णानि तेषां स्रोतसः प्रवाहस्य शोभां विश्वती द्धाना येयं यासौ छविः कान्तिः । द्राक् सपित् । विधेः प्रकारस्य । योग्या उचिता अभवत । सा कान्तिः कल्लशीभिः कल्लशैः । "कल्लशस्तु त्रिष्वि"त्यमरः । उत्तसेक्या उत्तसेचनं कर्तुं योग्या । अंजलय एव पुटानि द्रोणाः । "द्रोणे" इति महाराष्ट्राः । मृणालानां विसानाम् अंक्ररैः । "अंक्ररोऽभिनवोद्भिदी"त्यमरः । पातुं योग्या पातव्या च चन्द्रिका सत्ती । अमुग्धश्चतुरः विभवः दर्शनीय-रूपं भाग्यं यस्य । शशिनि वर्तते । तथा च "तिमिरस्य तथा मुष्टि-प्राह्यत्वं सूचि-भेद्यते"ति तमस्यभिहितो नैविड्य-सूचको न्यायः कविना चन्द्रिकायां भंग्यंतरेणोक्त इति वोध्यम् ॥१४॥

प्रा॰ प्र॰—तत्स्थाण्विति सन्धि-सङ्कटं "प्रावृड्वासरे"त्यादिवत् समाधेयम् । हंहो इत्याश्चर्य-खेदयोः ॥१३॥

^{1.} V. r. नु सिच्चसि। 2. V. r. रोचिषः। 3. V. r. अपि च।

^{4.} V. r. यन्त 5. V. r. यं या; यं यं।

^{6.} V. r. प्रागभूत् । 7. V. r. उत्सेच्या । 8. II, 4, 4. p. 53.

(विभाव्य) वैमल्यमेव¹ वा शश-लक्ष्मणो मादृश-जने² प्राण-सन्देह-हेतुः । वैषम्यमेव वा विषं विषयस्य । (चतुर्दिशमवलोक्य⁶ साभ्यनम्)

> अयि पिबत चकोराः कृत्स्नमुन्नम्य कण्ठान् 8 क्रम-कवलन-चञ्चचञ्चवश्चन्द्रकाम्भः। विरह-विधुरितानां⁹ जीवित-लाण-हेतो-र्भवति हरिण-लक्ष्मा येन तेजोद्रिदः 10 ॥१५॥

च० त०-- शश-लक्ष्मणश्चन्द्रस्य । "शुभ्रत्वं शश-पुष्पाणां सामान्योक्तावि"ति कवि-समयात् वैमल्यं नैसर्गिकमिति व्यज्यते। सन्देहेति। वैमल्यस्य पूर्ण-गमकतया भृशमुद्दीपकत्वादिति भावः। विषयस्य शृंगारादेः। वैषम्यं परिणति-विषमत्वमेव विषमिव दुःसहमित्यर्थः।

अभ्यर्थनं प्रार्थना ।

अयीति। अयि हे चकोराः। कृतस्त्रम् अशेषं यथा तथा। अंभसो विशेषणं च। कण्ठानुत्रम्य उन्नतीकृत्य। क्रम-कबलनैः एकैक-पर्याय-प्रासैः। चंचंती ललंती च चूस्रोटिर्येषां तथा सन्तश्चन्द्रिकांभः कौमुदी-प्रायं जलं पिबत। ननु तेन किं फलमित्यत आह विरहेति। येन पानेन विरहैः वियोगैः विधुरितानां व्याकुलितानां संजात-व्याकुल-गुणानाम्। जीव-संरक्षण-हेतोः। हरिण-लक्ष्मा

प्रा॰ प्र॰--विधुरिता व्याकुलिताः ॥१४॥

V. r. वैमत्यमेव ; अयमेव ।
 V. r. वैशद्यमेव ।
 V. r. विषमं ।
 V. r. विषमं ।
 V. r. विषस्य ।

^{6.} V. r. चतुर्दिशमवलोक्य omitted. 7. V. r. नित्यमुन्नाम्य ।

^{8.} V. r. कराठ'। 9. V. r. विवरितानां।

^{10.} Same as Balk. 5. 75; only l. 2 slightly different.

(पुरोऽवलोक्य) सैवेयं मृगाङ्कावली ।

विदूषकः । भो मिअंकावली उजेव एसा । णहु एक चन्दस्स एत्तिअमेत्तो कंति-वित्थारो ।

राजा। ततः कदली-लतान्तरितावेव शृणुवस्तावदस्या विश्रम्भ-जल्पितानि। आतृप्ति पिबेतां श्रवसी रसायनम्। (तथा कुरुतः)।

(ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टा मृगाङ्कावली विचक्षणा च।)

च० त०—मृगांकः। "मृगांकः कछानिधिरि"त्यमरोक्तेः [यद्यपि] हरिण-छक्ष्मेति पर्याय-पद-द्वयं कथनं क्षिष्टमेत्रं, तथापि "अधं दानव-वैरिणे"त्यादिवद्दयनीयम्। "कौमोदकी-छक्ष्मण" इति वदन मुरारिस्तु न युक्तं चमचकार, कौश-स्पर्शेन कवि-समय-छंघनादित्या-छंकारिकाः। तेजसा दरिद्रः रिक्तः भवति जायते। तथा च युष्मत्कृत-पानेन चन्द्र-तेजसो न्यूनत्वे विर्रहिणो जीविष्यंतीति भावः।।१५।।

सैव पूर्व-दृष्टैवेयं मृगाङ्कावली नायिकेलर्थः।

अथ प्रसिद्ध-चन्द्र-व्याजेन नायिकां स्तौति भो इति। एषा नायिका मृगां-काणां मुख-चन्द्राणाम् आवळी पंक्तिर्यस्यामेवम्, चित्र-दोळा-साळभंजिकादौ विविध-मुखा-कारतया दर्शनादिति भावः। चन्द्स्य मुख-रूपस्य प्रसिद्धस्येति चोद्यम्।

अन्तरितावाच्छादितौ । विश्वंभेण विश्वासेन । आतृप्ति तृप्ति-पर्यन्तम् । श्रवसी कणौ । "द्रव-रूपौषधं दिव्यं सर्व-काम्यं रसायनिम"त्यगस्त्यः । पिवेतामिति...द्विवचनो धातुः । यथा निर्दिष्टेत्युत्तर-वाक्यं, सर्वत्रैवमूद्यम् ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भो मृगाङ्गावल्येवेषा । न खल्वेकस्य चन्द्रस्य एतावन्मात्रः कान्ति-विस्तारः ।

5. AnarghaR., 1. 1.

^{1.} V. r. वित ।

^{3.} V. r. एतिश्रो।

^{2.} V. r. एक ।

^{4.} V. r. no यथा निदि छ।।

मृगाङ्कावली । (अनुध्यान-नाटितकेन तदेव "चन्द्र' चन्द्न-कर्दमेन लिखितमि"त्यादि पठित ।)

राजा। (सखेदम्) अहो मदन-मन्त्राक्षराणि सुभाषित-वचनान्यस्याः।

विदूषकः। अहं उण जाणे णिसिदाओ मअण-हत्थ-महीओ²।

राजा। कण्ठे मौक्तिक-मालिकाः स्तन-तटे कार्पूरमच्छं रजः सान्द्रं चन्द्नमङ्गके वलियताः पाणौ मृणाली-लताः।

च० त॰—अनुध्यानस्य स्मरणस्य नाटितकेन नटनाभिनयेन । इत्यादीति, द्वितीयाङ्क-पूर्ती विचक्षणया विरच्य श्रावितं श्लोक-द्वयमित्यर्थः । पठतीति स्वावस्था-निवेदन-मनोहर-तथा स्वयं तदेव पद्य-युगळमनुवदनीति यावत् ।

मदन-मंत्रमयाण्यक्षराणि येषां येषु वा । वैदिक-मंत्रेषु नैवं स्वारस्यमिति भावः।
सुभाषित-वचनानीति भ्रान्त-पाठः। "भाषितं वचनिम"ति नामछिङ्गानुशासनेन पुनरक्तेः। सुवचनानीति वा पाठः।

भहीवत् परवशीकुर्वन्तीति भावः। ''स्त्री-नपु'सकयोर्भहमि"ति केशवः । तथा च सीता-भहकभह्ने "ति भगवान् बोधायनः। "नलीचे-तीर" इति महाराष्ट्राः।

शोतोपचार-युक्तां तां वर्णयति—कण्ठ इति । कर्पूर संविन्ध कार्पूरं, रजो धूिछः । अङ्गके अवयव इति जातावेकवचनम् । पाणावेकिस्मिन् करे । मृणाछी-रूपा छताः । वछियताः वछियताः ; मृणाछीति कवेः प्रमादः, "अस्त्रियां मृणाछिमि"त्यमरसिंहामि-

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] त्रहं पुनर्जाने निशिता मदन-हस्त-भल्ल्यः । [भल्ल्यः] वितस्ति-परिमिता वाण-विशेषाः ।

^{1.} V. r. चन्द्रं चन्दन-कर्दमेन लिखितमिखादि drops.

^{2.} V. r. हत्थत्थ-भित्तत्रात्रा ; शिसिदाशि इद-मदशस्स इत्थ-भिताशि ।

^{3.} AK. I, 5, 1, p. 27.

^{4.} ch. Keśava's KDK., v. 271. p. 119.

तन्त्री नक्तमियं चकास्ति शुचिनी चीनांशुके बिश्चती शीतांशोरिषदेवतेव गलिता व्योमाग्रमारोहतः ॥१६॥ विदूषकः । भो सच्च चंदािषदेवतेव्व सा गलिदा । जदो लंछण-छलेण मअ-लंछणस्म इमाए अइर-परिच्चत्त -िमणाल-दल-मलिणं व मंडल-मज्झं निज्झाअदि ।

राजा । सखे ! मांसलेऽपि¹¹ चिन्द्रका-द्योते¹² व्यतिरिच्यत एवास्याः¹³ स्मर-जन्मा पाण्डिमा । विभाव्यत एव वा शङ्ख-शुक्ति-युक्ताऽपि मुक्तावली । तथाहि—

च० त०—धानात । शुचिनी शुभ्रे, चीनांशुके चीनो देश-विशेषः तत्रत्ये अंशुके वा । विभ्रती दधती । इयं तन्वी । नक्तं रात्रौ । व्योम्नः अप्रं प्रांतम् आरोहतः शीतांशोरिति पंचमी षष्टी च । गिळता च्युता अधिदेवतेव चकाित्त । एतेन शुक्कािभसारिका सूचिता भवित ॥१६॥

परित्यक्तं यन्मृणालम् । अन्यं करे वलियतिमिति भावः । अत एव पृतं पाणावित्येक-वचनमुक्तम् । मण्डल-मध्यं, मृग-लालनस्येत्यनुषङ्गः । "निध्यानं दर्शने"त्यमरः । तथा चेयं निष्कलंक-मुखीति भावः ।

प्रा॰ प्र॰—चीनेति चीन-रूपे अंशुके "चीनं शीत-मृदु-चौम" इति जयः ॥१६॥

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भोः सत्यं चन्द्राधिदेवतेव सा गलिता। यतो लाञ्छन-च्छलेन मृगलाञ्छनस्य अनया श्रचिर-परित्यक्त-मृगाल-दल-मिलनिमव मग्डल-मध्यं निध्यायते। विलोक्यत इत्यर्थः।

- 1. V. r. तनुनी।
- 3. V. r. सचकं ज्जेव्व।
- 5. V. r. एषा।
- 7. V. r. इमीश्र ; इश्रमिश्रं
- / V· ा इसाअ ; इत्रामञ
- 9. V.r. मिणाल-मिलणं विद्य ।
- 10. V. r. निज्मात्रादि ; निज्मात्रदी ; दीसदि । 11. V. r. मांसलतां दधत्यपि
- 12. V. r. चन्द्रिकोह्योते

13. V. r. इवास्याः।

2. Repeated in PraP. 1. 27.

4. V. r. चन्दाधिदेवता ज्जेव्व

6. V. r. मिश्र-लं छनसस ।

8. V. r. ग्रइर-परिधत्तं ।

नख¹-दिलत-हरिद्रा-ग्रन्थि-गौरे शरीरे
स्फुरित विरह-जन्मा कोऽप्ययं पाण्डु-भावः।
बलवित सित यस्मिन् सार्धमावर्त्य हेम्ना
रजतिमव कृशाङ्ग्याः किल्पतान्यङ्गकानि॥१९॥
विदूषकः। पारअ-रस-चुंबिअं विअ सुवण्णं से लावण्णं।
कम-कंत³-गोरत्त्रणेण आकिट्टं विअ अंगं⁴ आपंडु⁵-भावेण।
मृगाङ्कावली। हंहो हिअअ, णअणेहिं दिट्टो सो°, तुमं

च० त०—मांसले पुष्टेऽपि । व्यतिरिच्यते विशेषाधिको भवतीत्पर्थः । विभाव्यते । वि

तदनुगुणं वर्णयति तथाहोति । नखेन दिलतो निस्तुषीकृतो यो हरिद्राया प्रिन्थः "गाभाद्रे"ति महाराष्ट्राः । तद्वत् गौरे पीते । "गौराङ्गीति" मुरारिः । पांद्विति ध्विनः । यस्मिन् पांडु-भावे पांडिम्नि बलवित प्रवले सित पीत-वर्णेन मिश्रे सित इति यावत् । हेम्ना साधं सह, रजतम् आवर्त्य निष्पिष्य, कृशाङ्गयाः अंगकानि अवयवाः, किष्पतानि विरचिता इवेद्यर्थः । तथा च प्रकृत्या पीत-वर्णमस्या वपुर्विरह-पांडिम्ना मिलितं सद्रजत-मिश्र-कांचनिमव शोभत इति भावः ॥१७॥

क्रमेण पर्यायेण कान्तं रम्यं गौरत्वं पीतत्वं यस्मिन्। आपांडु-भावेन पांडिम्ना । "अ'गं काय-प्रतीकयोरि"ति सारस्वतः । आकृष्टमाकांतमिव । रराजेत्यर्थः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया विदृषकः] पारद-रस-चुम्बितमिव सुवर्णमस्या लावरयम् । कम-कान्त-गौरत्वेन आकृष्टमिवाङ्गमापाराङु-भावेन ।

[संस्कृतच्छाया—मृगाङ्कावली] हंहो हृदय, नयनाभ्यां दृष्टः सः, त्वम्

^{].} V. r. दर। 2. V. r. मृगाद्याः। 3. V. r. कम क्र'त।

^{4.} V. r. परिविश्विदं ; त्र्रोत्रिश्चिं। 5. V. r. पराडु । 6. V. r. no सो ।

उत्तम्मसि त्ति अचिरिअं¹। 'मूले वउल-लट्टीए' सुरा-गंडूस-सेओ कुसुकेसु मइरा-गंधुगगारेति ।

विद्षकः। किं वा कारणम् ?

राजा। (सकरणम्) इदं हि कारणं, बलवाननङ्गोऽस्याम् । इयं हि स्वेन हृदयेन कलहायते।

मृगाङ्कावली । अइ कप्पूर-सलाआ-सिसिर^६ विज्जाहरमञ्ज**!**

च० त०-येन नयन-द्वयेन स दृष्टस्तदेवोत्ताम्यतु वृथा कि त्वमुत्ताम्यसि इत्याश्चर्यम् । नायं त्वया दृष्ट इति भावः । निष्कारणं वैपरीत्येन फल-प्राप्तौ दृष्टांतमाह—मूल इति । उद्गार उदय इत्याश्चर्यमित्यस्यानुषङ्कः। यत्र सेकत्तत्र मूले गन्धेन भाव्यं, मूलं विहाय कुसुमेषु गन्ध इव प्रकृते नयनयोस्तृष्णीकयोः सतोरपि हृद्य त्वमुत्ताम्यसीत्याश्चर्यमृह्यम्। "अचरिअिम"ति कालिदास-श्रीहर्षादीनामिव कवेः प्रमादः। ''तूर्य-धैर्य-सौन्द्यी-श्चर्य-पर्यन्तेषु र" इति सूत्रेण अच्चेरमित्यस्यैव सामीचीन्यात्।

स्वेन स्वकीयेन।

कर्पर-रालाकादि-निर्माणं महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धम् । "शलाकाला" इति "शलाल" इति च महाराष्ट्राः। "तपित तापयती"ति माठरः। अत एव "तपित तनु-गात्री"ति

प्रा॰ प्र॰—उत्ताम्यसीलाश्चर्यम् । अचे रिमिति पाठः साधुः । मूले वकुल-यष्ट्याः सुरा-गगडूष-सेकः, कुसुमेषु मदिरा-गन्धोद्गार इति ।

[संस्कृतच्छाया—विद्षकः] किं वा कारणम् ।

[संस्कृतच्छाया—मृगाङ्कावलो] श्रयि, कर्पुर-शलाका-शीतल विद्याधर-मञ्ज,

^{1.} V. r. अचरित्रं अचरित्रं ; अहो अचरित्रं। 2. Add. r. अहवा।

^{3.} V. r. वलल्यहीए ; पविहो केहरस्स । 4. V. r. गंधुग्गारीति ।

V. r. कारणम् रत-सरागं हृदयमस्याः ; कारणान्तर-सरागं हृदयमस्याः ।

^{6.} Add. r. श्रतः इयं ; no इयं हि । 7. Add. r. सह ।

^{8.} V. r. सम्मच्छात्रा-सिसर।

^{9.} PPr. 3. 18, p. 66

तुमं पि तपसि¹ ? कहिं मे ° णिव्वुदि । जइ चन्द-मणी हुअवहं णीसंदअदि को एत्थ पडीआरो।

राजा। नमो महां मृगाङ्कावली-चतुरोपालम्भ-पात्रीकृताय। मृगाङ्कावली । सहि ! सामण्ण-कुसुम-वाणो भविअ मअणो एआरिसं⁸ करेदि⁹ ? ता बहू से¹⁰ विसेस-कुसुम-मआ¹¹ वाणा।

राजा। सलिलमय्यपि¹² दहति हिमानी। कुसुममय्यपि स्वभाव-वामा 13 मद्न-हस्त 14-पञ्च- शरी।

च० त०---नाथचरण-व्याख्यात-शाकुन्तले । निर्वृतिः सुखम् । निष्यन्दयते यदि उत्पादयति चेत्। "प्रतीकारः प्रतिक्रिये"ति ह्लायुधः।

मृगांकावल्याश्चतुरोपाळंभस्य पात्रीकृताय नम इति । तादृश-पुण्य-शीळत्वादिति भावः । सामान्येन केवल-दृश्य-नाटकादि-वेषाभिनय-साधारण्येनेति भावः। एतादृशं कर्म

बाधा-भरमिति यावत् । विशेषा ईदृश-बाधातिशयकारिणश्च ते ।

सञ्चिलमयी जल-प्राया। "हिमानी हिम-संहितिरि"त्यमरः। स्वभावेन निसर्गेण। "मनोज्ञ-वक्रयोर्वामिम"ति विश्वः। पंचानां शराणां समाहारः पंच-शरी। हस्तेति पदं सदा सन्नद्धत्व-सूचकम्।

प्रा॰ प्र॰—त्वमपि तपसि ? क मे निर्वृतिः ? यदि चन्द्र-मिण्हि तवहं निष्यन्दयते, कोऽत्र प्रतीकारः ?

[संस्कृतच्छाया - मृगाङ्कावछी] सखि, सामान्य-कुसुम-वाणो भूत्वा मदनः कथमेता-दशं करोति ? कर्मेति शेषः । तस्माद्वहवोऽस्य विशेष-कुसुममया वाणाः । हिमानी हिम-संहतिः।

- V. r. तवसित्ति । 2. V. r. कथं मे । 3. V. r. कथं मं ढज्जसि ।
- 4. V. r. no जइ।

5. V. r. नीसंददित्ति।

6. V. r. को वा।

7. V. r. no मञ्जराो।

- 8. V. r. एआरिस-दसं ।
- 9. Add. r. मत्रुगो।
- 10. V. r. गुण से ; बहू गां से । 11. V. r. विष-कुसुममत्रा ।
- 12. V. r. सलिल-रूपापि ; सलिल-रूपा। 13. V. r. चएडा। 14. V.r. no हस्त।

विदूषकः। भो पिअ-वअस्स, वरिसा-रत्ति¹-सक्कर-पुत्तलिआ विअ° खणे खणे ओज्झरन्ती³ कं ण दुमेदि⁴, किं उण मिलाण-मरुवक-कंद्लीव⁵ सुअंधा विरह-परिक्खामा वि इयं रमणिजा। किंअ⁶ कोरण्ड-कुसुम-माला⁷मिलाअमाणा⁸ सुहु क्खु रत्तत्तणं दंसेदि।

मृगाङ्कावली। °िकं करेदि 10 सहि 11! दुब्भेजा 12 प्पेम-

च० त०---शर्करा-प्रतिमाया वर्ण-कालापचय-मर्म महाराष्ट्रा जानंति। "पुतिल" "अपात" इति महाराष्ट्राः । खणे खणे इति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः । छणे छणे इति सुशब्दः । अक्ष्यादि-गणे क्षणस्यापि पठितत्वात् । कि पुनः कि त्वित्यर्थः । मरुवकाणां "दमने स्यान्मरुवकः पिण्डोतक" इति घनंजयः। "दवणा" इति महाराष्टाः। "कन्दली कन्द-संघयोरि"ति "इष्ट-गन्यः सुगन्धिरि"ति यादवामरौ । परितः सर्वावयवेषु क्षामा कुशा। मालेव स्रगिव। 'मिलाअमाणे'त्येतत् ''हसमाणा हसन्ती च हसमाणेति दिगि"ति प्राकृत-चंद्रिकायां शालिबाहनोक्तेः साधीयः। अत एव "मिलाअमाणाइ सरोरुइाइ'" इति विक्रम-विजये सायणः। रक्तत्वम् आरुण्यम्, प्रकृते अनुरागम्।

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-विद्षकः] भोः, प्रिय-वयस्य, वर्षा-रावि-शर्करा-प्रतिभेव चर्णे चर्णे अपचीयमाना कं न दुनोति । ओज्मरन्तीति शब्दो देशीयः । दुमे इत्यत दुनो दुमादेशः । किं पुनर्म्लान-महवक-कन्दलीव सुगन्धिः विरह-परिज्ञामाऽपीयं रमग्गीया । पिएडीतको मरुवक इत्यमरः। किञ्च, कोरएड-कुसुम माला म्लायन्ती सुन्दु खळु रक्कत्वं दर्शयति । "कोरण्डः पाटला-क्रसम" इति धन्वन्तरि-कोशः ।

[संस्कृतच्छाया—मृगाङ्कावली] किं करोमि सखि, दुर्भेद्या प्रेम-दुर्दीली । कोङ्कण-

^{1.} V. r. वासारिदु ; विश्रारेदु ; वस्सरिदु ।

^{2.} V.r. व्व 1

Add. r. एसा ; v. r. भिज्जन्ती ।

^{4.} V. r. दुःखेदि ; दुम्मेदि ।

^{5.} V. r. मिलागा वि मरुवक-कन्दली।

^{6.} V. r. 精 司;

^{7.} V. r. कोरंट कुसम-मालाब्व।

^{8.} V. r. मागावि।

^{9.} Add. r. सहि, श्रहवा।

^{10.} V. r. करीश्रद् ।

^{11.} V. r. no सिह। 12. V. r. दुच्छेजा।

दुदोली । (संबेदम्) सहि! णिरणुक्कोसो क्खुसो, विरलो वा² पर-दुक्ख-दुक्खिदो जणो तथोआ वा पंचम-हंकारोम्मुकः -कुसु-मुप्पीड-विडविणो । (सप्रश्रयम्) अइ तिहुअणेक्क-धाणुक वम्मह⁵ ! मिअं क-चूडामणि-परिक्खिद 6-तिक्खत्तणेहिं सरेहिं महिला-अणं पहरन्तो⁷ ण लज्जिसि ? जाणामि जिद⁸ तस्सिं पि अणे एव्वं एव्व⁹ आरभडी-पचंडो¹⁰ होसि ।

च० त० — प्रेम्णा दुर्देछि। निरिति, प्रकृत्या नितराम् अनुक्रोशः यस्मिन। सांप्रतं निर्गतः अनुक्रोशः यस्मादियाशयः । विरलो वा खल्प एव, परस्यान्यस्य दुःखे सति दुःखितः । पंचमाश्च ते हुंकाराः कोकिल-ध्वनयः तैः साधनैः उत् उचैः मुक्तास्त्रकाः प्रका-शिता इति यावत् कुसुमान्येव उत्पीडा यैस्ते । विटपिनो वृक्षा आम्रादयः । स्तोका वा केचिदेवेत्यर्थः । ''स्तोकाल्पे"ति, ''व्यवच्छेदे विकल्पे वे"त्यमरार्जु नौ । सप्रश्रयं स-विनयम् । "धन्त्री धानुष्क" इसमरः। "मन्मथे व"11 इति वत्वम्। महिला स्त्री सैव जनो लोकः तम्। जानामि त्रिभुवनैक-धानुष्क इतीति शेषः। तस्मिन राज्ञि। "आरभट्यार्भटी चाटु-हासादावि"ति मुकुटः । तथा "प्रचण्डो दुःसह" इति नन्दी ।

प्रा॰ प्र॰-देशस्था त्रतिशयार्थे दुर्देलि-शब्दं व्यवहरन्ति । सखि, निरनुकोशः विरत्तो वा पर-दुःख-दुःखितो जनः, स्तोका वा पञ्चम-हुङ्कारोन्मुक्त-कुसुमोत्पीड-विटिपनः। पञ्चम-हुङ्कारः कोकिल-ध्वनिः। "पिकः कूजति पश्चमि"ति श्रीनाथः। शेखरे पुंसी"ति हेमचन्द्रः । श्रीय, तिभुवनैक-धानुष्क, मन्मथ, मृगाङ्क-चूडामिण-परीचित-तीन्द्रणत्वैः शरैमेहिला-जनं प्रहरत्र लज्जसे। जानामि यदि तस्मित्रपि जन एवमेवारभटी-प्रचराडो भवसि ।

^{1.} V. r. पेम्म-दुद्दोग्री।

^{2.} V. r. 到 1

^{3.} V. r. एाव पंचम-सकारामुक । 4. V. r. ए। भ्रमरामुत्तकुसमुप्पीडविडम्बिणो ।

^{5.} V. r. मस्मह ।

^{6.} V. r. परिक्**खि**त्त ।

^{7.} V. r. विशाहंतो ; विग्गहन्तो । 8. V. r. जत् ।

^{9. .}V. r. इमेग्र। 10. V. r. चराडो। 11. PPr. 2. 40, p. 99.

राजा । सुतनु, सुतरामारभटी-प्रपञ्चः । विदूषकः । (उच्च हिसित्वा) अणंगस्स आरभडित्ति । महाहासकरं में ।

राजा। किमिदं यदुचे हैससि, नैवं बासय ।

मृगाङ्कावली। विअक्खणे! जण-सञ्चारो विअ । ता
कदली-थंमन्तरिदे मिविअ जाणीमो किं एदं ति। (तथा कुरुतः)।
विदूषकः। एहि पविसह्म (इति परिक्रामितकेन)।
राजा। (शिशिरोपचार-सामग्रीमालोक्य नाट्ये नादाय च)
मृणालमेतद्वलयीकृतं तथा
तदीय एकोऽप्यवतंस 10-पह्नवः।

च० त०—"जन-संचार" इत्यादि प्रस्तावायाह उच्चैरिति। साङ्गस्येवेति भावः।
थंभेति। काल्ठिदासादीनामिव कवेः प्रमादः। खंभेति साधः। "स्तंभे ख" इति
वरक्चिनाऽभिधानात्। अत एव खांव इति महाराष्ट्राः।

''परिक्रमाभिनयनं परिक्रामितकं मतमि''ति नाट्य-पद्धतिः। 'परिक्रमः' संचारः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] त्र्यनङ्गस्यारभटीति महाहासकरं मे ।
[संस्कृतच्छाया—मृगाङ्कावछी] विचक्त्रणे, जन-सञ्चार इव, तस्मात् कदली-स्तम्भान्तरिते भूत्वा ज्ञास्यावः किमेतदिति ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] एहि प्रविशावः ।

V. r. त्रारभटीचएडः ; चारभटी-चएडः ।

^{3.} V. r. वि श्रारभिंडिति ; श्रारभडीश्रोति ।

^{5.} V. r. किमिद्मुच्चैईसितेन त्रास्यसीमाम् ।

^{7.} V. r. थंभन्तरिदा, गुम्मन्तरिदे।

^{9.} V. r. 箱 到 i

^{2.} V. r. no उच्चैईसित्वा ।

^{4.} V. r. महाहासो।

^{6.} Add. r. विचत्त्त्गा।

^{8.} V. r. no भविश्र ।

^{10.} V. r. एवेष वसन्त।

इदं च तस्याः कदली-दलांशुकं यदल¹ संक्रान्त इव स्मर-ज्वरः ॥१८॥

तद्नया तदुपभुक्त-मुक्तया शीत-वर्ग -सामग्रवात्मानं निर्वा-पयामि । (तथा करोत्युपविश्वति च । विदूषकोऽपि यथोचित-मुपविश्वति)।

राजा। (संतापमभिनीय) अहह अपर्यालोचितमाचरितम्। यतः—

शीतांशुर्विष-सोदरः फणभृतां लालास्पदं⁷ चन्दनं हारः क्षार-पयोभवः प्रिय-सुहत पङ्कोरुहं भास्वतः। इत्येषां किमिवास्तु वस्तु मदन-ज्योतिर्विघाताय⁹ यद्-वाह्याकार-परिग्रहेण¹⁰ तु वयं तत्त्व-त्यजो विश्वताः॥१९॥

च० त० — मृणार्लामित । दलान्येवाशुकम् । यत् यस्मात् । अत्रांशुके । अर्शुकं शुक्कमुण्णं च वर्तते इति भावः ॥१८॥

तत् तस्मात्। तया मृगांकावल्या। उपभुक्ता चासौ मुक्ता। निर्वापयामि सुखयामि। "अहहेत्यद्भुते खेद" इत्यमरः । आचरितं कृत्यमिति शेषः।

तदेवोषपादयित यत इति । यतः यस्मात् कारणात् । "स्यन्दिनी छाछे"त्यमरः 12 । "छाछ" इति महाराष्ट्राः । तासाम् आस्पदं स्थानम् । हारो मुक्तावछी । क्षारं पयो यस्य तस्मिन् छत्रणाञ्घौ भवतोति । भास्वतः सहस्रांशोः । प्रिय-सुहृत प्राण-मित्रम् । इति उक्त-

^{1.} V. r. सपत्र । 2. V. r. परित्यक्तया । 3. V. r. no वर्ग ।

^{4.} V. r. no उपविशति च। 5. V. r. यथोक्रमुपचरति । 6. V. r. त्रथवा ।

^{7.} V. r. लीला-पदं ।

^{8.} V. r. हाराः चार पयोभुवः।

^{9.} V. r. ज्वाला-विघाताय।

^{10.} V. r. परिश्रमेण ।

^{11.} AK. III, 3, 258, p. 227.

विचक्षणा। सहि मिअंकाविल ! फिलंदं में दूइत्तणेण। जं महाराओ वि एआरिसं अवत्थन्तरं उव्वहदि।

राजा। (सन्तापमभिनीय)

व्यजन-मरुतः श्वास-श्रेणीमिमामुपचिन्वते मलयज-रजो²धारा बाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रमुः³।

च० त०—प्रकारेण एषां शीतांशु-प्रमुखाणां मध्ये किमिव किं वा वस्तु । स्मर-संताप-वार-णाय, "ज्योतिः सन्ताप-तेजसोरि" ति किपछः । अस्तु । विष-छाछा-श्चारांवु-तपन-संबन्धादेक-मिष वस्तु न ममाऽऽनुकूल्याय, प्रत्युत शीतांशु-प्रभृतीनि चत्वार्थिष वस्तुनि प्रातिकूल्यायै-वेति भावः । ननु कथं तद्वस्तु प्रतिकूलमित्यपेश्चायामाइ यदिति । यस्य वस्तुनः शीतांशोछीछायाः हारस्य पङ्केरहस्य च बाह्यः क्रुटिछान्तःकरणाद्भिनो य आकारः साधु-ऋषं तस्य परिप्रहेण आदानेन । तत्त्वं बाधकतम-विष-छाछा-श्चारांवु-तपन-संबन्ध-परिज्ञानाभाव-रूप-तत्त्वं द्यजंतीति तत्त्वत्यज्ञः वयं तु विच्चताः । तदिदं "वयं तत्त्वान्वेषादि"द्यादि शाकुन्तलच्छायानुसरणमिति बोध्यम् । "विंशद् विंशतिरि"ति द्वि-रूपः ।।१६।।

अन्तरं भेदे । उत् उत्कर्षे, उचैर्वा । "बहती"ति च पाठः ।

तापस्त्र शान्त्यै क्रियमाणोऽयमुपचार एव संकट-भराय भवतीलाह—<u>ज्यजनेति ।</u> <u>महतः</u> पवनाः । उपचिन्वते वर्धयन्ति, ज्यजनानिल-संसर्गण श्वासानिला वर्धन्त इति भावः । मलयज-रजसां महाराष्ट्र-प्रसिद्ध-चन्दन-चूर्णानां धारा द्रवामारः । प्रपंचियतु

प्रा॰ प्र॰—वयिमिति । स्रहमित्येक-वचने प्रयोज्येऽपि क्रचिन्निर्वेदादिषु वयिमिति वहु-वचन-प्रयोगः कवीनां सम्प्रदायः । स्रत एव ''वयं तत्त्वान्वेषादि''ति शाकुन्तले ; थिङ मर्त्येन जिता वयं हहह नो विशद्भुजीयं दृथे''ति दिण्ड-काव्ये प्रयोगः ॥२१॥

[संस्कृतच्छाया—विचक्षणा] सखि मृगाङ्कावित, फिलतं मे दूतीत्वेन यन्महाराजोऽपि एतादशमवस्थान्तरमुद्रहति ।

^{1.} V. r. no जं।

^{2.} V. r. रसो।

^{3.} V. r. विभु: ।

^{4.} As., 1. 23.

कुसुम-शयनं कामास्त्राणां करोति सहायतां द्विगुण-गरिमा मारोन्माथः कथं नु विरंस्यति ॥२०॥ विदूषकः । अए°, मुद्दा-सणाहो लेहो विञ्र । राजा । न केवलं लेखः, स्मर-सन्धि-विग्रह°-सम्बन्धश्च । तथा हि पश्य—

> ताली-दलं यदकठोरतरं यदब मुद्रा स्तनाङ्क-घन-चन्दन-पङ्क-मृतिः। यद्बन्धनं विस-लता-तनु-तन्तुभिश्च⁴ कस्याश्चिदेष गलितस्तदनङ्ग-लेखः॥२१॥

च० त० — विस्तारियतुम् । प्रमुः समर्थः । चन्दन-रसत्तां विनैवं परिणत इति बाष्प-परं-परा गळंतीति भावः । "स्त्री-पुंसयोः समा छघ्वादय" इति समय-पद्धतेः 'धारा प्रभुरि'-त्युक्तम् । सहायतां साहाय्यं, कामास्त्राणां पुष्पमयत्वादिति भावः । अत एव द्विगुणो गरिमा आधिक्यं यस्त्र सः । मारात् स्मरात् । उत्माथस्ताडनम् । कथं वा । "कदा न्वि"ति च पाठः । विरंस्त्रति विराममवसानं प्राप्स्यतीत्यर्थः । तथा च कामस्यैवमस्त्रानन्तत्वे करुप-शतैरप्युन्माथस्यावसानमेव नास्तीति भावः ॥२०॥

मुद्रया सनाथो युक्तः।

स्मरं स्मर-विषये। संधि-विष्रही पूर्वं व्याख्याती। तयोः संबन्धः समाचार-

तालीति । यद् यस्मान् । अकठोरतरं कोमलम् । "पृवाले" इति द्राविद्धाः । अत्र ताली-दले । मुद्रा रहस्यार्थतयेति भावः । "जत्वाद्यं केषु(१) पत्रादौ राजाज्ञायां च मुद्रिके"ति संसारावर्तः । स्तनयोरंकः चिह्नं चासौ शीतोपचार-कृत-जतु-स्थानापन्न-सान्द्र-चन्दनस्य प्रा॰ प्र॰— संस्कृतच्छाया— विदृषकः] अये, मुद्रा-सनाथो लेख इव ।

^{1.} V. r. कामोन्माथः। 2. V. r. त्रहो। 3. V. r. स्मर सम्बन्धि।

^{4.} V. r. तनु-तन्तुना च ; तनु-तान्तवं च।

विदृषकः। ता एव्वं¹ एसो, सण्णिहिद²-परिचाए कारणं³ भणिद्व्वं।

राजा। (विदूषकं कण्ठेऽवधार्यः) विदूर-वसुधैव रत्न-शलाका-भृः भवद्वचोवृत्तिरेव रस-निष्यन्द-भूमिः। तदुपरि नाम दर्शय।

विदूषकः । (तथा करोति)। राजा। (वाचयति) निष्कृपस्य⁶, वराक्याः।

च० त०—पंकः तस्मिन मूर्तिः अंगुळीयक-रेखितेष्ट-देवता-प्रतिकृतिर्यस्य । "मूर्तिः काय-काठ्निये च देवता-विप्रहादिष्वि"ति हेमचन्द्रः । विस-छतायाः तनु-तंतुभिः सूक्ष्म-सूत्रैः । बन्धनं चाशिथिळीभाव-निरासायेति भावः । तित्रिषु स्थळेष्विष वर्तत इति शेषः । तत् तस्मात् । गळितः प्रमाद-पतित इत्यथैः । विद्याधरमञ्जस्य त्रिळिङ्काधिपतित्वात्ताळी-दळ-प्रकरणिमत्यवगन्तव्यम् ॥२१॥

एष लेखः। एवं यथा भवता निर्दिष्टस्तथैवेसर्थः। तथापि किंचिदस्तीत्याह सन्निहिते समीपस्थे तव पुरत इति भावः। परित्यागे लेखस्येसर्थात् सिद्धम्।

अवधार्य धृत्वेति यावत । स्वाभिप्राय-कथनादिति भावः । विदुरेत्युक्छेखो "विदूर-भूमिरि"त्यादि? -काछिदास-कवनानुसारीति बोध्यम् । विदुरेति स्रान्तः पाठः, "विदूर-दोछे"ति कोकिछोक्तः । भूः स्थानम् । "भूः पृथिव्यामपि स्थान" इति रभसः । वचसो वृक्तिः रोतिः कौशिकीव । रसानां श्रुंगारादीनां निष्यन्दस्य उद्गारस्य भूमिः नान्येति भावः ।

नितरां कृपा यस्य, निर्द्यस्य च। निर्दयस्येति संबन्धे षष्ठी। वराक्याः पत्रिमिति रोषः। "वराकी त्वधमे"ित त्रिकाण्डी।

प्रा॰ प्र॰ — [संस्कृतन्छाया—विदृषकः] तस्मादेवमेष, सन्निहित-परिस्यागे कार्गं भणितव्यम् ।

V. r. तीए ज्जेव।
 V. r. सिन्निधि।
 V. r. परिचात्र कारगां।

^{4.} V. r. कर्गो विश्व ।

^{5.} Cf. KM. I., 18. p. 33.

^{6,} V. r. निष्कृप।

^{7.} KS., 1. 24. p. 13.

विदृषकः । उम्मुदिअ¹ दंसइस्सं । (तथा कृत्वां) भो, अर-अणं रअण-करंडअं, अणक्खरो लेहो ।

राजा। कामं करुण-गम्भीरः प्रयोगः कल्लोलयिति मानसम्। (विचिन्त्य) अये, ताली-दल-संपुटम् अन्विष्य , किञ्चिन्मन्त-गुप्तये , °तत्र राङ्कमानया सृचितं स्यात्।

विदृषकः । (तथा कृत्वाऽवलोक्य सहर्षम्) अहो दे बुद्धि-विहवो ! किं⁷ वण्णणं मिअङ्का-लंछणस्म रोहिणी-वछ्ठहोत्ति⁸ । राजा । विसंष्ठुलं⁹ वाचयति—

च० त०—उन्मुद्रय उन्मुच्य । करण्डकं "करण्डा" इति महाराष्ट्राः । यथा अरत्नं रत्न-करण्डकं वृथा तथा अनक्षरो छेखो वृथेति भावः ।

निष्क्रपस्येत्यर्थमनुसंद्धान आह — करणा दया। कामं पर्याप्तं यथा तथा। कल्लोलयित अतिशयेन तरङ्गयतीयर्थः। ताली-दलस्य संपुटं तत्-पत्र-निर्मितां वर्तुं लाकारां चिन्द्रकामित्यर्थः। अन्त्रिष्य गवेषय। मन्त्रस्य निज्ञ-रहस्यार्थस्य गुप्तये रक्षणाय। तत्र संपुटे, चिन्द्रकायामिति यावत्। किंचित् किमिष्, अक्षर-जालिमित्याशयः।

वल्लभत्वं सहज-सिद्धमिति भावः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] उन्मुद्य दर्शयिष्यामि । भो भो, श्ररत्नं रत्न करण्डकम् ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] श्रहो ते बुद्धि-विभवः ! कि वर्णनं मृग-लाञ्छनस्य रोहिग्गी वल्लभ इति ।

^{1.} V. r. उद्भिद्य। 2. V. r. कन्द्लयति। 3. V. r. संपुर्टी।

^{4.} V. r. (विमृश्य) सन्धि-बन्धमन्वेषय ; (विमृश्य) तत्-सन्धि-बन्धन वेशया ।

^{5.} V.r. गुप्तया। 6-6. V.r. काम-तन्त्रमास्चितं ; काम-तन्त्रमास्त्रितं ।

^{7.} V. r. किं वा। 8. V. r. बह्लहस्सत्ति।

^{9.} V. r. विस्पष्टं ; सविसङ्कलम् ।

[विधत्ते सोह्रे खं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचन-युगे ।] यदादत्ते दृश्यादिखलमपि भाव-व्यतिकरम्

(विचिन्त्य)।

पाणि-प्रेञ्खणतो विशीर्ण-शिरसः स्वेदांबु-रुग्ण-श्रिय-² स्ता इत्याञ्चति-लेशतो³ मनसि नः किञ्चत्प्रतीतिं गताः।

च० त० अथ महाराष्ट्र-भाषायां शिखरिणीति मधुर-पदार्थ-विशेषस्याभिधानात तन्नाम-विशिष्टच्छन्दोविशेष-शिखरिणी-पद्यस्य तृतीयं पादमुदाहरति यदिति । यत् चतुर-कोणेक्षणादि-धुरंधरं छोचन-युगमित्यर्थः । द्रष्टुं योग्यो दृश्यस्तस्मान्त्रायकात् अखिछं कृतस्त्रमपि भावानां व्यतिकरम् । "भावः सत्ता-स्वभावाभिप्राय-चेष्टे"ति "व्यतिकरो योग-संबन्धयोरि"त्यमरार्जुनौ । आदत्ते गृह्णाति, जानातीति यावत् । तथा च परेंगित-भावावगमन-साधनतया छोचनयोरेव सर्वाति-शायित्वमिति भावः ।

विचिन्य विचार्य, असराणीति शेषः।

पाणीति। पाणेदंक्षिण-करस्य प्रेंखणतः कंपनात्। विशेषेण शीर्णानि दिलतानि शिरांसि ऊर्ध्व-भागा यासाम्। स्वेदांबुभिः धर्म जलैः। रुग्णाः भुग्नाः श्रियः शोभाः चाक-चक्यानि यासां ताः। ताः प्रसिद्धतया दृश्यमाना इति। आकृतेराकारस्य लेशतः एकदेशात् नः अस्माकं हृदि किंचिदीषंत्। प्रतीतिं प्रत्ययं विश्वासं गताः प्राप्ताः।

प्रा॰ प्र॰—विसंष्ठुलं मन्दम् । "विसंष्ठुलं विसंस्थुलं मन्दमित्यर्थ-वाचकं" इति वि-रूप-कोशः ।

^{1.} Add. r. सवितर्क । 2. V. r. स्वेदावलुप्त-प्रिय ; स्वेदाम्बु-लुप्त-श्रिय ।

^{3.} V. r. इलाकृतितो मनाग्।

वैचित्त्यात् ' पुनरक्त-लाञ्छनभृतः कण्ट्ये न ' वाच्येन वा ' व्याक्षेपं कथयंति पक्ष्मल-हशो लेखाक्षर-श्रेणयः ॥२२॥ विदूषकः । किं उञ्बेछिदि केलि-कदलीए करि-शुण्डा-दंडाबेडो १ ता एहि अणुसरह्म ।

राजा। इदमुभयमनन्यगामि, यन्मृगाङ्कानुवर्तनं रत्ना-करस्य, मम हदयानुवर्तनं च भवतः।

च० त० — विगतम् अस्थिरं चित्तं चेतो यस्याः सा विचित्ता तस्याः भावः वैचित्त्यम् । तस्माद्धेतोः पुनक्तानि पुनिर्लिखनानि च तानि छाछनानि विसर्ग-बिन्दु-मात्रादयः तान विभ्रतीति भृतः। रेखामु पंक्तिपु । छेखेति पाठे अनंग-छेख इत्यर्थः । अस्राणां श्रेणयः। "वर्णश्रोणिरियमि" ति तारा-परिणये सायनः । कण्ड्येति, छज्जा सूच्यते । वा अथवा । वाच्येनेखौत्सुक्यं व्यज्यते । भावेनेति कारण-वशादृद्धोन निज्ञानुराग-विशेष-रूपेणाभि-प्रायेणेत्यर्थः । पक्ष्मछे पक्ष्म-निविद्धे दृशौ यस्याः तस्या नायिकायाः । व्याक्षेपं मनोरथ-विशेष-व्याप्रतत्वं कथयन्ति शंसन्ति । अत्र कर-कंपनादिकं सात्त्विक-भाव-जन्य-मिस्यनुसन्धेयम् ॥२४॥

प्रा॰ प्र॰ — कण्ड्यो न कण्ठ-स्थलस्थेन, अप्रकटेनेति यावत्। वाच्येन वक्तुं योग्येन। उभयत भावेनेति शेषः।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] किम् उद्वेक्षति केलि-कदल्यां करि-शुराडा-दराडावेष्टः । उद्वेक्षति कम्पते शिथिलीकियते इति यावत् । वेड-शब्दो देशीयः । तस्मादेह्यनुसरावः ।

I. V. r. वैचित्र्यात ।

^{2.} V. r. खगडेन ।

³ V. r. वाक्येन च।

^{4.} V. r. उक्खी अदि ; उवेक्खी अदि ।

^{5.} V. r. कदली-कन्दलीए।

^{6.} V. r. करि-शुग्डावेगो।

विदूषकः। (अङ्गुल्या निर्दिशन्) इदो माधवी-लदा-मण्डवं गदा। जदो मअर-इअ-पसिद्धि व्य पअ-रिंछोली दीसदि। ता णिवुणं अग्गतो भविअ णिरूवहा ।

(तथा कुरुतः)।

मृगाङ्कावली। (लतान्तरे चिन्द्रका-स्पर्शमभिनीय संस्कृतः माश्रित्य)—

> प्रिय-विरह-महोष्मामर्मरामङ्ग-रेखा⁶-मिय⁷ हतक-हिमांशो ! मा स्पृश कीडयाऽपि । इह हि तव लुठन्तः प्लोष-पीडां भजन्ते दर-जरठ⁸-मृणाली-काण्ड-मुग्धा मयूखाः ॥२३॥

च० त०—प्रियेति। "हतको नीच" इति पद-मंजरी। अिय हिमांशो क्रीडया छीछ-यापि प्रियस्य विरहेण ध्वनिः, अप्राप्ता महांश्चासौ उप्पा सन्तापः। 'मर्मरः स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्" इत्यमरः। प्रकृते सन्ताप-वशाच्छु क्रामिति यावतः। अंगमेव रेखा रेखा सूत्र-परिणत-तनुं मा स्पृशः। इह ममांगे छुठन्तः। दरं किंचितः। जरठा म्छानाश्च ते मृणाछी-काण्डाः तद्वनमुग्धाः सुन्दरा मृढाश्च। "अिख्यां मृणाछिमि"त्यमरोक्तेर्मृणाछीति कवेः प्रमादः। तव मयूवाः किरणाः प्रोष-पीडां दाह-वाधां भजनते हि। तथा च प्रसिद्धानछोष्मापेश्चया विरहानछ-महोष्मा अतिपीडा-कारक इति भावः।।२३।।

प्रा॰ प्र॰ —[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] इतो माधवी-लता-मराडपं गता । यतो मकरध्वज-प्रसिद्धिरिव पद-पंक्तिर्द्धश्यते । रिछोछी-शब्दो देशीयः । तस्मान्निपुरामग्रतो भूत्वा निरूपयावः । आ समन्तात् मर्मरो यस्यां सा आमर्भरा ॥२३॥

^{1.} V. r. जं दाणीं 2. V. r. पश्च-सरिण । 3. V. r. रिंद्धोरी ; पश्चिवच्छोलो ।

^{4.} V. r. गिहुत्र अप्पमत्ता।

^{5.} V. r. शिरूवेहा।

^{6.} V. r. मुमु रामङ्ग-लेखा।

^{7.} V. r. मिप ।

^{8.} V. r. जठर।

(इति द्विस्त्रिरभिधाय रोदिति)।

राजा । (विदृषकं प्रति) संवे कारय चक्षुषी पारणाम् । यतः

अन्तस्तारा-तरिलत-जलाः स्तोकमुत्पीडमाजः व

पक्ष्माग्रे षुं प्रसृत -पृषतः कीर्ण-धाराः क्रमेण।

चित्तातङ्कं निज-गरिमतः सम्यगासूत्रयन्तो

निर्यान्त्यस्याः कुवलय-दृशो बाष्प-वारां प्रवाहाः ॥२४॥

च० त०—रोदितीत्यश्लील-कथनम् "अपि प्रावा रोदिती"ति कवयतां श्लीकण्ठा-दीनामिव नाटक-विरुद्धमालंकारिकासंभवमपि कवेरचातुर्यं क्षन्तव्यम्। अव्यवधानेन रोदिति राजेति ध्वनिश्च।

पारणाम् अस्या दर्शनमिति यावत् । नतु शनैभेवतु का त्वरेत्याशंक्य नोपेक्षा-समय इत्याह् यतः यस्मात् ।

अन्तरिति ध्वितः, अभ्यन्तरे। तारयोः कनीनिकयोः। तरिलतानि छोलितानि जलानि यैः। स्तोकं सूक्ष्मं यथा तथा। उत्पीडं वृद्धि भजन्तीति भाजः। पक्ष्मणाम् अत्रेषु अचलेषु प्रसृतानि ज्याप्तानि पृषंति येषामः। "पृष्कित विन्दु-पृषतावि"त्यमरः। क्रमेण पर्यायेण कीर्णाः धारा येभ्यः। निजः स्वकीयश्चासौ गरिमा आधिषयं तस्माद्धेतोः। चित्ते आतंकम्। "रुक् ताप-शंकास्वातंक" इत्यमरः। प्रकृते 'रुक्' मदन-रुजा, 'तापो' विरह-संतापः 'शंका' देव्या भयम्। "भृशार्थे सम्यिगि"ति नन्दी। आ समन्तात् सुत्रयन्तः अंकुरयन्तः। दृशोऽस्था इति पंचमी, संबन्धे षष्टी वा। प्रा॰ प्र॰—"उत्पीडः स्यादुपचय" इति हेमः॥२४॥

^{1.} V. r. no सखे।

^{2.} V. r. चतुषोः पारायणम् ; चातुषीं पारणाम् ।

^{3.} V. r. no यतः ।

^{4.} V. r. तरल-तरलाः ।

^{5.} V. r. उत्पीडयन्तः।

^{6.} V. r. प्रथित।

^{7.} V. r. कर्णधाराः।

^{8.} URC., 1. 29, p. 18.

अपिच,

मुक्त्वाऽनङ्गः कुसुम-विशिखान् पञ्च कूणी कृताग्रान् मन्ये मुग्धां प्रहरति हठात्पिलणा वारुणेन । वारां पूरः कथमितरथा रूफार-नेत्न-प्रणाली-वक्त्रोद्घान्तिस्रविल-विपिने सारणी-साम्यमेति ॥२५॥ (विदूषकं हस्ते गृहीत्वोपसृत्य सानुराग-प्रश्रयम्)

च० त०—प्रवाहाः निर्यान्ति निर्गच्छन्ति । उल्लेखोऽयम् "अयं तावद्वाष्प" इति श्रीकण्ठ-कवनच्छायानुसारीति बोध्यम् ॥२४॥

भंग्यंतरेणाह अपि चेति । अनंग इति सांगत्वे वैमुतिक-न्याय इति भावः । "कूणनं कुण्ठनं समे" इति रक्षमाळा । कुमुमानि अरिवन्दाशोक-चूत-नव-मिळ्का-नीळोत्पळानि, तान्येव विशिखान । चतुर्दश-मुवन-स्थित-प्राणि-मात्र-प्रहारेण पंचािप कुण्ठितामा विगत-शिखाश्चेति भावः । अत्र एव तान मुक्त्वा दृरे परित्यज्य । वरुण-संबन्धिना पत्रिणा शरेण वारुणाख्येणेति यावत । इतरथा एवं न चेत् । कथं स्फारे भूयस्यौ च ते नेत्रे एव प्रणाल्यौ ताभ्यां वक्त्रे वदने चद्वान्तः पातितः । वाराम् अपां पुरः । "प्रवाह" इति महाराष्ट्राः । त्रित्व-संख्या-विशिष्टा वळ्य एव विपिनं तस्मिन । "वळी वळिरि"ति द्वि-रूपः । "कुष्टेयं वळिरि"त्यौत्तराहाः । सारिणीनां साम्यम् चपमाम् । सारिणयः "काळवे" इति महाराष्ट्राः । एति प्राप्नोति । तथा च स्मरेण वारुणास्त्रे प्रयुक्ते सत्यिकतया नेत्र-मार्ग-निर्गतो वारि-पूरिक्षविक्र वने सारिणी भवतीति भावः ॥२१॥

प्रश्रयो विनयः।

प्रा॰ प्र॰-कूणीकृतं कुरियतम् ॥२५॥

^{1.} V. r. कुएठी ।

^{2.} Cf. KM. 4. 13; URC. act 6, beginning, p., 124.

^{3.} V. r. कथमपुरथा। 4. V. r. URC. 1. 29. p. 19.

यस्य कृते वहिस¹ रुजा² मृदित-मृणालानि³ गाताणि। यस्य⁴ कृते सोऽपि तथा⁵ तदखण्डित⁶-शासनो मदनः॥२६॥ तदयं सम-दुःख-सुखो जनस्त्वां विरचिताञ्जलिः प्रसादयति। मृगाङ्कावली। (सप्रणयं⁷ ससाध्वसञ्च तमवलोक्य⁸) किं एसो अणंगो १ पर-पुरिसो⁹, असिप्पि-संपुडा वा¹⁰ मोत्तिअ-

च० त०—राजा तामाह यस्येति। यस्य मम छते यद्र्थमिति यावत्। "यशसेऽर्थ-कृते" इति स्मरणात्। हजाः संतापान् वहसि धारयसि। हजा सन्तापेन उपलक्षिता। 'वहसी'ति पद-मिहम्ना त्विमत्यर्थात् सिद्धम्। यस्य छते मृदितानि लोलनेन मिदितानि मृणालानि शयन-विसानि यैः। गात्राणि अवयवान। "वपुष्यवयवे गात्रिमि"ति नामनिधानम्। वहसि मद्र्थमेव गात्रं धारयसीति भावः। सोऽपि अहमिति यावत्। अपिः संभावनायाम्। तथा त्वं यथा तथैवाहमित्यर्थः। तथा च तव कृते हजां वहामीत्यादिकहो राज-पक्षे कार्यः। यद् यस्मात् अहमप्येवं विरुद्धः। तत्तस्मान्मदनः अखण्डितं शासनम् आज्ञा यस्य। "चैष" इति पाठे गात्राणि चेत्यन्वयः, एषोऽह-मित्यर्थः। अत एव 'व्रह्मन नमामि त्वामेव जन्मिनं द्रविडं कृह। काशि काशीति नित्यं यो हिण्डमानोऽपि मुच्यते।।" इति जाति-गुणोक्षासे नाथचरणाः। "एष आगतोऽस्मी"ति क्षेमेन्द्रश्च।।२६।।

अयमहमित्यर्थः । समे समाने दुःख-सुखे यस्य, त्वया सहेति शेषः । प्रसादयति, प्रसादयामीत्यूहः ।

प्रा॰ प्र॰—रुजा द्वितीया-बहुवचनं, तृतीयैक-वचनञ्च। तेन यच्छब्द-द्वय-सार्थक्यम्। ''सन्तापे रुग् रुजा स्त्रियाम्'' इति वैजयन्ती ॥२६॥

[संस्कृतच्छाया—मृगाङ्कावली] किमेषोऽनङ्गः ? पर-पुरुषः, अशुक्ति-सम्पुटा वा मौक्तिकोत्-

^{1.} V. r. वहति । 2. V. r. जनो । 3. V. r. मृगालोपमानि 4. V. r. तस्य ।

V. r. यदि सोऽपि हि ।
 V. r. तदखगड ।
 V. r. सिप्रयञ्च ;
 स्वगतं सस्पृष्टं ।
 V. r. no तमवलोक्य ।
 V. r. त्र्यगाविरिसो विरिसो ;
 त्रयगवभो विरिसो ।
 V. r. संपुडभवा ; संपुडगगमा ।
 KavP., 1. 2.

उप्पत्ति । किं च चृद ै-लि हिअव्य सहआरी भूता, राशिव्य कण्णआत्तणं³ उपगदा एद्स्स⁴ दंसणेण महग्घीकिदा⁵ मे तणु पडिभादि⁶। (तं प्रति⁷) सहि, एसो सो⁸ राआ

च ० त०-- औत्सुक्यात् प्रणयः, सात्त्विक-भावात् साध्वसं च । चिह्नं सात्त्विक-भावस्य खोदः। "खोदः कंपश्च साध्वसिम"ति रूपकादशोक्तेः। एष किमनङ्ग इति काकुः। नेत्यत्र युक्तिमाह परेति। तस्य अन्यत्वादिति भावः। अयं तु पुरुषो मदीयः, तस्मादनङ्गो नायम्। किं तु सांगत्वात्तद्धिक एव। तथा च सौन्दर्यं नास्य समः कश्चि-द्स्तीति भावः। अनङ्ग इति कवेरचातुर्यं ध्वनि-दोषात् ''कंदप्पो" इति पाठः करूप्यः, कंदर्प इसर्थः । परश्चासौ पुरुषः । ''परान्य-श्रेष्ठयोरि''समरमाला । न विद्येते शुक्ती एव संपुटे आच्छाद्के यस्याः। वा-शब्द एवार्थकः। तथा च शुक्ती विना मौक्तिकमेव एतदाकारेण परिणतमिति भावः। चृतेति। मे मम तनुरात्मा समञ्ख्या अहमिति यावत्। "तनुरात्मनि गात्रे स्त्री क्रुशे त्रिष्वि"ति केदारः। सहकारीभूतेति योग्यतया उत्तरत्र मिथुनीभावादिष्विति भावः। कन्यकात्वं युवितत्वम्। "कन्या राशि-विशेषे च कुमार्या युवतावि"त्यर्जु नः। अत एव "कन्या करे मृद्रती"ति नाथ-चरण-व्याख्यात-भारत-चंप्वाम्। "कन्यकरो" इति क्षेत्रियश्च। महार्घीकृता अतिकृतार्थीकृतेवि यावत्। तं प्रति राजानमधिकृत्य। स प्रसिद्धः।

प्रा॰ प्र॰-पत्तिः । किञ्च, चूत-यष्टिरिव सहकारीभृता, राशिरिव कन्यकात्वमुपगता, एतस्य दर्शनेन महार्घीकृता मे तनुः प्रतिभाति ॥ सहकरः त्राम्रः, सहकृत्यञ्च । कन्या राशि-विशेषश्च ॥

^{1.} V. r. मोत्तिश्रोप्पत्ति ।

^{2.} V. r. कांच्या।

^{3.} V. r. रीदिव्य कगात्रत्तगां।

^{4.} V.r. जस्स ।

^{5.} V. r. दंसण-महद्धिदा ; दंसण-महग्घदा। 6. V. r. तणु मे पलिभादि ।

^{7.} V. r. अपवार्य विचन्न्गां प्रति ; तां प्रति । 8. V. r. एसो सो सिंह ।

विज्जाहरमञ्जो जो सिरी-सरस्सइणं वञ्चहो मअणसुन्दरीए अ। जस्स वञ्चहाओ सिरी-सरस्सई-मअणसुन्दरिओ ।

विचक्षणा। आम् ।

राजा। विचक्षणे, नन्त्रेवं वक्तव्यं भवति, यो मृगाङ्का-वली-वल्लभो यस्य मृगाङ्कावली वल्लभेति।

(तां प्रत्यञ्जलिं बद्धा)

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चिल्लिमन्दीवरं । स्फुटीकुरु रदच्छदं भजतु । विद्रुमः खेतताम् ।

च० त०—एष पुरोवर्ती । श्रीति ''श्रोलक्ष्मा विष्णुः पृथिवी-पतिरि''ति स्मरणात् । संपदिति केचित्, तन्न, सरस्वतीति मृल-वाक्य-विरोधात् । अत एव ''संगतं श्री-सरस्वत्योरि''ति मर्तृ मीढः । मदनसुन्दर्याः देव्याः । ''यस्ये''त्यादि पुनक्तिरन्योन्य-प्रीति-सूचनाय ।

"आम् ओमङ्गीकृतावि"ति द्वि-रूपः ।

तां मृगांकावलीं प्रति उद्दिश्य।

डपमानान्यधरीकुर्वन डपमेयानवयवान वर्णयित तरंगयेति । तरंगयेत्यनेन सह वर्ण-प्रासाय ''अंगने'' इति संबोधनम् ''विशेषास्त्वंगने''त्यमरः । हे अङ्गने, दृशः छावण्य-प्रयुक्त-पूजायां बहुवचनमिति केचित्, अचातुर्यमित्यन्ये, छोचने इत्येवाशयः । कर्म । तरंगय विस्तारय, स-विछासं पश्येति यावत् । तेन हि किं फर्छमित्यत आह चित्रं कान्त्यादि-गुणैराश्चर्य-

प्रा॰ प्र॰—सिख, एष स राजा विद्याधरमङ्काः, यः श्रो-सरस्वत्योवेङ्कामो मदनसुन्दर्याश्च ? यस्य वङ्कामाः श्री-सरस्वती-मदनसुन्दर्यः ?

आम् इलङ्गीकारे।

रदच्छद्म् अधरम् ॥२७॥

- 1. V. r. वल्लहा।
- 3. V. r. add राजा।
- 5. V. r. ऐन्दीवरं।
- 7. Vikramorvaśī, 5. 24, p. 141
- 2. V. r. मञ्रणसुन्दरी अ।
- 4. V. r. add च।
- 6. V. r. व्रजतु ।
- 8. II. 6. 3, p. 91.

क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-¹ मुद्ञ्चय° मुखं मनाग्भवतु च द्वि-चन्द्रं नभः ॥२७॥] मृगाङ्कावली । (स्वगतम्) भअवदि मअंक-मंडणे° जामिणि! सजामा[‡] होहि⁵।

राजा। सखे! न हार - विरहमई त्येषा। न चित्र-शिखण्ड-दाम्ना विना चकारत्युदीची। (इति कण्ठादवतार्य नायिका-कण्ठे हारं विधत्ते)।

च० त०—करम् इन्दीवरं नीलोत्पलं पततु अध इति शेषः । स्फुटोक्करः प्रकाशय । विद्रमा-द्रप्यधरः शोण इति भावः । क्षणं क्षण-मात्रम् । वपुत्तनुम् अपावृणु अपगतावरणं कुरु, दर्शयेति यावत् । कांचनं कर्तृ । कालिकां नैल्यं स्प्रशतु, कांचनाद्षि वपुः पीतवर्णमिति भावः । मनाक् किंचित् । वदनम् उदंचय उन्तमय । नभो गगनं कर्तृ । द्वौ चन्द्रौ यस्मिन् द्विचन्द्रं भवतु । पूर्व-चन्द्रापेक्ष्या मुख-चन्द्र एव श्लाघ्य इति भावः । तथा च त्वमनवद्य-सर्वावयवा शोभस इति हेतु-गर्भ-विशेषणम् ॥२७॥

स-यामा अवशिष्ट-प्रहरा। जामिणीत्यत्र "यस्य ज" इति तत्त्वम्। ज्दीची उत्तरा दिक्। चित्र-शिखण्डिनां दाम्ना मालया विना न चकास्ति न शोभते।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—मृगाङ्कावलो] भगवति मृगाङ्क मण्डने, यामिनि, स यामा भव।

"सप्तर्षयो मरीच्यति-मुखाश्चित्रशिखण्डिनः" इल्यमरः ।

^{1.} V. r. कालिमा।

^{2.} V. r. व्युदश्चय ; प्युदश्चय ।

^{3.} V. r. मिश्रंकाभरखे।

^{4.} V. r. सर्यंजादामा ; सद-जामा ।

^{5.} Add. r. चित्तसिखंडिदाम सत्तरिसि-मण्डलं। 6. V. r. हार-लता।

^{7.} V. r. दाम ।

^{8.} PPr. 2. 31. "आदेर्यो जः"।

विदूषकः । उचिद-समागमो क्खु एसो कण्ठं रञ्जेदि । जं दाणीं णित्तल-मुत्ता -हल-मालालङ्करणो सुन्दरी-अणो वक्कोत्ति -विभूसणो विअ सुकइ-वाणी-बन्धो ।

नेपथ्ये। चाह्यिजंतु लदा-मंडव-पहुदीणि विलास-हाणाइं, ताणिजन्तु कडिक्कआ दुआराइं, णिविद्यजन्तु अग्गलाओ , चिट्टन्तु जहाणिअ-हाणं बाहिरदो जामइल्ला सोविद्ला।

च० त०— उचितः युक्तः समागमः प्राप्तिर्यस्य । एष हारः । निस्तलानि वर्तुं लानि च तानि । "निस्तुले"ति पाठे उपमा-रहितानि । "मुक्ता-कलापस्य च निस्तलस्ये"तीश्वरकृष्णमिश्रः । "वक्रोक्तिन्यंग्य-चुम्बिते"ति रूपकादशोक्तिः । सुकवयो दुष्कवि-भिन्नाः,
प्रबन्ध-कर्तार इति यावत् । तेषां वाणी-बन्ध इव सुन्दरी-जन इत्यन्वयः । शोभत
इति शेषः । 'सुन्दरी' इति कन्नडेषु परिहास-ध्वनिः ।

अथ देव्याः प्रवेशं सूचियतुमुपक्रमते नेपथ्य इति । "कडिक्कआ" इति लाट-देशजः शब्दः । "खिडकी" इति महाराष्ट्राः । "कवाटमरं तुल्ये तद्विष्कंम्मेऽर्गलं न ने"त्यमरः । "खिली" इति महाराष्ट्राः । निज-स्थानमनित्रम्य यथानिज-स्थानम् । "बाहेर" इति महाराष्ट्राः । सोविद्ष्णः कंचुिकनः । वारिवल्लासिन्यो गणिकाः । प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्लाया—विदृषकः] उचित-समागमः खल्वेष कर्यतं रज्जयति । यदि-दानीं निस्तल मुक्का-फल-मालालङ्करणः सुन्दरी-जनो वक्नोक्कि-विभूषण् इव सुकवि-वाणी-बन्धः ।

[संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये] शोध्यन्तां लता-मग्रडप-प्रभृतीनि विलास-स्थानानि, सङ्घव्यन्तां गवाच्च-द्वाराग्गि, निबध्यन्ताम् व्यर्गलानि, तिष्ठन्तु यथानिज-स्थानं विहर्यामवन्तः सौविदङ्काः । चािह्रज्ञन्तु-तािणज्ञन्तु-वािहर्-शब्दा देशीयाः । क्रिप्त-याम सेवका इति भावः ।

^{1.} V. r. एसो किएए। : एस कं ए। 2. V. r. मोत्ता।

^{3.} V. r. वंकुत्ति । 4. V. r. म्र । 5. V. r. छालिज्ज तु ।

^{6.} V. r. दिजन्तु खलिक्ष्याः; दिजन्तु खलिक्या।

^{7.} V. r. निपतन्तु ; निवलंतु ; शिवदृदु । 8. V. r. परगालात्रो ।

^{9.} V. r. जधहाराम्। 10. V. r. सिल्लियः; जामिल्लियाः।

^{11.} KumS., 1. 42. 12. Moles., p. 207. 13. II. 2, 17, p, 51. 14. Moles., p. 208. 15. Moles., p. 578.

एसा वारविलासिणी-जण-गहिद-हत्थ-वित्थारि-जण-विणोदिअ-दिवसा सिद्ध-णरेंद-दिण्णोसघ-विजिभिअ -मंजिङ -त्थबअ-सद -सहस्सालंकिदं माहवी-मंडवं दहुम् इच्छइ देवी ।

विचक्षणा। (सत्रासम्) भट्टा विसज्जीअदु प्पिअ-सही⁶। राजा। अभ्यर्थये हृद्यं⁷ यदि प्रार्थना-भङ्गं न करोति⁸।

च० त०-चातुर्य-विनोदायेति भावः । अत एव "वारांगना-राज-सभा-प्रवेशश्चातुर्य-मूळा-नी"ति चिन्द्रकायाम् । अथवा वारेषु तत्तद्द्वसरेषु सेवायै याः विळासिन्यः स्त्रियः तासां जनेन समृहेन सिवनयापित-निज-हस्तेषु गृहोतौ हस्तौ यस्याः । एतेन सौन्दर्य-भाग्याति-शयौ सूच्येते । "निवहावसरौ वारावि"ति "जनो छोक-समृहयोरि"त्यमर-गोवर्धनौ । विस्तारिणो भूयांसः ये सिहासन-चामर-पिछका-ताछ-वृन्त-धुननांशुक-भूषण-पेटिका-सर्जु र-द्राश्चादि-खाद्य-भाजन-भृंगार-तांवूछ-करण्डक-पतद्प्राह-सगुच्छ-चतुरस्र-विचित्र-तर-मुख-वस्त्र-दृन्त-कर्ण-निष्काणन-मणि-श्चाक-पादुका-पादत्रादि-परिचरण-धुरन्थराः जनाः समुचित-वध्-छोकाः तैवि नोदितो छोछा-कौतुकैर्नातो दिवसो यस्यै । 'दिअहे'त्यत्र "पयवानामि"ति व-छोषः "दिवसे ह" व इति हत्वं च । सिद्धः सिद्ध-पुरुषश्चासौ नरेन्द्रो विष-तैद्यः । माधवी वासन्तो छता, तन्मयं मण्डपम् । शतानां सहस्रं छक्षमित्यर्थः । "शतानां सहस्रं छक्षमित्रर्थः । "शतानां सहस्रं छक्षमित्रं । "स्ति ।

न करोतीति। अहं विसृजािम मनस्तु न विसृजतीति भावः। "हृद्यं मन"इति नन्दी।

प्रा॰ प्र॰—एषा वारिवलािसनी जन-गृहीत-हस्त-विस्तारि जन-विनोदित-दिवसा सिद्ध-नरेन्द्रदत्तौषिध-विजृम्भित-माि प्रिट-स्तवक-शत-सहस्रालङ्कतं माधवी-मग्डपं द्रष्टुमिच्छति देवी।

श्रातवाहत्य-चोतनार्थं शत-सहस्रोत्युक्तम्।

्र संस्कृतच्छाया—विचक्षणा] भर्तः, विस्रज्यतां प्रिय-सखी ।

- 1. V. r. दीविउज्जोश्र-जिएद-दिवसव्व ; add.r. देवी ।
- V. r. संहिद, संहिद; सुंहिद।
 V. r. मिजित्थ।
- 4. V. r. no सद। 5. V. r. आत्रच्छिद ; आयदित्ति।
- 6. V. r. सहीम्। 7. V. r. ते हृद्यं ; ते दयां। 8. V. r. करोसि।
- 9. PPr., 2. 2, "क-ग-च-ज-त-द-प-ज-वां प्रायो लोपः।"
- 10. PPr., 2. 46, 'दिवसे सस्य"।

^{11.} See the colophon at the end of any chapter of the MahBh. "शत-साहस्रयां"।

विदूषकः । ¹तुरिदं विसर्ज्ञाअदु, अण्णधा सउन्ता विअ² पञ्जर³-णिबद्धा भविस्सामो⁴ । (इति यथायथं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति विद्ध-शालभिक्षकायां तृतीयोऽङ्कः।

च० त०—शक्तुन्ताः पक्षिण इव । "पंजरः पतगावास-पुट-निर्वन्धयोरि" त्यच्युतः । जपसंहरतीतीति, उक्त-प्रकारेणेत्यर्थः । "आगतास्तु यथा यातास्तथेत्यत्र यथायथम्" इत्यगस्यः । "जरो आहेतरागेले" इति महाराष्ट्राः । इत्यलमतिविस्तरेण ।

इति महाराज-पद...सुन्दरी-कमलीय-सहज-समाख्यान-व्याख्याने तृतीयोऽङ्कः ॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया — विदृषकः] त्वरितं विस्रज्यताम् , अन्यथा शकुन्ता इव पक्षर-निवद्धा भविष्यामः ।

इति महाराज-पद...प्रागा-प्रतिष्ठा-नाम-व्याख्यायां तृतीयोऽङ्कः ॥

^{1.} V. r. add वश्रस्स ।

^{3.} V. r. no पञ्जर।

^{2.} V. r. पारावद-सडंदव्व।

^{4.} V. r. चिहिस्सामो।

चतुर्थोऽङ्गः

नेपथ्ये। सुप्रभातं देवस्य केयूर¹वर्षस्य। सम्प्रति हि वजत्यपर-वारिधि रजत-पिण्ड-पाण्डुः शशी नमन्ति जल-बुद्बुद-द्युति-स²पङ्क्तयस्तारकाः। कुरण्टक-विपाण्डुरं द्धति धाम दीपाङ्कुरा-श्रकोर-नयनारुणा भवति दिक् च सौतामणी³ ॥१॥

च० त०—अथ चतुर्थां क-निर्वेहण-सिन्धं प्रक्रममाणः सोत्कण्ठं रांजानं विदृषकेण सह प्रवेशियव्यन प्रीष्मापराह्व-मज्जनोत्सवं वर्णियव्यन देव्या राज्ञे कल्पितमळीक-विवाहं संविधानेन यथार्थियव्यन् सेनापितना श्रीवत्सेन छन्तळाधिपितं वीरपाळ-नामानमिष स्व-राज्येऽभिषेचियव्यन भागुरायण-नीट्या प्रभवे चक्रवर्तित्वमुपहारीकरिष्यन कविरुत्-स्वप्नायमान-विदृषक-पत्नी-मुखेन भूत-भविष्यत्-कथोपक्षेपाय प्रवेशमंकुरयन् "आरंभश्च पटाक्षेप-नेपथ्याकाश-भाषितैरि" ति नाट्य-प्रकाशोक्त-ळभ्रणादाह—नेपथ्य इति । रंगतळ-प्रस्तारित-यवनिका-पटाद्वहिरिट्यर्थः ।

प्रथमांके प्रभात-मध्याह्रौ, द्वितीयांके सायोन्मेषः, तृतीयांके तिमिर-जाल-चन्द्रोदयौ वर्णितौ। अत्र चन्द्रास्तमनं कर्षूरचण्डो नाम वन्दी वर्णयति— व्रजतीति। रजतस्य पिण्डो गोलः, तद्वत् पाण्डुः शुभ्रः। शशी चन्द्रः। अपरः पश्चिमश्चासौ, "पूर्वापरावि"ति भर्तृ मीढः। व्रजति। "अयित" "भजती"ति च पाठौ। "केन्द्रोरस्तमनं त्वस्ते पाते वा पश्चिमांबुधावि"ति बलभद्रः। अत एव "परिपतित पयोनिधौ पतंग" इति भोजः। वारि-पिण्ड-पाण्डवो ध्वनयः "तारास्थि-संचयं कर्तुं मिवेन्दुरस्जत करानि"ति क्षेमेन्द्रादि-प्रयोगवत् क्षन्तव्याः। जल-बुदबुदाः

प्रा॰ प्र॰— त्रथ र्निवहरा-सन्ध्यङ्ग-भूतं प्रवेशकमारभते नेपथ्ये इत्यादिना ।

^{1.} V. r. कपूर।

^{3.} V. r.सौतामिगा।

^{2.} V. r. प्रतिम ।

^{4.} KumS. 1. 1.

(ततः प्रविशति विदूषकः सुप्ता ब्राह्मणी च²)

विदूषकः । भो पुक्खरमाले उहे हि संज्झां विन्द्दुं । अदिक्कन्ता रअणी । सुण नरेन्द्-विन्दिणो कप्पूरचण्डस्स पभाद-भोआविलं । (विमृश्य) कहं देवी-गरिष्ठ-गोडी-जणिद-जागरण-किलन्ता सुत्ता बहाणी १ अञ्जवि ण णिहं मुंचेदि । ता वि

च० त०— गुतौ कान्तौ स-पंक्तयः समान-पंक्तयः सहशा यासां ताः । स्फोट-बुद्बुद्त्व-निरासाय जलेति विशेषणम् । तारकाः नक्षत्राणि, नमंति नम्नीभवंति, अधो यांतीति यावत् । दीषा एव अंकुराः अंकुरा इव स्थूल-मूलाः सूक्ष्माया इति यावत् । "कुरण्टक-कुरण्डकावि" त्युभय-कोशः, तत-पुष्पवत् विशेषण पांडुरं शुभ्रं धाम कांति दधति धारयन्ति । सुत्रामणः इयं सौत्रामणी प्राची दिक् । चकोरस्य नयने इव अरुणा शोणा भवति । "अश्चि चाकोरमरुणिम"ति वस्तुनिर्णयः । तथा च चन्द्र-नक्षत्र-दीष-कान्त्यपगम-पूर्वकमरुणोदयो जात इति भावः ॥१॥

तत इति । प्रवेश-सृचनं कवेरचातुर्यम्, "नासृचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि वे"ति छक्षणात् ।

पुष्करमालेति विदूषक-पत्न्या नाम । "स्त्रीणां च पुरुषाणां च संध्या वन्द्यैव प्रा॰ प्र॰—सर्पेक्तयः सदशाः । "तत शांग्रे कुरवकस्तत पीते कुरण्टकः" इस्रमरः । विपाण्डरं पीत-प्रायमिति यावत् । कवित् पीत-श्वेतयोरमेदः कवि-समय-सिद्धः । "पात-सातयोरैक्यं हरति लीलयोरि"ति रूपकादशें । सौत्रामणी ऐन्द्री ॥१॥

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भोः पुष्करमाले, उत्तिष्ठ सन्ध्यां वंदितुम् । अतिकान्ता रजनी ; श्रुणु नरेन्द्र-बन्दिनः कर्पू रचण्डस्य प्रभात-भोगावलीम् । कथं देवी गरिष्ठ-गोष्ठी जनित-

^{1.} V. r. प्रविशतः विबुद्धः ।

^{2.} V. r. सुप्ता च ब्राह्मणी।

^{3.} V. r. पुत्ताणं मादे।

^{4.} Add. r. देहि; एहि।

^{5.} V. r. कलित ; कलिता।

^{6.} V. r. add. जा।

^{7.} V. r. शिइं श।

^{8.} V. r. मुंचदि ।

^{9.} V. r. तदो।

पडिवालेमि । जदो सुत्तो 'ण पडिबोधिदव्यत्ति बह्मणा भणंति '। ब्राह्मणी। (उत्स्वप्नायमाना³) विण्णत्तो विअक्स्वणा-मुहेण देवीए भट्टा। जह ओअह्यागदस्स मिअङ्कवम्मस्स बहिणी ध मिअङ्कावली णाम सिणिहेण भादुअं दृहुं आअदा । सन्दिट्ट्य मे मादुल-चंदवम्मणा⁵ मादुलाणीए हारलदाए अ। जधा, एसा दे बहिणी मिअंकावली देवण्ण-गणएहिं कहिद⁷-चक्क-वत्ति-घरिणोभावा, सा⁸ तुए⁸ उचिदं वरं¹⁰ लंभइदव्वा त्ति¹¹। तदो त० च०--नित्यश्" इति स्मृतेः । भोगाविं स्तोत्र-पद्धतिम् । "सभा सहापयोगीं ध्टी"ति समासः। "गोष्टी" इति महाराष्ट्राः 12 । "सुप्तान्न बोधयेत प्राज्ञः" इति स्मृतेः ।

मिअं कवम्मस्सेति । अस्मिन् मृगांकवर्मणि देव्याः पुरुषत्व-बुद्धिरेव, स्त्रीत्व-गन्धोऽपि नास्तीति सूक्ष्म-बुद्धिभिरतिरुद्धमवगंतव्यम्, कुवलयमालामधिकुत्य "तं च पडिच्छिद्वदी देवी णिअ-मादुल-भाउअस्स 13- मिअ कवम्मस्स किदे" इति द्वितीयांक-प्रवेशके क्ररंगिकां प्रति तरंगिकयाऽभिधानात्। "बहिणी मिअ'कावली णाम" इलादिकं त अलीक-विवाह-प्रतिकाराय वंचक-मनसा देव्या कथितमिति विज्ञेयम्। अत एव "पेक्ख देव्व-दुव्विलसिदाइं, जं मए केलि-क्रमेण अलीअं परिकप्पिदंतं सचत्तणेण प्रा॰ प्र॰—जागर्ग-क्लान्ता सुप्ता ब्राह्मगी ऋचापि न निन्द्रां सुञ्चति ? प्रतिपालयामि । यतः सुप्तो न प्रतिबोधितव्य इति ब्राह्मणा भणन्ति ।

[संस्कृतन्छाया--त्राह्मणी] विज्ञप्तो विचत्त्रणा-मुखेन देव्या भर्ता। यथा त्रोल्ला-गतस्य मृगाङ्कवर्मणो भगिनी मृगाङ्कावली नाम स्नेहेन भ्रातृकं द्रष्टुमागता। सन्दिष्टश्च मे मातुलेन चन्द्रवर्मणा मातुलान्या हारलतया च। यथैषा ते भगिनी मृगाङ्वावली दैवज्ञ-

^{1.} V. r. सुह-सुत्तो ।

^{2.} V. r. मंत्रयंति ।

^{3.} V. r. उत्स्वप्रायते । ब्राह्मणी । 4. V. r. पिश्र-बहिस्सी ।

^{5.} V. r. वम्म-सिरिगा। 6. V. r. देवगगएहिं। 7. V. r. कहिदं।

V. r. एसा। 9. V. r. तए। 10. V. r. उविदं वरं; दिदं वरं।

^{11.} V r. लंभइदव्वेति ।

^{12.} Moles. p. 248.

^{13.} P. 278. "भावकस्स"।

देवी देवं विण्णवेदि, ण तुह्माहिंतो अण्णो वरो एदाए जोग्गो । जदो पोम्मराअ²-मणी एव्व³ एआवलिं अलंकरेदि । ता परिणेद अज्जउत्तो । ण अत्तणो सिरी अण्ण-हत्थे संकमयिद्व्वा होदि । णअ⁶ एदं आसंकिद्व्वं किंत्ति वेवी अत्तणो सापत्तणेण⁸ पअट्टदित्ति । जदो महाउल-प्पसूदानं भत्तुणो प्पिअं एव्व अप्पणो पिअंत्ति । किंच, पुणो परिणाविदो एवव मए अज्जउत्तो ।। तं जधा, मअधाहिव12-सुदं अणंगलेहं, मालव-णरेंद्13-दुहिअरं14

च० त०-परिणदं ''इति देव्या वक्ष्यत इति दिक्। भादुअ' मृगांकवर्माणिमिसाशयः। मातु-लान्या मातुल पत्नया। दैवज्ञाः शुभाशुभज्ञाः। लग्नादिकं गणयंतीति गणकाः प्रश्न-फल-वादिन: । वरं पति लंभइद्व्वा प्रापयितव्या । विण्णवेदीति । विचक्षणा तावहे व्या कथितमनु-वदतीत्यन्संघेयम्। पोम्म-राअ-मणी इति कवेः प्रमादः, पौनक्त्यात्। "शोण-रत्नं

प्रा॰ प्र॰--गगाकैः कथित चक्रवर्ति-गृहिगा-भावा, सा त्वयोचितं वरं लम्भयितव्येति । तस्माहेवी देवं विज्ञापयति न युष्मत्तोऽन्यो वर एतस्या योग्यः। यतः पद्मराग-मिएरिवैकावलीमलङ्करोति। तस्मात् परिरायत्वार्यपुतः। नाऽऽत्मनः श्रीरन्य-हस्ते संक्रामियतव्या भवति। न चैतदा-शङ्कितव्यं किमिति देव्यात्मनः सापत्न्येन प्रवर्तत इति । यतो महाकुल-प्रसूतानां भर्तुः प्रियम् एवाऽऽत्मनः प्रियमिति । अप्पणां इत्यत्न"त्र्यात्मनि प" इति पत्वम् । किञ्च, पुनः परिगायित एव मयार्यपुतः। तद् यथा, मगधाधिप-सुताम् अनङ्गलेखाम् , मालव-नरेन्द्र-

^{1.} V. r. जोग्गोत्ति ; जोग्गो श्रितथ ।

^{2.} V. r. पद्म-राग्र।

^{3.} V. r. no एव्व ।

^{4.} V. r. रात्रावलि ।

V. r. श्रत्तागो सिरी श्रग्गा-हत्थ-गञ्जा कादव्वा न होदि । 6. V. r. no अ। 5.

^{8.} V. r. सावत्तरोगा; सावत्तराए। V. r. कित्ति ; किंतं। 7.

V. r. पत्रप्रदृदि । 10. V. r. भत्नो पित्रं पित्रं गाहु अत्तराो प्पित्रं प्पित्रं ति । 9.

^{11.} V. r. ग्रज्जउत्तो मए। 12. V, r. महधाहिवस्स।

^{13.} V. r. ग्रारेन्दस्स ।

^{14.} V. r. दुहिदं।

रअणावदिं प्पिअ-दंसणं अ, पांचाल-राज तणअं विलासवदिं, अवंतीसर-सुदं केलिवदिं, कलावदिं अ, जालंधरेस-कुमारिं लीलावदिं, केरल-राअ-पुत्तिं पत्तलेहं च । ता अज चिअ पदोसे विआह-लग्गो ति उणो उणो भणिदेण महाराएण तहित्त पिडवणां । ता मेहल-वृत्तंतं पिडकादुं अलीअ-विवाहेण विडंबीअदु भट्टा। कुविदस्स मे भत्तुणो उत्तरं ईसिअरं हुविस्सिद ।

च० त० —छोहितकः पद्म-राग" इति "एकावल्येक-यष्टिके"ित चामरः। अवन्ती पुरी-भेदः। "अवन्ती विशाले"त्यमरः। जलंधरो देशः। चिअ इल्पविचारणे। छम्नं मुहूर्तः। "विचाह-छम्नि"ित वदता कविना निजं महाराष्ट्रत्वं प्रकटीकृतम्। प्रतिपन्नमंगीकृतिमिति यावत्। भट्टा इत्यत्र "र्तस्य टः"¹¹ इति टत्वम्। भर्तरि क्रुपिते कथमित्याशंक्याह कृपितस्येति। भर्तुं रिति संबन्धे षष्टी। जत्तरं पुनर्वशोकरण-रूपम्। ईषत्करम् अप्रयास-साध्यमिति यावत्। एतेन ज्हामतरः सौन्दर्शतिशयो व्यज्यते।

प्रा॰ प्र॰—दुहितरं रत्नावतीं प्रियदर्शनाम्च, पाचाल-राज-तनयां विलासवतीम्, म्रवन्तीश्वर-स्रुतां केलि-मतीं कलावतीच्च, जालन्धरेश्वर-कुमारीं लीलावतीम्, केरल-राजपुत्रीं पत्नलेखाच । तस्मा-दर्ये व प्रदोषे विवाह-लग्नमिति पुनः पुनर्भिणितेन महाराजेन तथेति प्रतिपन्नम् । तस्मा-न्मेखला-वृत्तान्तं प्रतिकर्तुं मलीक-विवाहेन विडम्ब्यतां भर्ता ; कुपितस्य मे भर्तुं क्तरम् ईषत्-करं भविष्यति ।

^{1.} V. r. रश्रणावलीं। 2. V. r. पाञ्चाल-गाहस्स। 3. V. r. केलिवदीं।

^{4.} V. r. no कलाविदं श्रा 5. V. r.कुमारियां।

^{6.} V. r. ति ; add. देवी श्रो एव्य परिगाशिश दिग्गावन्ती श्रो।

^{7.} V. r. दुदीश्र-पहरे ; पहरुद्देसे । 8. V. r. पिड्रिग्णादं ।

^{9.} V. r. विडम्बीत्रतां। 10. V. r. भादुत्रस्स विवाह-महो उत्तरं; भातुणो त्र्रण-विवाह-महुत्सवो उत्तरो; उत्तरं ईरिसंतरं।

^{11.} PPr. 3. 22, p. 68.

विदूषकः। (विहस्य) जइ धम्मं अधम्मो जइस्सदि। जाणिस्सं जो एत्थ बिडंबिद्व्यो । (विचिन्त्य) ता चिरं पाअइद्व्वा जुण्ण-मज्जरी दुद्धं ति कंजिअं । कुवलअ-मालाए उण महाविलंवणं⁴, जं महिला⁵ महिलाए परिणेदव्वा^६। (ऊर्ध्वमवलोक्य) महदी वेला वट्टदि, ता उडावेमि⁷ बह्मणिं⁸, उड़े हि, देवी तुमं वाहरदि।

च० त०—नन्वेष मनोरथः कदा पूर्णी भविष्यतीत्याकांक्षायां तदा भविष्यतीत्याह— यदीति। यदेखर्थः। "यदि तदं"ति गौरीकान्तः। कदापि नैवं भविष्य-तीति भावः। "अइ धम्मं अधम्मो" इति पाठे धर्ममधर्मो वेद्यर्थः। 'अयी'ति पत्नी प्रति संबोधनम । राजाविडंबने धर्मं जेष्यति । "धर्ममस्त्रियामि" त्यमरः । वा अथवा देव्यविडंबने अधर्मो जेव्यतीति भावः। यः राजा। जा इह येत्पर्थः, देवीति यावतः ; विडंबिदव्वेति चोहः। मार्जोरी कांजिकं पाययितव्या पानं कारयितव्या। तथा च वृद्ध-मार्जारीवदेव वंचनीयेति भावः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विद्रषक:] यदि धर्ममधर्मी जेष्यति । ज्ञास्यामि योऽव विडम्बयितव्यः। तस्माचिराय पाययितव्या जीर्ण-मार्जारी दुग्धमिति काजिकम्॥ तकमिल्यर्थः। "तकं कािकिकमिल्यपी"ति पदार्थमञ्जरी। श्रोदनमराडमिति केचित्॥ कुवळयमालायाः पुनर्महाविडम्बनं, यन्महिला महिलया परिरोतव्या। महती वेला वर्तते, तस्मादुत्थापयामि बाह्मणीम् । उत्तिष्ट, देवी त्वां व्याहरति ॥ त्राकारयतीति भावः ।

^{1.} V. r. देवो धम्मो वा जाणिस्सदि । 2. V. r. तिन्हामजारी ।

^{3.} V.r. कंजियं दुद्धंति।

^{4.} V. r. महाविलंव गात्थं; महाविलंव गात्थं; महाविलंबना।

^{5.} V. r. no महिला। 6. V. r. परिस्मीदा।

^{7,} V. r. विबुज्भावेमि ; विउद्धावेमि ।

^{8.} V. r. बह्मणीं ; add. r. बह्मणि after बह्मणिं।

ब्राह्मणी। (विबोध-नाटितकेनोत्थाय) अए उच्छूरं वट्टि । (तं विलोक्य) हंहो मिअतिण्हिआ-जामादुअ ! तुमं परमेसर-पस्सवदी होहि। अहं उण देवीं अणुसरिस्सं। (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)।

(प्रवेशकः)।

(ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च)।

राजा। (मदन-संतापयोः⁴ पीडामभिनीय) सखे! संप्रति दौशवादपक्रामति ग्रीष्म-समयः।

च० त०—परिहसित मिएति। "तिण्हिअ" इत्यत्र "ध्णस्य ण्ह" इति ह्णत्वम्। जामादुअ इति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः। "पितृ-भ्रातृ-जामातृणामर" इत्यनुशासनेन "जामाअरो" इति वक्तव्यस्य साधीयस्त्वात्। "राजेशौ परमेश्वरावि"ति पद-माला।

इति प्रवेशकः।

मद्नो नायिका-प्रयुक्तः । संताषो श्रीष्मजः । शैशवात् बाल्यात् । अपक्रामित अपगच्छति, श्रीष्मस्तरुण इत्यर्थः, अभिवृद्ध इति यावत् ।

प्रा॰ प्र॰ -- [संस्कृतच्छाया — ब्राह्मणो] श्रये, उत्स्रं वर्तते ॥ "उत्स्रोदित-भूयिष्ठ-स्योंत्ताल-प्रमाणकम्" इत्यगस्त्यः ॥ भो मृगतृष्णिका-जामातस्त्वं परमेश्वर-पार्श्ववर्ती भवाहं देवीमनुसरिष्यामि ॥ जामादुअ इत्यत्न "खार्थे को वे"ति क-प्रत्ययः । परमेश्वरो राजा ।

^{1.} V. r. पच्चूसं ।

^{2.} V. r. मित्र-तिरिहत्र-जामादुत्र।

^{3.} V. r. परमेस्सर-पस्सवद्दी ; पास्सपरिवत्ती । 4. V. r. मदनातपयोः ।

^{5.} Cp. PPr. 3. 33. p. 73.

^{6.} PPr. 5, 34—35, p. 141.

^{7.} PPr. 4. 25. p.113.

रजिन-चरम-यामेष्वादिशन्ती रतेच्छां किमपि कठिनयन्ती नारिकेळी-फळाम्भः। अयि परिणमयिली राजरम्भा-फळानां दिन-परिणित-भोग्या वर्तते ग्रीष्म-ळक्ष्मीः॥२॥

अपि च,

जलार्द्रैः संव्यानं विस-किसलयेः केलि-वलयाः शिरीषैरुत्तंसा विचकिलमयी हार-रचना।

च० त०—तं पंचिभिर्विशिनष्टि रजनीति। यामेष्त्रिति बहु-वचन-महिम्ना रजनेः पूर्वयामापेक्षया उत्तरोत्तरं संताप-जनितायास-भरापगम-वशात् क्रमेण चरम-यामेषु द्वितीयतृतीय-चतुर्थ-प्रहरेष्ट्विति तत्तद्दनुभवो बोध्य इति नाथ-चरणाः। रतेच्छां संभोग-वाञ्छाम्।
आदिशंती समन्तात् अतिस्रजंती। नारिकेल्याः फल्लस्यांमः जलं किमिपि किंचित्
शुष्कोभाव-तारतम्येनेति भावः। कठिनयंती फल्ल-परिपाक-दशाये अभिमुखीकुर्वती।
"नारिकेली नालिकेरी द्वयोरि"ति द्वि-रूपः । राजरंभा-फल्लानां कद्ली-विशेषफल्लानामिष। "रायकेली" इति महाराष्ट्राः। "पच्यनाडनले" इति द्रविद्धाः।
परिणमयित्री पक्तता-सारस्य-कर्त्री। प्रीष्मस्य ज्यैष्ठाषाद्वयोः लक्ष्मीः संपत्तिः सत्तेति
यावत्। दिनस्य परिणतौ अवसाने सायमुन्मेषादारम्य प्रभात-पर्यन्तिमत्याशयः।
भोग्या सुखादिकं भोक्तुम् अनुभवितुं योग्या वर्तते। तथा च प्राह्व-मध्याह्वापराह्वाः
दुस्सह-दुस्सहतम-दुस्सहतरा इति भावः॥२॥

अपि च कि चेलर्थः। शुचौ प्रीब्मे। "पवित्र-प्रीब्मयोः शुचिरि"ति संसारा-वर्तः। एणाक्षीणां मृग-दृशाम्। जलाद्रैः, "बाला" इति महाराष्ट्राः है संन्यानम् उत्तरीयम्। मृणालैः पह्नवैश्च। शिरीष-पुष्पः। विचिक्तलमयी महिका-प्रचुरा। प्राचुर्ये मयट्। "बदृमो प्रा॰ प्र॰—"जलार्द्रन्तु जलाशयम्" इति यादवः।

^{1.} V. r. ग्रपि। 2. V. r. योग्या। 3. V. r. जलार्द्राः राष्पाराां।

^{4.} DRK. ed by Visnudatta Sarman, p. 412, v. 30, "नारिकेलादिषु द्वैधमाह केलादि-वर्जनात्।" 5. Moles. p. 577.

शुचावेणाक्षीणां मलयज-रसार्द्राश्च तनवो विना तन्त्रं मन्त्रं रतिरमण-मृत्युञ्जय-विधिः॥३॥ विदूषकः। एवं एदं¹। अह्मारिस-जणस्म² खलासअस्स³ उडु-प्पाओ वट्टइ घम्मो⁴।

राजा। (निःसहं विहस्य) ⁵ललाटंतपस्तपनो नखंपचाश्च पथि⁶ पांसवः। तदस्र्यंपश्या राज-दाराः। अपि च, च० त०—गारा" इति महाराष्ट्राः । हारस्य रचना शिल्पम्। चन्दन-द्रवैः क्षित्राः तनवः वपूंषि च। एतत् सर्वमिति शेषः। मंत्रं मनुं, तंत्रं विध्युक्त-कर्माचरणं चेयनुषंगः। विना रितरमणस्यानङ्गस्य मृत्युंजय-विधिः "त्र्यंबकिमि"त्यादि-श्रुति-सिद्ध-मृत्यु-निवारक-दीर्घायुर्विधानमिति घट्टार्थः। तथा च जलाई-संव्यानादि-विशिष्टा एणाक्ष्य एव नित्यं दीर्घायुर्मदन-जनन्य इति भावः। अत्र संव्यानादिभिः साकं तनव इति कथनं प्रक्रम-मंगः। तंत्रमिति ध्वनिः॥३॥

खलः सर्व-दूषकः <u>आशयो</u>ऽभिप्रायो यस्य । "नक्ष्_{त्रमु} वा स्त्रियाम्" इति शब्दमाला ।

निस्सहं यथा तथा। "असहां निस्सहिम"ति विक्रमार्कः। यद् यस्मात् तपनो छळाटंतपः। पांसवो रेणवश्च नखंपचाः। तत् तस्मात्। "असूर्यंपश्या राज-दारा" इति न्यायः किवना हेतु-द्वयोपन्यासेन चमतकृत इत्युद्धम्। "तपत्यको छळाटंतप" इति, "ये पचंति नखं मार्गे पांसवस्ते नखंपचा" इति, "उक्ता असूर्यंपश्यास्ते सूर्यं पश्यंति नैव ये" इति मुक्तावळी-कपिछ-केदाराः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः]—एवमेतत् । त्रस्मादश-जनस्य खलाशयस्य उडु-प्रायो वर्तते घर्मः ॥ उडुवच्छीत इति भावः ।

^{1.} V. r. एवं गोदं। 2. V. r. no जगस्स। 3. V. r. खन्नाडस्स।

^{4.} V. r. फुलिंग-उप्पादश्रो घम्मो वृहदि । 5. V. r. add श्रति ।

^{6.} V. r. पार्थिवाः । 7. Add. r. श्च वर्तन्ते ।

^{8.} For मोगारा, Moles, p. 668.

हरन्ति हृदयानि यच्छ्रवण-शीतला वेणवो यदङ्कित¹-करंबिता शिशिर-वारिणा² वारुणी। भवन्ति च हिमावहाः³ स्तन-भुवो यदेणीदृशां⁴ शुचेरुपरि⁵ संस्थितो रतिपतेः प्रसादो गुरुः॥॥

च० त०—हरंतीति । यच्छब्द्-त्रयस्य यस्मादित्यर्थः । अवणयोः शीतछाः, सुख-करा इति यावत् । "वेणवः सुषिरोपेत-वंश-वाद्यानी"ति जयः । नादैरिति शेषः । वेणव इत्युप-छक्षणं, मुख्यतया, वीणादिकमिष गृह्यते । मनांसि हरंति । यत् शीतछ-जलेन अंकित-करंविता वारुणी मद्यम् । हृद्वयानि हरतीत्यूह्यम् । यत् एणी-दृशां स्तन-भुवः कुच-तटा हिमं आवहंति हिमावहाः हिमवच्छीतछा भवंति । "कूपोद्किमि"त्यादि-वस्तु-निर्णय-न्यायेन शीतछत्विमिति भावः । तत् तस्मात् । शुचेः प्रीष्मस्योपिर प्रीष्म-तिविति यावत् । संस्थित इति कवेः प्रमादः । "हिंसार्थे"त्यमरोत्त्या व नाशार्थकत्वात् । अत एव "वीरासने सुस्थितिम"ति विशेषज्ञाः । "यत्तदोर्नित्य-संबन्ध" इति कवि-समयस्य दुर्निवारतथा पद्ये यच्छब्द्-सत्त्वात् तच्छब्दस्यावश्यकत्वेनाध्याहारे गौरवाच "तत् स्थित" इति पाठं परिकल्प्य संधि-संकटं "प्रीति-योगात् स्थितमिवे"ति "मुद्रा-राक्षसीय-प्रयोगवत् क्षन्तव्यम् । अथवा "भाति तद्रतिपतेरि"ति पाठः परिकल्प्यः । वारुणी-प्रसंगस्तु शिष्ट-परिगृहीतो युगान्तर-विषय आभिप्रायिकः । अत एव

''रुद्र-विष्णु-विधीन्द्राद्यैमुं निभिर्देव्यनुप्रहे । दर्शनीयं सशीतांबु संपूज्य मधु पीयते ॥" इति शक्ति-संहितायाम् । ''तामपाययत पानमंबिकामि''ति कुमारसंभवे । ''रामो-

प्रा॰प्र॰-अङ्कित-करम्बितेत्येकं पदम्। श्रङ्किता चिह्निता, करम्बिता दर्शनीयेति यावत् । शुचेः ग्रीष्मस्य ।

^{1.} V. r. यदर्चति ; यदर्दति ।

^{2.} V. r. शिशिर-वायुना

^{4.} V. r. यदेगी-हशः।

^{6.} Cp. AK., II, 8, 118.

⁸ KumS., 8. 77.

^{3.} V. r. हिमोपमाः।

^{5.} V. r. रुचेरपरि ।

^{7.} Mudrā R., II. 14.

एवं च सखे ! संशृणमः— मूळं वालधि¹-वीरुघां सुरभयो जाती-तरूणां त्वचः साराश्चन्दन-शाखिनां किसलयान्याद्रीण्यशोकस्य च । शैरोषी कुसुमोद्गति: परिणमन्मोचश्र सोऽयं गणो ग्रीष्मेणोष्म-हरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेषवे ॥५॥

च० त०—ऽशोक-त्रने पानं सीतया सहितः पपावि"त्युत्तर-रामायणे । "वाहणीमपिबदच्यु-ताप्रज" इति याद्व-चरिते च । यत् भगवत्पाद्-कालिदासादिभिरंगीकृतमस्मित्रे व 6 युगे, तत्र तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते । नेदानींतनैरेवं विधेयमिति शिष्टाचार इति दिक ॥४॥

एवं च एवमि । [संशृणुमः] वक्ष्यमाणिमत्यर्थः ।

मुलमिति। पुरा पूर्वं। प्रीब्मेण वालधि-नामक-लतानां मूलम् आदि-भागः। जाती-तक्णां "जाय-फलंच वृक्ष्" इति महाराष्ट्राः । त्वचः चर्माणि । साराः मजाः, स्थिरांशा वा। "मगज" इति महाराष्ट्राः। शैरीषी शिरीषाणां वृक्षाणां संबन्धिनी। उद्गतिः उद्यः। परिणमन्त्यः पक्षीभवन्त्यश्च ताः सुप्रसिद्धाः। अयं गणो वर्गः। दग्धायेत्यनुपपन्नं स्वरूपस्यैव हानेः, तथापि पुत्र-वत्सलतर-लक्ष्मी-नारायणादि-प्रार्थ-नामिश्चतुर्दश-भुवनैक-जनन्या पर-देवतया पुनर्जीवितायेत्याशयः। नन्विदं मतांतर-विरुद्धमिति चेत् न, भेद-पर-मतांतराणाम् आधुनिकत्वेन "करांगुलि-नखोत्पन्न-नारायण-दशाकृतिः। लग्न-चामर-हत्त-श्रीशारदा परिसेविता।" इत्यादि-पुरातन प्रक्षि-

प्रा॰ प्र॰—"वालधः शीतमूला चे"ति केशवः । मोचाः कदल्यः ॥॥॥

^{1.} V. r. बालक। 2. V. r. कुसुमोजिमातिः ; कुसुमोत्रितिः ।

^{3.} V. r. मोचाश्व।

^{4.} V. r. गरी।

^{5.} Cp. Rāmāyana. 7. 42. 18-19, p. 2901.

^{6.} E. g. Mālavikāgni., III, p. 48, 1. 3—"इरावती 1....." RtuS., 5. 10, p. 62.

^{7.} Cp. BhāgP. 10. 33. 29.

^{8.} Moles. p. 315.

(निःसहतामभिनीय)

मयि शिशिरतरोपचार-योग्यं द्वितयमिदं युगपन्न सह्यमेव। जरिठत-रवि-दीधितिश्च कालो दियत-जनेन समं च विप्रयोगः॥६॥

(नेपथ्ये) ²दोला-लआहिकुंचन-सरलंगुलि-दीहराहिं चर-णाहिं अपहारिज्जइ वलइअ-कर-जुअलंचिअ-णेउराहरणम् ; कर-जुअल-निविड-पीडिद-पेरंत-विणिग्गअंचल-चडुलप्पा छोडि-च० त०—प्तेतर-मूल-ध्वस्त-वाक्यानाम् एक-वस्तु-वादि-प्रामाणिक-शिष्ट-ब्राह्मणैरंगीकृतत्वा-दिति दिक्। ददे दत्तः किल, शीतोपचारायेति भावः। "वार्ता-संभाव्ययोः किले" स्मरः 3 ॥६॥

निस्सहताम् असह्यत्वम्।

मिय विषये इदं वक्ष्यमाणम् । "द्वितयं द्वयिम"ति द्वि-रूपः । युगपत् एकदा । सोढुं योग्यं सह्यं नैव, क्रमेण सह्यमिति काकुः । द्वितयं किं तिद्यपेक्षायाम् आह जरेति । जरिता अतिविधिताः तीक्ष्णतमीकृता इति यावत् । रवेदीधितयः किरणाः यस्मिन्, येन वा । "जरठी वृद्ध-तरुणावि"ति कपिछः । काछः श्रीष्मश्च । द्यितः प्रियश्चासौ । मृगांकावल्येद्यर्थः । समं सह ।।६॥

विप्रसक्त-प्रीष्मोपयुक्ततरापराह्व-प्रमद्-त्रन-सरोवापिकादि-मज्जन-छीछांगमंगेभ्यो भूषण-कौशेयानामपनयनं यथानुभव-जातीयं चमत्करोति—नेपथ्य इति । छताया अभि-कुञ्चनेन गमनागमन-कुण्ठनेन । अपहरण-समये कर-द्वयं वछियतं भवति । पीडितेति । कूर्परोपरि दृढ-सक्तेस्पर्थः । अंचछेति । "बाहेचेकाठ" इति महाराष्ट्राः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—नेपथ्ये] दोला-लताभिकुश्चन-सरलाङ्गुलि-दीर्घाच्चरणा-दपहार्यते वलयित-कर-युगलाश्चित-नूपुराभरणाम् । कर-युगल-निबिड-पीडित-पर्यन्त-विनिर्गता-

^{1.} Repeated in BR. 5. 27, p. 255; only मिय in place of 羽甲 (1. 1). cf. KM. 4. 2.

^{2—2.} V. r. दोलालिआहिं कुंचिद-सरल-दीह-चरणाहिं किहज्जइ वलङ्अ-कर-जुअलं-चिश्र-णेउराहरणं। कर-जुअल-िणिविड-पीडिश्र-पेरंत-विणिग्गअ-कुर-कुङ्कृप्पा छोडिज्जइ सही-पिडिच्छ्य [V. r. पिडिच्छ्या] कण्अ-किंकिणीआ। खुल्लोअर-दर-सिठिलंत-कंचुअ-त्थइद-थण-हराहिंतो अविण्जाइ उद्ध-कर्ग-कृष्ट्णुव्वेक्कंत-वसनं। 3. AK. III, 3, 235, p. 226.

जाइ सरभस-सही-पडिक्खिआ चिअ कणअ-कंचुलिआ। [मणि-] खचिदोअर-सिठिल-थण-कंचुअ-त्थइअ-थण-भराहितो अवणिज्जइ उद्ध-करग्ग-कट्टणुव्त्रिलं उवरिल्लम् । *उभअ-कर-वलइअंगुली-परिग्गहण-मुक्क-कट्ट-सट्टाणो उद्धारिज्जइ थण-मण्डलाहि दरांदो-लिओ' हारो । परिपाडि-समुण्णमिअ-भुज-लअं परप्फरं करगोहिं कडिजाइ कम-सिठिल-संकड-भाओ कञ्चण-कडओ । कमसो सरंत-संजमण-कुडिलं आमूल-चुम्बिअ-णिअम्बो उरज्जइ णह-परिपाडि-तरिष्ओ एसो चिडर-पासो²। सरिष्ठत-तरलंगुलि-विवरंचिअ-च० त०-तेन चटुछातमा रमणीय-खरूपा। प्रतीक्षिता सख्या सौन्दर्यातिशयेन प्रति मुद्दः ईक्षितेत्यर्थः। "मुद्दः प्रति प्रतिमुद्द-रि"ति त्रि-रूपः। कंचुलिकेति। विवाहोत्सव-दिवस-चतुष्टय-पर्यन्तं पतिवरा-ततु-भागे निबद्ध-प्रनिथ हरित-कोशेय-कार्पासं "कांचोली" इति महाराष्ट्रा व्यवहरन्ति । मणिभिः खिचतम् उद्दरं पुरोभागो यस्य। शिथिछः शिथिछीक्टतः यः स्तन-कंचुकः। "चोछी" इति महाराष्ट्राः। तस्मिन स्थगितौ निविड-लग्नौ यौ स्तनौ तयोर्भरात् परिणाहादति-शयाद्वा । परिप्रहणाद् व्यापारान्मुक्तं कण्ठ एव संस्थानं राज्यं येन । "परिप्रहणं व्याप्रतावि"ति "संस्थानं राज्यम्" इति केशव-रुद्रौ । परप्फरमित्यत्र "स्पस्य फ" ३ इति फत्वम्। कराष्रैरंगुलिभिः शिथिलः संकटस्य अर्गलस्य भावः सत्ता यस्मिन "संकटं भूषणार्गले" इति रत्न-माला। "फिरकी" इति महाराष्ट्राः। 'कडओ' इत्यत्र प्रा॰ प्र॰—ञ्चल-चटुलात्मा मुच्यते सरमस-सखी-प्रतीच्चितेव कनक-कंचुलिका । [मिर्ण]खचितोदर-शिथिल-स्तन-कंचुक-स्थगित-स्तन-भरादपनीयते ऊर्घ्व-कराग्र-कर्षणा-व्यव्यस्तमुत्तरीयम् । उभय-कर-वलयितांगुलि-परिम्रहण-मुक्त-कराठ-संस्थानः उद्धार्यते स्तन-मराडलाद् दरान्दोलितो हारः । परि-पाटि-समुत्रमित-भुज-लतं परस्परं कराग्रैः कृष्यते क्रम-शिथिल-संकट-भावः कांचन-कटकः । क्रमशः सरत-संयमन-कुटिलमामूल-चुंबित-नितम्बो विकीर्यते [नख]परिपाटि-तरिलत एव चिकुर-पाशः ।

^{1.} V. r. दर-दोलिओ।

^{2.} V. r. भारो।

^{3.} PPr. 3. 36. "स्पस्य सर्वेत स्थितस्य"।

णिम्मुक-कुडिल-विणिवेसो काणिज्जइ उज्जहलान्भुअ-वअणिम्म अलआण णिउरंबो । कर-कमल-कणिट्टंगुलि-णह-सिह्रुह्रिह्अ-तिवलि-सत्थि-गअं पट्टोरिजाइ पुणरुत्त-मंगलस्स बलाहि णिअंबं-सुअं। पुढमोवतिण्ण-पिअ-पाणि-संपुड-संपिड्डिआसु दर-दत्त-समूह-पहारासु हत्थं मन्छिज्जइ खणदः। एतथ तह च० त०—"कंकणिआ" इति पाठे क्रमेण "वाळा" "कंगणी" इति महाराष्ट्राः। यथोचितं सर्वत्र जातावेक-वचनम्ह्यम् । सरत्संयमनं गच्छद्बन्धनं सत् कुटिछं वक्रं यथा तथा । चिकुराणां कुन्तलानां पाशः। "प्रागुभार" इति च पाठः। "पाश-प्रागुभार-संभारा" इति धनंजयः। "बुचडा" इति महाराष्ट्राः। विवरेषु रन्ध्रेषु अंचितो लग्नः सन निर्मुक्तः विनिवेशः अधिष्ठान-विशेषो यस्य । अलकानां चूर्ण-कुन्तलानां समूहः । "अल्जाणे"त्यत्र बिन्दुर्वैकल्पिक इति वाल्मीकि-वृत्ते विंदोरभावः। उल्लिखितं कण्डूप-शमनाय आरेखितम् यत् त्रिविल-सक्थि विल-त्रयोरः, तत्र गतं परिहितमिति यावत । पुनकक्तं च तत्। नवोढानां वस्त्र-धारणमेव मंगलं तन्निष्कासनं तु पुनकक्त-मंगलं ततोऽपि शुभतरं रमणीयं चेति भावः। बलादिति संकोच-सूचनाय। पश्चाद्भागः, तत्र स्थितमंशुकमित्यर्थः। नितंवेत्युपलक्षणं जघनमप्यूह्मम्। अंसुअम इस्रत्र "कोसेयिम"ति "कोसंभिम"ति च पाठे कौशेयिमिति कौसंभिमिति चार्थः। ''खम्बाइत्त'' इति ''मुुणा'' इति च यथाक्रमं महाराष्ट्राः। प्रियाः दयिताः, स्त्रीजना इत्येवाशयः। तेषां पाणिभिः संपुटेषु, पेटिका-निलक-शृंगकादिष्वधिकरण इत्यर्थः। "संपुटं देव-संपुष्टे क्रीडांभःश्र'गकादिष्व"ति गोवर्धनः । संपीडितासु प्रहण-मोचना-परिखेदितास्त्रित्योपचारिकः प्रयोगः। अथवा अपामिष शिवमयत्वेन तद्-त्रहणादिकमप्यपराधावहं संपीडनमिति भावः। प्रहारासु सतीषु। क्षणार्धमर्थ-क्षणम्। हत्तः अर्प्यते नवोढाभिरिति शेषः। धारा-प्रहार-वारणाय सखेट-मण्डलवदन्तरा धार्यत प्रा॰ प्र॰-सरलित-तरलांगुलि-विवराश्चित-निर्मुक-कुटिल-विनिवेशः समीकियते ऊर्जस्वलाङ्गत-वदने त्रलकानां निकुरंबः। कर-कमल-कनिष्ठांगुलि-नख-शिखरोल्लिखित-लिवलि-सक्थि-गतम् डन्मुच्यते पुनहक्क-मंगलाय बलान्नितंबांशुक्रम्। प्रथमावतीर्ण-प्रिय-पाणि-संपुट-संपीडितासु धारासु

मणो हरइ वारविलासिणीणं दइअ-सहिदाणं गिह्मावरह्न-सोभग्ग-संसणो मज्जणारंभो*।

च० त०—इति तातृपर्यम् । खणेति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः, क्षणस्याप्यक्ष्यादि-गणे पठितत्वात् । छणद्भमिति सुपाठः। इह उद्यान-वापिकादिषु । तथा अनिर्वाच्यम् । तहेति दोर्घः पाठश्च। "दीर्घो वे"ति त्रैविक्रमी वृत्तिः। वार-विलासिनीनां क्विप्त-वाराणां भीगिनी-नामित्यर्थः। "भोगिन्यामि वारस्त्री"ति जयः। अत एव "वारों ऽगराज-खसुरि"ति क्षेमेन्द्रः । कविना च वधूनामिति वक्ष्यते । वाराः आदित्याद्यः सप्त । द्यितैः प्रियैः स्त्री-जनैरित्यर्थः। "दियतं वस्त्रभं प्रियमि"त्यमरोक्तवा प्रिय-दियत-बस्त्रभ-शब्दा विशेष्य-निष्नाः सामान्य-पराः । अत एव "दयित-जनेने"ति षष्ठे पद्ये कविनोक्तम् । अपराह्वे सौभाग्यस्य सौरूयस्य शंसनं येन यस्माद्वा । मज्जनस्य स्नानस्यारंभः । तथा मनो हरतीति पूर्वेणान्वयः । एवमेव कवेर्मावः। अन्यथा वार-विलासिनी-शब्दस्य गणिकार्थ-परत्वे सांसारिकेष्वेव संप्रदाय-प्राप्तस्य "कंचुळिया" इति वर्णनस्य महाराष्ट्रानुभव-सिद्धतया तासु तस्य शश-श्रुंग-प्रायत्वात् । दिवत-शब्दस्य च पति-परत्वे पति-पत्नीति गणिकासु व्यवहारापत्तेः । प्रा॰ प्र॰-दर-दत्त समूह-प्रहारासु हस्तोऽर्प्यते च्रणार्थम् । इह तथा मनो हरति वार-विलासिनीनां द्यित-सहितानां श्रीष्मापराह्ण-सौभाग्य-शंसनो मज्जनारंभः ॥ अत छोडिज्ज ×× [णे] उरमिखत "एन्नूपुर" इति एत्वम् । चीत्र चेत्र त्रवधारण इति निपातः । "परि-पाटिरनुकम" इति "अलकाश्र्र्ण-कुन्तला" इति चामरः । "त्रिश्चियां निकुरंबः स्यादि"ति शाश्वतः । णहेलात 'राक्स' इति पाठे "सेवादिष्व"ति सेवादि-गर्णे पठितत्वाहि त्वम् । मंगलस्से खल चतुर्थाः षष्ठी 3-निर्देशः । हत्थमिति हत्थो इखर्थः । प्राकृतेषु क्रचित् पृंलिङ्गस्य नपुंसक-लिङ्गत्वमुच्यते । अत एव "आहारमण्हियअदि"ति(?) शाकुंतले कालिदासेनोक्तम् । मणो इलक "श्रन्ल-हल" इति पदान्तस्य हलो लोपः।

^{*(1.3,} p. 190)—*, This portion is not found in the printed eds. of the Viddha-śālabhañjikā.

^{1.} SāhDar., III, illustration of दित्तिण-नायक, p. 98.

^{2.} PPr. I. 26. p, 19. 2. 3. PPr. 6. 64. p. 192.

^{4.} But see AS., NSP. ed., II, 15, p. 55, "त्राहारो त्र्रण्हीत्रदि।

^{5.} PPr. 4. 6, p. 101.

¹राजा। (समाकर्ण्य) एवमेवैततः। इह विचिकल-चापे सन्द्धतः पाटलास्तं लि-भुवन-जय-लीला-लालसः कौतुकेन। दिवस-गमन-केलि-स्नायिनीनां वधूना-मिषवसित मनोभूमीनसादङ्गमङ्गम्॥॥

च० त०—राज-परत्वमिष न युक्तम्, तस्य मृगांकावल्यामुत्किण्ठिततया मद्न-संताप-पोडाधीनत्वात् । किं बहुना राजानं विना राजोपवने गणिका-प्रवेशस्यातिदुष्करत्वाद् वार-विळासिनीनामित्येतद् भोगिनी-वाचकमेवेति दिक्।

एतत् मज्जनम् । एवमीदृशमेव ।

तदेव विद्युणोति इहेति। इह ख-चाप-शरीभवद्खिळ-कुपुम-समृद्धोपवने।
विचिक्तिळं मिल्लिकैव चापं, तिस्मिन् पाटळस्य पुष्पं पाटळं तदेवास्त्रं कर्म, संद्यत् संद्यानः।
जयस्य छीळायां क्रीडायां छाळसा महती इच्छा यस्य। "छीळा विळास-क्रीडयोरि"ति
"द्वयोर्महत्यामिच्छायां छाळसे"त्यमर-त्रिकाण्डौ। मनोभूर्मनिसजः। दिवस-गमने
दिनान्ते केल्या क्रीडया स्त्रायिनीतां स्नान-शीळानां वधूनां पूर्वोक्त-भोगिनीनां मानसात्
अंगमंगं प्रत्यवयवम् अधिवसित। तथा च केवळे मनिस जायमानो मदनो छीळास्त्राने निरावरणतया सुभग-दर्शनीयतमत्वात्तरुणीनां प्रत्यंगे स-विळासं विहः सज्यं
धनुर्वसतीति भावः। "मान-सादं" मान-कार्श्यमिति ध्विनः।।।।।

प्रा॰ प्र॰--दिवस-गमन-केलिदिनांत-कीडा।

^{1.} Tanjore MSS. The portion from here to त्वाससी वजतु किन्नर-कराठी (v. II, p. 198) is not found in the printed eds. of the विद्ध-शालभिक्षका । In the last verse, the last three padas and the introductory portion are given as follows:—राजा । (वयस्याभिः सह दोला-विहारं विभाव्य विदूषकं प्रति) सखे, मां निधाय हृदये स्मर-तप्ता दोलिका-विहरणं ख-सखीभिः । खीकरोति यदि किन्नर-कराठी । The last pada in the MSS. is the same as in the printed eds.

विदृषकः। भो सुणाहि दाव, अन्तरिदो पिअ-कहासु अदिक्कन्त-पओस-वुत्तन्तो। जदो सिविणअ-दंसण-दिअहादो पहुदि देवी पुणो पुणो पसज्जदि¹। तदणुबंधेण पिङ्गलिआ वि बह्मणी दिणे दिणे मंतेइ

राजा। युज्यते। यदिष्टमधिरूढा कारवल्ली-वल्लरी, किमुच्यते कटुकत्वं प्रति। न कापि महती वार्ता। किन्तु, तारान्तःपुरवान् वियत्यपि राशी नो नेल-पालीकृतः श्रोल-स्वस्त्ययनं कृतो न च मया वैपश्चिकः पञ्चमः।

च० त०—एवं शाखा-चंक्रमणमारचय्य प्रकृतमनुसरित भो इति । तावदछंकारे । प्रदोषस्य वृत्तान्तः विवाहोत्सवः । प्रिय-कथासु चादु-गोष्ठीषु अन्तरितः संजातान्तरः, आच्छादित इति यावत् । अछीक-विवाह इति तदिप परिहासाय वदित जदो इति । प्रसज्जित प्रकर्षण सक्ता भवति, वंचना-मोटनायेति-शेषः । तस्याः देव्याः अनुबन्धेन संबन्धेन । पिंगछिकेति विदूषक-पत्न्या नाम ।

"पिचुमन्दः स्यादिरिष्टः काक-वद्धभ" इति धन्त्रन्तिः। अरिष्ठ इति ध्वनिश्च। कटुकत्वं कटुकतां प्रति उद्दिश्य किमुच्यते, अतिशयेन तस्याः कटुकत्वमित्यर्थः। तथा च पिचुमन्दारुढ-कारवद्धी-शलाटव इव देवी-संबन्धि-पिगलिका-वचनानि नैव सिद्धरंगीकार्याणीति भावः। नन्त्रस्ति कापि प्रदोषस्य वार्तेत्याशंक्याह नेति। महती आकर्णनेन पूज्या। अस्तु जरत्याः प्रसंगः, सैव मे मनसि वर्तते इत्याह—िकं त्विति।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भोः श्या तावत् , अन्तरितः प्रिय-कथासु अतिकान्त-प्रदोष-वृत्तान्तः ॥ अतिकान्तश्चासौ प्रदोषश्चेति विवेकः ॥ यतः खप्न-दर्शन-दिवसात् प्रमृति देवी पुनः पुनः प्रसज्जति । तदनुषन्धेन पिङ्गलिकापि ब्राह्मणी दिने दिने मन्तयते । अरिष्टः पिच्नमन्दः ।

^{1.} V. r. उवछंददि ।

तन्बङ्गाः स्मरता दृशौ तत इतस्ते साचि-सञ्चारिते नो पीतञ्च सविभ्रम-प्रणयिनी-गण्डूष-धारं मधु ॥८॥

विदू। एदं वि कामिणो उम्मत्ता विअ मे पिडमासन्ति। जदो सच्चं दाव सुन्दरीअ थन-णिरीक्खण-गमणादिहिं किं वि विअरिजान्ति। ता कहेदु, किं एदं ?

राजा। किमल मां प्रच्छिस, तलभवन्तं रतिपतिं प्रच्छ।

च०त०—ताराभिः अन्तःपुरवान स-स्रोक इति यावत । अन्तःपुर-शब्देन स्त्रियो छक्ष्यन्ते । अपिः संभावनायाम् । विषंच्या वीणायाः संबन्धी वैपंचिकः पंचमः स्वर्विशेषः । "निषाद्र्षम-गांधार-पङ्ज-मध्यम-धैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ।।" इति संगीत-चंद्रिकायां भरताचार्याः । नच नैव । श्रोत्रयोः स्वस्त्ययने शुभ-मार्गे कृतः । "स्वस्ति शुभे चे"ति हेमः । इतस्ततः साचि तिर्थक् संचारिते प्रेरिते ते निरूपमे प्रसिद्धे वा । तन्वंग्याः मृगांकावल्याः दृशो नेत्रे स्मरता चिन्तयता मया स-विश्रमा स-विश्रमा चासौ प्रणयिनी देवी तस्याः गण्डूषस्य धारा यस्मिन । अत्युच्छिष्टमिति यावत । मधु मद्यं च नो पीतम् "अभावे नहा नो" इत्यमरः । तथा च, कदाचिद् मदन-वाधातिशयेन "कार्यार्थिनः कुतो गर्वः" इति न्याय-मनुसरन देव्या मंचमधिक्दढोऽपि तामेव तरुणीमाकुच-नखमनुस्मरन्नहं तृष्णीको निवसामीति भावः ॥८॥

कामिनः स्त्री-छंपटाः। उन्मत्ताः विभ्रान्त-चित्ताः। आदि-शब्देन संभाषणादिकं

अत्र अस्मिन विषये। तत्रभवन्तं पूज्यम्। "पूज्यस्तत्रभवानत्रभवानि"ति नाट्य-पद्धतिः। अत्र ब्रह्मादयोऽपि मुह्मन्ति, स्मर एव ज्ञातेति भावः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः], एतेऽपि कामिन उन्मत्ता इव मे प्रतिभासन्ते । यतः सत्यं तावत् सुन्द्यास्तन-निरीच्या-गमनादिभिः किमपि विकियन्ते । तस्मात् कथयतु, किमतत् १ वयस्य इति शेषः ।

^{2.} V. r. मुंदरी श्रो।

यत पश्यन्ति झटित्यपाङ्ग-सरणि-द्रोणीजुषा चक्षुषा वल्गन्ति क्रम-कम्पितोसय-भुजं यन्नाम वाम-भ्रुवः। भाषन्ते च यदुक्तिभिस्तविकतं वैदग्ध्य-मुद्रात्मभि-स्तदेवस्य रसायनं रस-विधिं मन्ये मनोजन्मनः॥९॥ विद्र। भो ताए उण अज्ञतणीणा अत्थि कावि वत्ता १९॥

च० च० —तथापि किंचिद्रदामीत्याशयेनाह यदिति। वामा वक्राः रम्याध्य भ्रवो यासां ताः। ऋटिति तत्रक्षणम्। अपांगयोः नेत्रांतयोः सरणिः पद्धतिरेव द्रोणी नौस्तद्वद् दैर्घ्यं जुबते सेवते जुट तेन चक्षुषा यत् पश्यंति । यद्यपि चक्षुषेत्येक-वचन-प्रयोगः कोण-विलोकन-व्यंज्ञकस्तथापि शृंगार् लावण्य-वर्णनादावेकता-ध्वनि-दोष-परत्वाद् "विपुले चक्षुषी"त्यप्यय-दीक्षित-प्रयोगवद्विश्वासेन दयया वा क्षन्तव्यः। एवमेवा-पाङ्ग-सरणीयत्र "अपांगात्ते छडध्वे"ति² भगवत्पाद-वचनानुशासन-न्यायोऽनुसंधेयः । क्रमेति। पर्याय-कंपित-बाहु-द्वयं यथा तथा, गताविति शेषः। यद्वलगन्ति शोभंते। नाम प्रसिद्धौ । वैदाध्येति, चातुर्य-धाटो-रूपाभिः । "सुद्रा धाटो"ते "आत्मा ब्रह्म-ह्मपादावि"ति अमर-माला-रत्न-माले। उक्तिभिः स्तविकतं स्तवकः क्रसम-गुच्छ-स्तद्वह्वहलीकृतं यथा तथा। यच भाषन्ते तृहर्शनं वल्गनं भाषणिमिति च कर्म प्रथक पृथमूह्मम्। देवस्य राज्ञो मनोभवस्य रसानां रागाणाम् अयनं स्थानम्। "शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस" इद्यमरः । अत एव "पंखित-रसा" इति भावनापुरुषो-त्तमीये। रसानां रस-वादानां सुवर्णादि-क्रियाणामिति यावत, विधिः शास्त्रमिति वाऽर्थः । ''विधिः शास्त्र-विधानयोरिं"ति त्रिकाण्डी । मन्ये । जगति सवर्णादि-क्रियेव वाम-भ्रुवां दृगंचल-दृशंनादीति चमत्कृतिरिभनन्दनीया दुलैभतरा चेति भावः ॥६॥

तस्याः मृगांकावल्याः । अद्यतनीना अद्य-भवा ।

[प्रा॰ प्र॰ —संस्कृतच्छाया — विदूषकः भोस्तस्याः पुनरचतनीना ऽस्ति कापि वार्ता ?]

^{1.} V. r. क्रमकालितोभयभुजं। 2. A L, 6.

^{*} This Prakrit passage as well as the following one, not found in the printed eds., have been overlooked by Ghanaśyāma; the Camatkāra-taraṅgiṇī, howeyer, deals with them.

राजा। सखे, अस्ति, कथ्यते। यतो गतस्याहः सायं-समये विचक्षणा सत्यमेतदवस्थां निवेदितवती।

विदू। कदरेहिं अक्खरेहिं ?* राजा। शृणु.

डोला-लीलाः श्वसित-मरुतश्रक्षुषी निर्झरामे तस्याः शुष्यत्तगर-सुमनःपाण्डरा गण्ड-भित्तिः । तद्गालाणां मुहुरिह¹ कियद् ब्रमहे दुर्बलत्वं येषामग्रे प्रतिपदुदिता चन्द्र-रेखाऽप्यतन्वी ॥१०॥

च० त०—गतस्याहः पूर्वेद्यु रिटार्थः । सायमित्राच्ययम्, सायं चासौ समयः । सायह्य-विन्दुक-पाठे सायश्चासावित्यूद्यम् । "सायः संध्या पितृ-प्रसृरि"त्येव १ पाठमंगीकृत्य जयदेव-मिल्लनाथादयो च्याचक्रुः । अत एव "सायोनिमपत्कुवलये"ति नीलकण्ठः । सत्यामिति च पाठः । "सत्यं तथ्यं त्रिषु तद्वती"त्यमरः ।

अक्खरेहिमिति कालिदासादीनामिव कवेः प्रमादः। अक्षरस्य अक्ष्यादि-गण-पठित-त्वात्। अच्छरेहिमिति सु-पाठः।

तयोक्तं पद्य-द्वयमनुवद्ति डोलेति । तस्याः श्वसित-महतः श्वासानिलाः दोलानां लीलाः गमनागमन-हत्पा विलासाः किया वा येषु । डोलेति कवेः प्रमादः । "दोला न डोले"ति समय-पद्ध तिः । अत एव "दोला-दशन-दण्डेषु ड" इति प्राकृत-ज्याकरणे वरहिनः । विर्मारयोः प्रवाहयोः आभा ययोस्ते । "डपमा-प्रभयोराभे"ति नाम-निधानम् । धाराले इति भावः । गण्डयोः कपोलयोः भिक्तः फलकम् । "भिक्तः फलक कुड्ययोरि"ति वामनः । गण्डेति ध्वनिः । शुष्यन्यः म्रायन्यश्च ताः तगरस्य सुमनसः पुष्पणि तद्वत

[प्रा॰ प्र॰—संस्कृतच्छाया—विदूषकः । कतरैरचरैः ?] गात्राणाम् अवयवानामिति भावः । ब्रूमह इति कथनमयुक्तम् । अतन्त्री स्थूला ॥१०॥

^{*} See the previous foot-note.

^{1.} V. r. पुनरिह ।

^{2.} अमरकोष: 1.3.3. P. 2.

^{3.} PPr. 2.35,

विदृ। तदो तदो ? राजा। ततश्च,

नागविल्लिरधिरोहतु पूर्गं रातिरेणतिलकेन समेतु । त्वामसौ अजतु किन्नर-कण्ठी कार्मुकं वहतु जैत्नमनङ्गः ॥११॥

विदूषकः। विअक्खणा-वअणादो जाणीअदि पाणि-पीडणा पुरदो¹ पाविओ॰ अप्पा।

च० त०—पाण्डरा शुभा। "तगरः पाण्डु-कुसुम" इति धन्वन्तरिः। इह विरह-सन्तापे।

मुद्धः पुनः। गान्नाणामिति, तस्या इत्यर्थात् सिद्धम्। "अ'गम् अवयवो गात्रं वपुरि"त्य
मर असिहेनाभिधानाद् गात्राणामवयव-परत्वमनन्य-गत्या दयनीयः पक्षः। तत् अवाङ्मनसगोचरं दुर्वछत्वम्। "अमांसो दुर्वछ" इत्यमरः। कियत् श्रू महे श्रू मः। येषां गात्राणाम्

अस्रे पुरः। प्रतिपदि शुक्त-पक्षस्येति भावः, उदिता चन्द्रस्य रेखा बालाम-स्वरूप

एकदेश इत्यर्थः। "रेखा श्रेण्येकदेशयो"रिति नानार्थमाला। सा प्रकृत्येव कृशा,
सांप्रतं तु कृशतमा जातेति भावः।।१०॥

नागेति। पूरां क्रमुम-वृक्षम्। "तिलकश्चित्रकाङ्कयोरि"ति त्रिकाण्डशेषः। समेतु युक्ता भवतु। किंनराणामिव कंटः यस्याः सा मधुरालापिनी, मृगांकावलीति यावत्। "भजत्वि"ति च पाटः। तावता किमित्याशंक्याह "जैत्रस्तु जेते"त्यमरः। तथा च युवयोर्मेलने धन्विनामप्रगण्यो जगदेक-वीरो दिग्विजयं करोत्विति भावः॥११॥ प्रापितः, तयेति शेषः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया विदृषकः] ततस्ततः १ एणतिलक्ष्यन्द्रः ॥११॥

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] विचत्त्रणा-वचनाज्ज्ञायते पाणि-पीडनात् पुरतः प्रापित आत्मा ।

^{1.} V. r. पास्मि-पीडस-पुर्वं। 2. ू V. r. दे दाविदो।

^{3.} V. r. "अङ्गं प्रतीकोऽनयनोऽपघनोऽथ कलोनरम्। गात्र नपुः" 2. 6. 70 p. 13.

राजा। स च चतुष्पदी-पर्यविसतः श्लोकः प्राभृतीकृतः। विदृषकः। ता पसादं कदुअ पढदु पिअ-वअस्सो¹। राजा। (पठित)— विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नांगं तरुणिमा तथापि प्रागल्भ्यं किमिप चतुरं लोचन-युगे। यदादत्ते दृश्यादिखलमिप भाव-व्यतिकरं मनोवृत्तं दृष्टुः प्रथयित च² दृश्यं प्रति जनम्³॥१२॥

च० त०—अन्यद्प्यपूर्वमस्तीत्याह स इति । सः अंक-त्रये त्रिपदी-विशिष्टः, सांप्रतं तु चतुर्णाः पदानां समाहारः चतुष्पदी तया पर्यवसितः पर्यवसन्नः, ऋोकः, प्राभृतमिति कृतः प्राभृतीकृतः । "प्राभृतं तु प्रदेशनिम"त्यमरः । "सेटी" इति महाराष्ट्राः । पद-शब्दश्चरण-वाचकः ।

पढ इत्यत्र ''ठस्य ह" इति बत्वम्।

विधत्त इस्रादि । चरण-त्रयस्यार्थः पूर्वमुक्तः । मन इति । यत् छोचन-युगम् आत्मना द्रष्टुं योग्यः दृश्यः तं जनं नायकं प्रति छिद्दश्य आत्मानं यः पश्यित तस्य दृष्टुरित्यर्थः, नायकस्येति यावत् । आत्माना आत्मानिमस्यनेन छोचन-युगेन पश्यंती नायिका विद्योया । मनसः अन्तःकरणस्य वृत्तिं हाव-भावादि-छोछा-व्यंज्ञक-शृंगार-रस-रूपां स्थिति च । "स्थिति-जीवनयोर्वृत्तिरि"ति कपिछः । प्रथयति प्रकटयति । अत्र नायिकया दृश्यः नायकः नायिकाया दृष्टा च नायक एव, अनया युक्तया दृष्टा दृश्यश्चेक एवेति जानिद्रः सूक्ष्म-बुद्धिभः पूर्वोक्तने अंक-त्रय-चरण-त्रयार्थेन सह सांप्रतमुक्तस्य चतुर्थ-चरणार्थस्यैक-वाक्यता दृष्टव्या ॥१२॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] तस्मात् प्रसादं कृत्वा पठतु प्रिय-वयस्यः ।

^{1.} Add. r. तं सिलोद्यं। 2. V. r. मनोवृत्तिर्द्र चु सुखरयति।

^{3.} The first line of this verse occurs in Act 1 (p. 68), first two lines in Act 2 (p. 103), first three lines in act 3 (p. 166). 4. PPr. 2. 24, p. 43.

किञ्च, स्वकण्ठ¹-काण्डात सुदृशाऽवतार्य² स्वप्नेऽपितो³ यो मम कन्धरायाम् । पुनर्भया ततकुच-सीम्नि सुक्तो हारः स तु⁴ प्राभृतमद्य⁵ जातः ॥१३॥

विदूषकः । भो⁶ किं चि⁷ रहस्सं पुच्छीअसि । राजा । कथ्यते ।

त० च०—स्वेति। ख-कण्ठ एव काण्डो विस-दण्डः, तस्मात्। यः स पुनर्मया तत्-कुचयोः सीम्नि "प्रदेशे तु न ना सीमे"ति मेदिनी। मुक्तो हारः। प्राप्तिमिति निख-नपुंसक-तया निर्देशः। जातः। एतेन परस्परानुरागो व्यज्यते। "मद्य-जात" इति ध्वनिः। तु-कारः पाद-पूरकः। अत्र 'अपि'त' इखनेन "हारोऽयं केरळ स्त्री" खादि-शुद्ध-विष्कम्भानंतरोक्तम्, 'पुनर्मया मुक्त' इखनेन च "सखे न हार-विरहमर्हत्येषे"ति तृतीयांक-पूरणावसरोक्तं संविधानमृद्धम् ॥१३॥

अथ ''स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंग'' इति न्यायात् प्रसंग-संगत्या प्रच्छति भो इति ।

प्रा॰ प्र॰—तरुणिमा तारुरयम् । किमण्यनिर्वाच्यम् । दृश्याजनादिति शेषः । व्यतिकरं प्रकारम् । "संबन्धे च प्रकारे च पुंसि व्यतिकरः स्मृत" इति मेदिनी ।।१२॥

'प्राभृतन्तु प्रदेशनमि"लमरः ॥१३॥

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भोः किंचिद्रहस्यं पृच्छयसे ।

- 1. V. r. सुकराठ।
- 2. V. r. सुदृशोऽवतार्य
- 3. V. r. स्तनार्पितो ।

4. V. r. च।

- 5. V. r. मल ।
- 6. Add. r. पित्र-वत्रस्स
- 7. V. r. कि पि; कि वि।

^{8.} Not found in Medinī. The synonyms of व्यतिकर are given in it as follows:—"श्रथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः"।

विदूषकः । मिअंकावली-कुवलअमालाणं किं¹ अंतरं ? राजा । आस्ताम् पर-कलवं हि सा वर्तते ।

विदृषकः। भो² पत्थिव³, अणभिण्णोऽहम्। जेण⁴ उण साल-भज्जा⁵ अद्ध-भज्जेति⁶ भणिदा⁷। ता कहेसु⁸ केत्तिअं अंतरं मिअंकावली-कुवलअमालाणं ?

राजा। यावदन्तरं मृगांकावली-कुवलयमालयोः।

च० त०--किमन्तरं कियान भेद इति भावः।

अस्ताम्, एतत् प्रकरणिमिति शेषः । सा कुबलय-माला । परस्य मृगांकवर्मणः कलत्रं भार्या वर्तते । भविष्यतीति भावः । एतेन मृगांकावली-मृगांकवर्मणोर्भेदमेव राजा जानाति । अभेदं तु फलोदय-संविधाने क्रमेण ज्ञास्यतीत्यनुसंधेयम् ।

ननु पर-कलत्रमिति मा वादीः, अन्तर-कथने किंचिनमूलमस्तीत्याह येनेति । येन कारणेन श्यालस्य पत्नी-भ्रातुः मृगांकवर्मण इति यावत् । भार्या । अर्धं च सा भार्या अर्ध-भार्या यस्य श्यालस्तस्येत्यर्थः । 'अर्धं समेंऽशक'' इत्यमरः । भार्येत्येक-देशेन औपचारिकः प्रयोगः । परिहासमात्र-योग्येति भावः । विस्तरस्तु नाथ-चरणैर्वक्ष्यते । तत् तस्मात् कारणात् ।

मृगांकावळी चन्द्राणां पंक्तिः। क्रुवळयानामुत्पळानां माळा स्रक् तयोरिति प्रश्नस्यै-बोत्तरत्वं बोध्यम्। तथा च ळावण्यातिशयेन चक्रवर्तित्व-हेतुनया च मृगांकावल्या एवा-धिक्यं सूच्यते।

प्रा॰ प्र॰ —[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] मृगांकावली-कुवलयमालयोः किमन्तरम् ?
[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] भोः पाथिव, त्रनिभक्षोऽहम् । येन पुनः श्याल-भार्यो
प्रार्थ-भार्येति भिणिता । तस्मात् कथय, कियदन्तरं मृगांकावली-कुवलयमालयोः ?

^{1.} V. r. केत्तिश्र । 2. V. r. गां। 3. V. r. पश्चिव-व्यवहारे।

^{4.} V. r. जागापदो । 5. V. r. सालभज्जं ।

^{6.} V. r. ब्रद्ध-भज्जित्त । 7. V. r. भगादि । 8. V. r. कंबेषु ।

विदूषक: । भो' पुणो भणिदेण² किं भणिदं होदि ? राजा । तर्हि दृष्टान्तान्तरेण कथ्यते, यावदन्तरं घनसारा-गुरुसारयोः ।

विदृषकः । सुद्घुद्रं जाणीअदि ।

राजा । ज्ञास्यते ।

लाटी चम्पक-पिझरेरवयवेदू र्वा-निमेः कुन्तली ।

पूर्वा रत्नमयों विभर्ति रचनामन्त्या हु मुक्तामयीम् ।

इत्यं द्वे अपि ते विलास-सदने देवस्य चेतोभुवः

प्राच्याः किन्तु नितान्त-निर्जित-जगल्लावण्य-लाभोदयः ।।१४

च० त०-भवतीति। मया न ज्ञायते इति भावः।

दृष्टान्तान्तरेण अन्य-दृष्टान्तेन इति यावत् । अगरोः सारश्चन्दनस्य स्थिरांशः।

ज्ञास्यते इतः परं चेति शेषः।

डमे वर्णयति छाटीति । "पिश्वरः पीत" इति शब्दार्णवः । रचनां प्रसाधन-विधिम् । "साज" इति महाराष्ट्राः । द्वे डमे अपि । ते मृगांकावळी-कुवलयमाले । देवस्य मन्मथस्य । विल्लासानां सदने आल्यो । ननु तारतम्यं कथ्यताम् इत्यपेक्षायामाह । किन्तु अपितु । प्राच्याः मृगांकावल्याः । सौन्दर्य-प्राप्ते रुद्यः आविर्भावः । नितान्तं भृशं निर्जितानि जगन्ति येन । एतेन अनितर-साधारण्यं सुचितम् ॥ १४ ॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भोः, पुनर्भणितेन किं भणितं भवति । घन-सारः कर्पुरः ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] सुष्ठतरं ज्ञायते ।

छाटी मृगाङ्कावली । अवयवैरिति उभयव उपलित्तित्यर्थः । कुन्तली कुवलयमाला ।

- 1. V. r. तं एव्व। 2. V.r. भगंतेगा। 3. V, r. सुददुतरं।
- 4. V. r. ए जाएगित्रदि । 5. V. r. ज्ञाप्यते । 6. V. r. कुन्तलैः।
- 7. V· r. रत्नमयी। 8. V· r. श्रन्या। 9. V. r. मुक्तामयी।
- 9. V. r. प्राच्या। 10. V. r. लाभोदया ; परायं वपुः।

सखे, पुनर्निरूपय, तदनुपपन्नमित्र, तामेवेमां यदुतास्मान् ' देवी परिणाययिष्यति ।

विदूषकः । ण क्खु दृष्टे अणुववण्णं णाम । (पुरो दर्शयन्) संबंधिणी-चेटीओ दीसंदि आअच्छंतीओ ।

राजा। का पुनस्ते सम्बन्धिनी ?

विदूषकः । देवी⁶ ।

राजा। (विहस्य) तदेहि चित्र-शालिकामधितिष्ठावः। (तथा तिष्ठतः)।

(ततः प्रविशन्ति नेपथ्य'-पटलक^६-हस्ताश्चेट्यः। सर्वाः परिक्रामितकेन)।

एका। हला कुरंगिए° किहं उण महाराओ पेक्खिद्वो।

च० त०—निरूपय आलोचय।

सम्बन्धिन्याश्चेट्यः ।

नेपथ्यानां वसन-भूषणादीनां पटलकानि । "तबक" १० इति महाराष्ट्राः । हस्तेषु यासाम । "परिक्रमस्याभिनयः परिक्रामितकि । परिक्रमः संचारः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] न खलु दृष्टे त्रानुपपन्नं नाम । संबन्धिनी-चेट्यो दृश्यंते त्रागच्छन्यः ।

[संस्कृतच्छाया—एका] हला कुरंगिके, क पुनर्महाराजः प्रेत्तितव्यः ।

- 1. V. r. सखे, किं पुनरनुपपन्नमेवेदम्, यदुत मां।
- 2. V.r. कुदो। 3. V.r. अनुवअरागं। 4. V.r. चेटिओ।
- 5. V. r. श्रागच्छन्तीश्रो दीसंदि।
- 6, This answer and the query have not been noticed in the commentaries.
 7. V. r. नेपथ्ये ; no ततः प्रविशन्ति ।
 - 8. V. r. पेटिका।
 - 9. V. r. तरंगिए।

10. Moles, p. 841.

द्वितीया । सिंह, तरंगिए जिंह आसण्ण-विवाह-कोऊहल - हलहल - प्फुरिदो जणो दीसइ ।

अन्या। अइ मुलक्खणे⁴ किं विअ लक्खणं⁵ मन्तीअदि⁶। जदो⁷ सहस्साणं⁸ पाणिं ग्गाहिदस्स⁸ को विअ¹⁰ कोऊहल-¹¹ हलहलओ¹²।

अपरा । पिअ-वअस्से ¹³, विअक्खणासि ¹⁴ किं णु क्खु अण-भिण्णासि कंदण्प-चरिआणं ¹⁵ जं दानीं ¹⁶ णवं णवं कोऊहरुं ¹⁷ कामि-जणे ¹⁸।

च० त०—छक्षणम् अतिशयस्येति शेषः । मन्त्र्यते कथ्यते । सहस्राणां युवति~ सहस्राणाम् । पाणिमिति जातावेक-वचनम् ।

किं नु खस्विति काकुः। किं त्विति च पाठः। नवं नविमिति। "नालमेकस्य पर्याप्तिमि"ति भावः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया – द्वितीया] सखि तरंगिके, यताऽऽसन्न-विवाह-कौत्हल-हल-हल-स्फुरितो जनो दश्यते।

[संस्कृतच्छाया—अन्या] श्रिय, सुलच्चो, किमिव लच्चणं मन्त्र्यते । यतः सहस्राणां पाणिं प्राहितस्य क इव कौत्हल-हलहलकः ?

[संस्कृतच्छाया—अपरा] प्रिय-वयस्ये, विचत्त्त् णासि, किन्तु खल्वनभिज्ञासि कन्दर्प-चिरतानाम् १ यदिदानीं नवं नवं कौतूहलं कामि-जने ।

- 1. V. r. कुरंगिए। 2. V. r. कोदूहल। 3. V. r. no हलहल।
- 4. V. r. विश्रक्खरो । 5. Add r. तरंगिश्राए। 6. V r. मंतिदं।
- 7. V. r. जो । 8. Add . r. महिसीयां । 9. V. r. पाणिगगहीतस्स ।
- 10. V. r. कितित्रो विश्र ; किरको विश्र । 11. V. r. कोदूहल ।
- 12. V. r. कलकलो। 13. सहि। 14. V. r. विश्रवस्वरो ।
- 15. V. r. चरिदाणां। 16. V. r. no. जंदाणीं। 17. V. r. कोदूहलं।
- 18. V. r. एव-कोदूहली कामि-जएगो ; एवल्ल-कोदूहली कामि-जएगो।

विचक्षणा । (पुरतोऽवलोक्य) एस भट्टा पंडर-परि-क्खामो । पहाअ -पूण्णिमा-चन्दो विअ सणिचराणुगओ अज्ज-चाराअण-दुदिओ चित्त-साला-दुवारु हेसे दीसइ ।

कुरं। (उपस्त्य⁹) जेंदु¹⁰ मट्टा। देवी विण्णवेदि, आसण्णं विवाह¹¹-लग्गं। ता इमं विवाह-णेवच्छ-मंगलं¹² करिअ अधि-द्वीअदु¹³ विवाह-चउिक्कआ¹⁴।

राजा। यथाह देवी, शान्तम्, ¹⁵ यदादिशति देवी। विदू (आत्मानं निर्दिश्य¹⁶) ¹⁷संबंधि-जणाणुरूपं ¹⁸ भुज्जं किंपि किदं ¹⁹ १

च० त०--पांडुरश्चासो । मंगलं धारण-रूपम् । अवह वदति । देवीति । तथैव करोमीति भावः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विचश्चणा] एष भर्ता पागडुर-परिचामः प्रभात-पूर्णिमा-चन्द्र इव शनैश्वरानुगत आर्थ-चारायण-द्वितीयश्वित्र-शाजा-द्वारोहेशे दृश्यते।

[संस्कृतच्छाया—कुरं] जयतु भर्ता । देवी विज्ञापयति, त्रासन्नं विवाह-लग्नं तस्मादिदं विवाह-नेपथ्य-मंगलं कृत्वाऽधिग्रीयतां विवाह-चतुष्किका ।

[संस्कृतच्छाया — विदृषकः] संबन्धि-जनानुह्यं भोज्यं किमपि कृतम् ?

1.	V. r. तरिङका ।	2	2. V. r. पुरोऽवलोक्य ।
3.	V. r. पंडुर-परिक्खामंगो।		f. V. r. प्पहाद; पहाद।
5.	V. r. सणिचराणुगदो ।		. V. r. द्विदीओ; विईओ।
7.	V. r. चित्त सालि आरु से ।		3. V.r. दीसेदि।
9.	V. r. समुपस्रख ।	10	0. V. r. जेंद्र जेंद्र ।
11.	V. r. no विवाह ; विश्राह	। The word विवाह	g in some MSS. is given

- 11. V.r. no विवाह ; विश्वाह । The word विवाह in some MSS. is given as विश्वाह on other occasions as well ; vide infra.
 - 12. V. r. गोवत्थमलं । 13. V. r. ग्रहिद्दीग्रदु । 14. V. r. चडत्तरिग्रा।
 - 15. V. r. no यथाह देवी, शान्तं। 16. V. r. निर्वर्गर्थ।
 - 17. Add. r. भो; भोदिश्रो। 18. V. r. संबंधि-सज्जगागारूपं।
 - 19. V, r. सम्बंधित्रस्स जगस्स वास-भोजे (जगगवास-भोजे) किमुत्तरम्?

सर्वाः । अरं दइस्सामो । विदू । किं विअ तं ?

कुरं। जं कंकेलि-तरू³ दोहले[‡] लहेइ⁵। जं वा⁶ भअवन् तिणअणो⁷ सीसे⁸ समुव्वहइ⁸।

विदू। (दण्डकाष्ट्रमुद्यम्य) दासीओ ¹⁰ महाराअ-पिअ-वअस्सं पिंगलिआ-बह्मणी-सिसुत्तण-वल्लह¹¹-पंडिअं सिसुअ-दिण्ण-विञ्जं चाराअण-बह्मणं ¹² अहिक्खिवध¹³। ता इमिणा तुह्मारिस-चेडी-अण-चित्त¹⁴-कुडिलेण दंड-कट्ठेण भुअग¹⁵जण-जुगुच्छि-आइ¹⁶ वअणाइं करिस्सं।

च० त०—कृतमिति प्रश्न रूपः काकुः । अर्थ-चन्द्रं गलहस्तिकाम् । "गचाण्डी"ति महाराष्ट्राः ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—सर्वाः] त्रारं दियष्यामहे । अरं शीव्रम् ।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] किमिव तत् ?

[संस्कृतच्छाया—कुरं] यत् कङ्केलि-तहदोंहदे लभते ॥ कङ्केलिरशोकः । "प्रदीप्त-कदम्ब-दोहदेषु दो लः" ¹⁷ इति दोहदे दस्य लत्वम् । प्रकृत-दोहदं पाद-ताडनम् ॥ यद्वा भगवांश्चि-नयनः शीर्षे समुद्रहति ॥ धुस्तूर-पुष्पमिति परिहासोक्तिः ।

[संस्कृतच्छाया — विदृषकः] दास्यः, महाराज-प्रिय-वयस्यं पिङ्गलिका-ब्राह्मणी-शिशुत्व-वञ्जभ-पिष्डतं शिशुक-दत्त-विद्यं चारायण-ब्राह्मणमधिच्चिपथ । तस्मादमुना युष्मादश-चेटी-जन-चित्त-कृटिलेन दएड-काष्टेन भुज्ञग-जन-जुगुप्सितानि वदनानि करिष्यामि ।

- 1. V.r. इदं दास्सामो। 2. V.r. no. तं। 3. V.r. तरुखो।
- 4. V.r. दोहलत्र्यं। 5. V.r. no लहेइ। 6. V.r. जंग्र।
- 7. V.r. तिलोत्र्यणो। 8. V.r. सीस्से। 9. V.r. समुद्रहइ।
- 10. Addl. r. आ। 11. V. r. no वह्मगी-वल्लहं।
- 12. V. r. ससूत्ताएं (त्रसत्ताएं) पढिदद्ध-पादत्र महानद्वाएं (नद्वानल्लहं)।
- 13. V. r. त्र्राधिक्खिवध । 14. V. r. चित्तवुत्ति । 15. V. r. भुत्र ग ।
- 16. जुगुत्सिणिज्ञाइं; जुगुत्सिश्राइं। 17. PPr. 2. 21.

तरं। मरिसेंदु मरिसेंदु अज्जो। संबंधिओत्ति देवी-विलासिणीओ बक्करं करेन्ति।

अन्या। अलं बक्करेण⁶, दुव्वासो अज्ज-चाराअणो। विद्र⁷। (विहस्य⁸) संपदं एव्व सुवासो हुविस्सदि⁹। ता विवाह-महूसवं¹⁰ करेह्म। सुलक्खणे हारलिहुए¹¹ कलअिह¹² वसन्तलए¹³ लवंगिए¹⁴ कामकेलि हारकेलि¹⁵ मिअंकप्पहे¹⁶ रहंगि सामलंगि¹⁷ बउलावलि¹⁸ पहुणो अवसर-विअक्खणं¹⁹ करं²⁰ कंकण-बंधेण विरएध विआह-दिक्खं²¹।

च० त० —दास्य इति सम्बोधनम् । शिशुकेभ्यो दत्ता विद्या येन । शिशुकेर्द्ता विद्या यस्मै वा । भुजग-जनानां विट-लोकानाम् ।

देञ्यां विलासिन्यः परिचरण-समर्थ-स्नियः । बक्कर-शब्दो देशीयः ।

दुर्वासाः मुनि विशेषः। कोपन इति भावः। दुष्टम् अशोभनं वासो वस्त्रं यस्य।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—तर] मर्भयतु मर्भयतार्यः । संबन्धिक इति देवी-विलासिन्यश्रोर्यं कुर्वन्ति ।

[संस्कृतच्छाया-अन्या] त्रलं चोद्येन, दुर्वासा त्रार्य-चारायणः।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] सांप्रतमेव सुवासा भविष्यति। तस्माद् विवाह-महोत्सवं कुर्मः। सुलच्चो, हारयष्टिके, कलकिएठ, वसन्तलते लविक्षके, कामकेलि,-हार-केलि, मृगांकप्रमे, रथाक्षिं, श्यामलाक्षि, वकुलाविल, प्रभोरवसर-विचच्चणं करं कंकण-बन्धेन विरचयत विवाह-दीच्नम्। विवाहे दीक्षा यस्य स तथोक्षः।

^{4.} Add. r. तुए सह। 5. V. r. मकरं। 6. V. r. मकरेगा।

^{7.} V.r. तरिक्षका । 8. V. r. no विहस्य । 9. V. r. सुवासो हुविस्सदि संपदं एवव ।

^{10.} $V \cdot r \cdot H_g$ ($H_g = 1$) सवोचिदं । 11. $V \cdot r \cdot E = 1$ हारलि E = 1

^{12.} V. r. कलकंठि । 13. V. r. वसन्तलदे । 14. V. r. मङ्गलिए ।

^{15.} V. r. no हारकेलि। 16. V. r. मित्र कलेहे।

^{17.} V. r. no रहंगि and सामलंगि । 18. Add. r. परहुदिए विश्वक्खरों कप्पलदे ।

^{19.} V. r. रस-विश्रक्खणस्स । 20. V. r. no करं। 21. V. r. दिक्खणं।

(सर्वा उपसृत्य रत्न-वासः - कंकण-कुसुमादिकसुपनयन्ति)। राजा। नाट्येन परिधत्ते।

विद्षक:। (तद्वशिष्टेन समालम्भनादिनात्मानं मण्डयति)। विच । मोदिओं के विलम्बेण आरम्भ-रमणिजाइं

कह्राणाइं इोन्ति । ता एत्थ⁶ गाएघ⁷ णच्चघ⁸ ।

विदूषकः । भो एदाणं मज्झे अहंवि गाइस्सं णचिस्सं अ । राजा। यद्भिरुचितं भवते।

(विदूषकेण सह सर्वा नृत्यन्ति गायन्ति च)।

नेपथ्ये। हंहो 10 सुलक्खणा-मिस्साओ, 11 किं विलंबेण 12, आणेध महाराअं 13 सपरिवारा देवी संपत्ता ज्जेव 14 ।

च० त०-अवसरेष् दान-क्षात्रादि-समयेषु विचक्षणम्, यदा यथा स्थेयं तदा तथा स्थातं विचञ्जणः समर्थ इत्यर्थः, तं करं हस्तम्।

वासः पट्टबस्नम् इति यावत् । उपनयंति ध्वनिः । उप समीपे नयन्तीत्यर्थः । तस्माद् राज-गृहीतात् "समाछंभो विलेपनिम" त्यमरः। परिमल-द्रव्यमिति यावत्। भवत्य इति सम्बोधनम् । आरम्भात् प्रभृति पूर्ति-पर्यन्तं रमणीयानीत्यर्थः । मिश्रा यक्ताः, सहीओ इति शेषः, सल्य इति सम्बोधनम् ।

प्रा॰ प्र॰ - [संस्कृतच्छाया-विच] भवत्यः, किं विलंबेन, त्रारंभ-रमणीयानि कल्याणानि भवन्ति, तस्मादल गायत नृत्यत ।

[संस्कृतच्छाया—विद्षकः] भो एतासां मध्ये ब्रह्मिप गास्यामि निर्तेष्यामि च । [संस्कृतच्छाया-नेपथ्ये] त्रहो सुलच्छानिमत्राः, कि विलंबेन, त्रानयत महाराजम्, सपरिवारा देवी संप्राप्त व । "मिश्राः, चेट्य इति शेषः ।

^{1.} V.r. समुपख्य ।

^{2.} V. r. रक्त-वासः

^{3.} V. r. हो दिखो। 4. V. r. विलम्बेध 5. V. r. पत्ररणाइं।

^{6.} V. r. एथ । 7. V. r. no गाएंथ । 8. V. r. चह ।

^{9.} V.r. च। 10. V.r. भो। 11. V.r. विश्वक्खणामुहीश्रो (मिस्साश्रो)।

^{12.} V. r. बिलंबेध । 13. Add. r. चउत्तरिश्च ; चउक्तिश्च । 14. V. r. एव्वति ।

तरं । इदो इदो एदु महाराओ । (सर्वे परिक्रामन्ति)। (ततः प्रविश्वति यथानिर्दिष्टा देवी, कृत-वधू -वेशा मृगाङ्का-वली कुवलयमाला च)।

देवी। (अपवार्य) वच्छे कुवलअमाले, पेच्छ अत्तणो भट्टिणो सिलिट्टं महिला-वेसं।

(कुवलयमाला तन्मुखी' हसति)।

राजा। (खगतम्)

दिवस इवास्मि सतापः सेन्दुर्वदनेन रात्रिवचे पा इदमपि चान्तर-रचितं रक्तांशुकमावयोः सन्ध्या ॥१५॥

च० त०—"मिथोऽपवार्य रहिस जानान्तिकिम"ति नाट्य-पद्धतिः । भर्तु र्मृ गाङ्कवर्मण इति देव्या भावः । इयमेव मृगाङ्कावलोति सृक्ष्म-दृग्भिकृह्यम् । "श्लिष्टं रम्यं यथार्थ-योरि"त्यमर-शेषः ।

तस्मिन राज्ञि विषये मुखं यस्याः तन्मुखी तद्भिमुखीसर्थः।

दिवस इति । वदनेन सेन्दुः एषा कुवलयमाला । रात्रिवत् वर्तत इति शेषः । चकारः पाद-पूरणे । अपि च आवयोः अन्तरे मध्ये रचितं धृतम् । इदं रक्तांशुकम् । "अन्तःपटि" इति महाराष्टाः । संध्या संध्या-रूपो रागः ॥ १४ ॥

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—तर] इत इत एतु महाराजः।
[संस्कृतच्छाया—देवो] अपवार्येति, मिथ इत्यर्थः। वत्से कुवलयमाले, पश्याऽऽत्मनो
भर्तः श्रिष्टं महिला-वेषम्।

^{1.} V. r. no एडु। 2. V. r. वध्दी।

^{3.} V. r. वत्से । 4. V. r. पेक्ख। 5. V. r. भत्तुराो।

^{&#}x27; 6. V. r. मुसिद्धं ; मुसिगिद्धं । 7. V. r. त्रवनत-मुखी ।

^{8.} V. r. चन्द्रमुखीत्वेन ; सेन्दु-वदनेन (१)।

देवी। अजाउत्त, उग्घालीअदु¹ मुहं स्से², उदेदु³ भवण-गब्भे चंदो।

राजा। (उपविश्य तथा कृत्वा स्वगतम्)। नयनच्छलेन सुतनोर्वदन-जिते शिशानि कुल-विभोर्बाधात् । नासा-नाल-निबद्धं स्फुटितिमवेन्दीवरं द्वेधा ॥१६॥ देवी। वत्से, मिअंकावलि, कुण तारा-मेलअं , वित्था-रअ कुवलअ-संत्थरं ।

मृगा। (लज्जावशादितस्ततश्रक्षुषी निधाय चिरमूर्ध्वमव-लोकयित)।

च० त०—नयनेति। शशिनि सुतनोः कुवलय-मालायाः वदन-जिते सित, स्व-वंश-प्रभो-श्चन्द्रस्य बाधात "द्वयोर्बाधे"ित सुक्तावल्लो। नासैव नालः तस्मिन निवद्धं पार्श्व-द्वये नियमेन बद्धम् इन्दीवरं नेत्र-त्याजेन द्वेधा स्फुटितं विदल्लितिमव। तथा चेन्दोरप्य-धिक-सुन्दर-मुखी परस्परोपमान-विल्सिदिन्दीवराक्षी चेति भावः ॥१६॥

तारा-मेळनं परस्परावळोकनम्।

इतस्ततः पार्श्व-द्वये ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—देवी] त्रार्यपुत, उद्घाटय मुखमस्याः, उदेतु भवन-गर्भे चन्द्रः ।

वाधादिति । य्रयं * * * पाति त्तीर-स्वामिना य्रमर-व्याख्यायामिभधानात् । वत्स- * * * वोध्यम् ॥१६॥

[संस्कृतच्छाया—देवी] वत्से, मृगाङ्काविल, कुरु तारा-मेलनम्, विस्तारय कुवलय-संस्तरम् ।

^{1.} V. r. उग्घाडी अदु। 2. V. r. मुहंदे, मुहंसे। 3, V. r. से उदेउं।

^{4.} V. r. कुल-विभी कोधात ; कुल पती कोधात्।

^{5.} V, r. तारा-दं सगां। 6. V. r. सव्वस्सं ; सत्थरं।

राजा। (विलोक्य' खगतम्)

भवन-भुवि स्रजन्तस्तार-हारावतारं विदिश दिशि विकिरन्तः केतकानां कुरम्बम् । वियति विरचयन्त श्रिन्द्रिकां मुग्ध-मुग्धां विवति नयन-निपाताः सुभ्रुवो विभ्रमन्ति ॥१७॥

विदू। (जनान्तिकेन) एसा सा⁷ कुवलअमाला तुमं⁸ तिरिच्छेहिं अच्छीहिं⁸ पिबदिन्व¹⁸।

राजा। एवमेतत्।

च० त०—भवनेति । तार-हाराणाम् अवतारमुत्पत्तिम् । केतकी-पत्राणां कुरंबं समूहं "निकुरंबं कुरंबश्चे"ति द्वि-रूपः । नयनयोः निपाताः संचाराः । अत्र नयन-निपाता इत्येतत कवेरचातुर्यं "सहस्रमक्ष्णां युगपत् पपाते"ति¹¹ "मम नयन-निपात" इति कालिदास-नीलकण्ठयोः प्रयोगवत् क्षन्तव्यम् ॥१७॥

प्रा॰ प्र॰—"कुरम्बं सिललो जाल" इति वामनः । वतेत्याश्चर्ये । त्रात नयन-हचीनां धावल्य-[वर्णना × खादो (१) वर्णनात् प्रसादो] लच्यते ; "प्रसाद-सर्ग-कोपेषु स्रोहरो-ऽच्छासिताहणा" इति हपकादशोंकोः । वतेत्यत्न 'प्रती'ति पाठे प्रति-शब्दस्य इच्छा लच्चणं वाऽर्थः । तथा च प्रति इच्छया लच्चणेन वोपलच्चिताः सुभुवो मृगांकावल्या नयन-निपाना इति वोध्यम् । उद्दिश्ये यथः । "इच्छायां साम्य-लच्चणयोः प्रती"ति हलायुधः । "प्रति प्रतिनिधौ वीप्सा-लच्चणादौ प्रयोगत" इत्यमस्थ । विभ्रमन्ति विलसन्ति ॥१०॥

[संस्कृतच्छाथा—विदृषकः] एषा सा कुवलयमाला त्वां तिर्यग्भिरिक्तिभः पिवतीव ।

^{1.} V. r. no विलोक्य। 2. V. r, हारावतारान्।

^{3.} V.r. कुहम्बं ; कुटुम्बं। 4. V.r. च रचयन्त । 5. V.r. दुग्ध-मुग्धां।

⁶ V r. प्रति। 7. V. r. no सा।

^{8.} V.r. no. तुमं। 9. V.r. दिहिच्छडा-कडक्सेहि। 10. V.r. पिवतिव्व।

^{11.} KS., 3.32.

प्रणाली-दीर्घस्य प्रतिकल'मपाङ्गस्य सुहदः कटाक्ष-व्याक्षेपाः शिशु-शफर-फाल-प्रतिसुवः। दधानाः सर्वस्वं कुसुमधनुषोऽस्मान् प्रति सखे। नवं नेलाद्वैतं कुवलयदृशः संद्धति च ॥१८॥

किं पुनः पर-कलक्षमेषा ।

विदू। लेहा-सत्तिए⁵ तुह एव्व⁶ एसा।

च० त०—प्रणाछीति । हे सखे, प्रणाछी जल-पद्वी तहहीर्घस्य अपांगस्य नेत्रान्तस्य दैर्घ्य-विषये सुहृदः । प्रतिकलं पुनः पुनः । मत्स्य-डिंभ-संचारस्य प्रतिभुवः लग्नकाः । "जमोन" इति महाराष्ट्राः । समरस्य सर्वस्वं शृंगार-रूपमशेष-द्रव्यं द्धानाः । कुवल-याक्ष्याः कुवलयमालायाः कटाक्षाणामपाङ्ग-दर्शनानां व्याक्षेषाः अस्मान प्रति उद्दिश्य नवम् अपूर्वं नेत्राह्रौतम् इतर-वस्तु-निरास-धुरन्धरं, जात्येक-वचनं विविश्वतम्, नेत्राभिधान-वस्तुस्वरूपाद्वैतम् । संद्धित संधान-युक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । च-कारः पुरकः । प्रसिद्धि-वाचको हीति पाठो युक्तः । तथा चास्या नेत्र-विलासं विना नान्यत् किचिद्पि मे स्फुरतीति भावः ॥१८॥

परेति परस्य। "तं चे"ति प्राणप्रतिष्ठायां तामित्यर्थः, कुवलयमालामिति यावत्।

रेखायाः शक्तिः सत्ता तया। "अंग-सौष्टव-संस्थाने रेखे"ति, "शक्तिः प्राणे च सत्तायामि"ति नागार्जुन-केदारौ। छावण्य-संपदा युवां परस्परं योग्यावेवेति भावः।

प्रा॰ प्र॰—ज्याक्षेपाः हाव-भाव-चेष्टा-व्यक्षकाः, संकल्प-विकल्प-विशेषा अपीत्यर्थः । ''संकल्पादि-विशेषे स्याद्वयाच्चेपो हाव-सूचक'' इति तिकाराजी ॥१८॥

पर-कळत्रमिति सृगाङ्कवर्मणः कललमिति भावः। "तञ्च पिडच्छिद-वदी देवो निञ्च-मादुल-भाउत्रसस् किदे" इति द्वितीयाङ्के ⁷ऽभिधानात्।

[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] रेखा-शक्खा तवैवैषा । रेखा ग्रंग-सौष्ठव-संस्थान-विशेषः ।

^{1.} V. r. प्रतिपद । 2. V. r. सुवानाः । 3. V. r. संनिद्धति ।

^{4.} Add. r. सा। 5. अ

^{5.} V. r. गोह-गदीए ; सिगोह-गदीए।

^{6.} V. r. ज्जेव्य ।

^{7.} P. 78, 1. 6-7.

देवी। (जनान्तिकं कुवलयमालां प्रति) पेच्छ अत्तणो भत्तारं अज्ञउत्तेण परिणिज्ञमाणं । (प्रकाशं) अत्तणो भत्तारं अज्ञउत्तेण परिणिज्ञमाणं । (प्रकाशं) अंतपदं भाम-रीओ कुणउ महाराओ, दिञ्जंदु अज्ञ-पज्जलिदे हुद्वहम्मि लाजाओ

राजा। (परिणीयोपविशति)।

प्रविश्य प्रतिहारी। देव, देवी-मादुलस्स चन्दवश्मस्स पहाण-दूदेण सह अज्ज-भाउराअणो दुवारे चिट्टदि।

राजा। (देव्या मुख°मवलोकयति)।

त० च०—जनान्तिकं रहसि। भतीरं मृगांकवर्माणमिति भावः। "श्रामरी तु प्रद-श्चिणमि"ति गोवर्धनः।

प्रधानं चासौ दूतः। "प्रधानं प्रमुखे" त्यमरः। एतेन प्रधानस्येत्युक्तिः परास्ता, अत एव "अस्मत्स्वामिने" ति बक्ष्यते। "दूतेन सहार्य-भागुरायण" इति साहचर्य-महिम्ना "कथितमथ तथा मंत्रिणे तस्य चारैरि" ति¹⁰ प्रथमाङ्क-प्रस्तावनानुपद-संविधान-मूह्यम्।

प्रा॰ प्र॰ - [संस्कृतच्छाया-—देवी] पश्याऽऽत्मनो भर्तारम् त्रार्यपुलेण परिणीयमानम् । त्रानेन वाक्येन मृगांकवर्मेव मृगांकावलीति स्ट्म-दिग्भवीध्यम् । त्रात एव "एसो जो मित्रांकवंमा, सा मित्रांकावली"ति त्रितीयांके किवनोक्कम् । सांप्रतं श्रामरीः करोतु महाराजः । श्रामरी प्रदक्षिणानि । दीयन्तामाज्य प्रज्विति हुतवहे लाजाः ।

[संस्कृतच्छाया—प्रतिहारी] देव, देवी मातुलस्य चन्द्रवर्मणः प्रधान-दूतेन सहाऽऽर्य-भागुरायणो द्वारे तिष्ठति ।

- 1. V. r. पेच्छ पेच्छ : पेक्ख। 2. V. r. परिशाजन्तं।
- 3. Add. r. श्रज्जउत्त ।
- 4. V. r. दिज्जंदु । 5. V. r. no महाराश्रो ।
- 6. V. r. no अज्जपज्जिति । 7. V. r. हुअवहे ; हुअवहेरा ; होमिज्जंतु ।
- 8. V. r. लाग्रा। 9. V. r. देवीमुखं। 10. P. 19, v. 9.
- 10. P. 119, I. 8.

देवी । अविलंबिदं पविसदु¹।

प्रतीहारी। (^²निष्क्रान्तः)।

(ततः प्रविशति भागुरायणो दृतश्च)।

उभौ। जयतु जयतु शिलिङ्गाधिपो देव:।

भागु। इतो लाटाधिपतेदूतः।

राजा। उपविश⁵। निवेद्यतामपि⁶ कुशलं चन्द्रवर्मणः १

दूतः। देवानुप्रहेण।

देवी । कुशलं 'माद्लाणीए हारलदाए।

दूतः। अथ किम् ?

देवी । अवि सुमरेदि मे⁸ गुरुजणो १

दूतः। आत्मापि विस्मर्यते १ (देवों प्रति) मातुल-

च० त०-अत्र भाग्रायण इत्यादीनि नामानि यथोचितं योग-रूढिभ्यामनुसंघेयानि। वस्तुतस्तु न नाम्नि विप्रतिपत्तिः। अत एव डित्थादि-नामानीति विशेषज्ञाः। अनेनैवा-ऽऽशयेन ''प्रतीक-वृत्त्या विहित-चारु-नाम्नो हरदासस्ये"ति प्रस्तावना-गर्भ कविरवादीत्। लाटाधिपतेश्चन्दवर्मणः ।

"में स्मरती"ति "मातः स्मरती"ति¹⁰वदिदं द्रष्टव्यम् । अत एव "श्रातुः स्मरन्नि"नि नाथचर्ण-ज्याकृत-भारत-चम्प्वाम्।

आत्मेति। त एव यूर्यं यूर्यमेव त इति भावः। "दिष्ठ्या दैवादि"ति रभसः।

प्रा॰ प्र॰-[संस्कृतच्छाया-देवो] त्रविलंवितं प्रविशत

[संस्कृतच्छाया—देवो] कुशलं मातुलान्या हारलतायाः ।

[संस्कृतच्छाया—देवी] श्रिप स्मरति मे गुरु-जनः।

- 2. Add. r. तहत्ति । 3. V. r. जयति जयति ; जयतु । 1. V. r. पवेसेहि ।
- 4. V. r. कलिङ्गाधिपः ; धिपतिः । 5. V. r. उपविश्य ।
- 6. V. r. मिं। 7. Add, r. मे।
- 8. V. r. म і

- 9. P. 15, 1. 5.
- 10. Pāṇini, 2.3.56.

पुत्र-जन्मना दिष्ट्या वर्धसे। (सर्वे हर्षं नाटयन्ति)। संदिष्टं चारमत्स्वामिना

निःस् नुना प्राक् परिकल्पिताऽभून्मया मृगाङ्काविलरेक-पुतः । पुतावकल्पच्छलतोऽथ भेयमानायिता वः सचिवोत्तमेन॥१९॥

जातः सम्प्रति मे कुलैक-तिलकः पुतस्तदेषा त्वया भव्या कान्तिमती कलासु कुशला केलि-प्रिया नीति-भृः। दैवज्ञोदित-चक्रवर्ति-गृहिणी-भावा मृगाङ्कावली देया कस्यचिदिन्दु-सुन्दर-यशःपूतस्य[®] पृथ्वीपतेः॥२०॥

च० त०—िनिरिति । निःसुनुना पुत्र-रिहतेन मया प्राक् पूर्वं मृगांकाविष्ठः । "आविष्ठ रावली"ित द्वि-रूपः । परिकल्पिता पुत्रीति शेषः । इयं पुत्र्येव एकः मुख्यश्चासौ पुत्रः सन् स्थित इति शेषः । अथ अनन्तरं सेयं पुत्रीति किल्पिता मृगांकाविष्ठः । पुत्र इति अवकल्पः कल्पना सैव छलं व्याजः तस्माच्छल्तः छलाद्धितोः वः युष्माकं मिन्त्रश्लेष्ट्रेन आनायिता । तथा च देवी-संबन्ध-स्नेह-संदर्भ-वशादप्रकटित-पुत्रीत्वं यथा तथा पुत्र इत्येव सेयं मंत्रिणा राज-दर्शनायाऽऽनायितेति भावः ॥१६॥

ततः किमित्यपेश्रायामाह जात <u>इति । "भव्यं कुशल-रम्ययोरि"ति</u> सारस्वतः । कलासु विद्यासु । केलयो लीलाः प्रिया यस्याः । <u>नीतेः</u> कामन्दक्याः, <u>मूः</u>

प्रा॰ प्र॰—परिकल्पितेति पुत्नीत्वेनेति भावः। इयम् एक-पुतः। ममेत्यध्याहारः। अवकल्पः कल्पना ॥१६॥

कस्यचिदिति, कस्मैचिदिति यावत्। अत एव ''कस्य ददाती''ति कादम्बर्याम्।

^{1.} V. r. रेवः पुत्रः ; रेव पुती ।

^{3.} V. r. पूरस्य ।

भागु। (स्वगतम्) फिलतं नो नीति-पादप-लतया धिया। विदृ। (हस्तमुद्यम्य) भो दिण्णा परिणीदा अ एसा। किं ण पेक्खिस पओट्ट- सिट्टिद्र-रत्त-सूत्त -कंकणं पिअवअ-स्सस्स मिअं कावलीए अ, मण्डिदं दीक्खिदं वरं इत्थिअं अ'। (सर्वे विस्मयन्ते)।

देवी। (जनान्तिकम्) पेक्ख देव्व-दुव्विलसिदाइं । जं मए केलि-क्कमेण । अलिअं परिकप्पिदं । तं सच्चत्तणेण परिणदं। भोदु एव्वं दाव। (प्रकाशम्) मादुल-सन्देसमंतरेण वि मए परिणाविदा एव्व एसा।

सा । एषा यस्य भार्या स चक्रवर्ती भविष्यतीति भावः ॥२०॥

नो इत्येकाक्षरे ध्वनिः। सद्वितीये द्रविड-भाषया परिहासः।

प्रकोब्ठे स्थितं च तत्। ''प्रकोष्ठस्तस्य चाष्यधः'' इत्यमरः। ''वामं प्रकोब्ठेऽपिं-ते''ति कालिदासः।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भो दत्ता परिणोता चैषा । किं न पश्यिस, प्रकोष्ठ-संस्थित-रक्क-स्त्र-कंक्णं प्रिय-नयस्यस्य मृगांकावल्याश्च । मण्डितं दीच्चितं वरं स्त्रियञ्च । मण्डितं दीक्षितञ्चे ति स्त्रीपच्चे [ऽिष] योज्यम् । इत्थिअमिति निर्देशः स्त्रीत्व-प्रकटनाय कृत इति बोध्यम् । वरं इत्थिअ अ किं ण पेक्स्वसीत्युभयत क्रियान्वयः ।

[संस्कृतच्छाया—देवी] पश्य देव-दुर्वित्तसितानि । यन्मया केलि-क्रमेणालीकं परि-कल्पितं तत् सल्यत्वेन परिणतम् । भवत्वेवं तावत् । मातुल-सन्देशमन्तरेणापि मया परिणायितैवैषा ।

V. r. प्र्योहे ; प्रयोठे ।
 V. r. दर ।

^{3.} V. r. मुक्त । 4. Add r. करं। 5. V. r. मी यंकावली ।

^{6.} V. r. किदं। 7. V. r. वरइत्तियां। 8. V. r. विस्मयन्ति।

^{9.} V. r. दुक्क लिदाइं।

^{10.} V. r. किलंतगोगा ; कम्मत्तगोगा । 11.

^{11.} V.r. पडिकप्पिदं ।

दूतः। देवि, भवाद्दशीनां बुद्धयो यद्दच्छयापि प्रवृत्ताः कार्यमनुरुन्धानाः परिणमन्ति ।

विदू। (जनान्तिकेन) भो, देवी एव्य पुरो वयसिदा । राजा। तथैव। अनुगुणं हि दैवं सर्वस्मे स्वस्ति करोति। देवी। (जनान्तिकेन) हला अह्मे कज्ज-वाहिरिछीओ², एदाणं उण साणुबंधाणं रस -पपंचो ।

मेखला। जधा एव्य देवीए महानुभावत्तणं आंगीकिदं तह एव्य णिव्याहं करीअदु । किंगदे सिलले सेतु-बंधेण १ किं वा वृत्ते विआहे णक्खत्त-परिक्खाए १

च० त०--यरच्छया सन्देह-भावेनापि। अनुरुन्धाना अनुसरन्यः।

"प्रथमं पुर" इति समासः। व्यवसिता उद्युक्ता।

खस्ति क्षेमम्।

एतयोः राज-विदृषकयोः। रसानां शृंगार-गोष्ठीनां प्रपंचो विस्तारः।

वृत्ते अतीते। "गतं तु गतमेव ही"ति भावः।

प्रा॰ प्र॰ -[संस्कृतच्छाया-विदूषकः] भो देव्येव पुरो व्यवसिता ।

[संस्कृतन्छाया—देवी] हला, वयं कार्य-वाह्याः, एतयोः पुनः सानुबन्धयो रस-प्रपन्धः। वाहिरिह्यीओ इति देशीयः शब्दः।

[संस्कृतच्छाया—मेखला] यथैव देव्या महानुभावत्वमङ्गीकृतं तथैव निर्वाहः क्रियताम् । निर्वाह इति, त्यारब्ध-कार्य-पार-गमनिमिति यावत् । किंगते सित्तिले सेतु-बन्धेन । किंवा वृत्ते विवाहे नक्तत-परीक्तया ।

^{1.} V. r. देवीए पच्चंगिरा पिडदा ; देवीए पचलंका पिडदा ; देवी एसा पच्छात्तावे पिडदा ।

^{2. .}V. r. रित्तीत्रो ; रिदीए ; add. r. भामिदात्रो । 3. V. r. एस ।

^{4.} V. r. पबंधो। 5. V. r. निव्वाहोस्रदु। 6. V. r. गदे।

विदृ । अँहो अमच्च-चूडामणे, अहिणव-चाणक, भअवं अधाउराअण, एसा वि कुवलअमाला पिअ-वअस्सस्स एव्व, जदो महामुणिणो उव्वं भणंति —

भजा दासोअ पुत्तोअ णिद्धणा सअला वि ते । जं दे ममभिगच्छन्ति जस्स दे तस्स तं धणं ॥२१॥ दृतः । अहो ! स्मृति-वैशद्यं नर्म-सचिवस्य चारायणस्य । भागु । यथाह चारायणः । किं न्वनेनैव कङ्कणादिना " देवी 11 परिणाययत्येनामपि 12 ।

च० त०—"चाणक्यो नीति-पारग" इति स्मरणात् । एवं वक्ष्यमाण-प्रकारेण ।

भार्येति नितरां धनं येषां ते निर्धनाः अधिक-धना इति यावत् । निर्गत-धनाश्च

ये यस्य देशम् अभिगच्छन्ति ते सकला अपि । तस्य राज्ञः । तत् प्रसिद्धं शास्त्रोक्तं
वा धनं धनवद् रक्षणीया इत्यर्थः । "तिमि"त्यत्र "णिमि"ति पाठे निन्वत्यर्थः ।

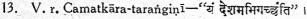
"ननु निश्चय" इति जयः। तथा च प्रकृते कन्यायाः परकीयार्थतया चिराद्र-श्चिता कुवलय-माला न्यायतो वयस्यस्यैवेति भावः। च एकः पूरणे ॥२१॥ नर्म-सचिवस्य परिहास-सहायस्य। स्मृतिषु वैशद्यं पाण्डिल्यम्। "सचिवस्तु सहाये चे"ति "विशदौ पट-पण्डितावि"ति सद्राच्युतौ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतन्छाया—विदृषकः] श्रंहो श्रमाख-च्डामणे, श्रभिनव-चाणक्य, भगवन् भागुरायण, एषापि कुवलय-माला वयस्यस्यैव । यतो महामुनय एवं भणन्ति,

भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सकला त्र्यपि ते।

यं ते समभिगच्छन्ति¹³ यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥

^{8.} V. r. वैशार्य; add .r. महाराज । 9. V. r. पुनरनेनैव । 10. V. r. कङ्क्योन । 11. V. r. देवि । 12. V. r. परिगाययैनामपि ; परिगापयैनामपि ।

^{1.} V. r. भो। 2. V. r. अहिएाव-चाराको भवं। 3. V. r. मुणिराहिन।

^{4,} V. r. मंत्रयंति। 5. V. r. ते। 6. V. r. समि। 7. V. r. ते।

विदू। जह समत्थेदि महामच्चो । (कुवलय-मालाया हस्तं गृहीत्वा राज-हस्ते विनिवेश्य) एषा सालभज्जा अद्धभज्जित वुज्झिदि भवदो उण सअल-भज्जा संवुत्ता। (सर्वे हसन्ति)।

देवी। (सविलक्षं समयते)।

विदू । (चेटीः प्रति) भोदीओ ! णच्चध, गाएघ अहं पि निचरसं गाइरसं । जदो विआहे संपदं सवुत्तं । (तथा कुर्वन्ति)।

च० त०—अर्ध-भार्येति । छौिकक-व्यवहार-बलाज्ञन-समीपे परिहास-मात्र-कर-णेन हेतुना अर्ध-भार्यात्व-व्यपदेशः । सकल-भार्येति, दैव-योगात् पाणि-प्रहणस्यैव वृत्ततया सुखानुभवाधिष्ठानत्वात् सकल-भार्योत्व-व्यपदेशः । पूर्ण-भार्या जातेति भावः । "सकलाखण्ड-पूर्णादी"त्यमरः । अथ नाथ-चरणाः स्याल-भार्यात्वमर्ध-भार्यात्वं च लौिकक-वैदिक-प्रमाणाभ्यामेव स्पष्टयंति "स्यालाः स्युरिति । स्याल-भार्यायाः अर्ध-भार्यात्वं युक्तमिती"ति । भवत्-परिहास्य-स्याल-मृगांकवर्मार्ध-शरीरत्वात् कुवलय-माला भवतोऽर्धभार्या, संप्रति सकल-भार्या संवृत्तेति पर्यव-सन्नोऽर्थः । सकल-भार्येति ध्वनिः । मातुल-सुतेत्यादि(१) । यथा देवदत्तस्य मातृभिगन्याः पुत्रोपुत्रस्तस्य भगिनीश्राता, तथा मातृ-श्रातुर्मातुलस्यापि, उदर-वन्धुतायाः समानत्वेन अविशेषादित्यौत्तराहाणां भाव इति दिक् ।

प्रा॰ प्र॰—[संस्कृतच्छाया—विदूषकः] यथा समर्थयते महामात्यः । एषा श्याल-भार्या द्र्यभारेति बुध्यते, भवतः पुनः सकल-भार्या संवृत्ता । ''स्यालाः स्युर्धातरः पत्न्या" इत्यमरः । मृगांक-वर्मणः स्यालत्व-विशेषणमिति परिहासोक्तिः । अर्ध-भार्येति ''अर्धो वा एव त्रात्मनः यत् पत्नी''ति श्रुतेः परिहास्य-स्याल-भार्याया अर्धभार्यात्वं युक्तमिति भावः ।

[संस्कृतच्छाया—विदृषकः] भवत्यो नृत्यत गायत, श्रहमपि नर्तिष्यामि गास्यामि च, यतो विवाहे सांप्रतं संवृत्तम् ॥ विवाह इत्यर्थः ।

^{1.} V. r. जहा ; "जह समत्थेदि महामचो" preceded by "देवी"।

^{2.} V. r. भो जागावदेगा; भो जगावदो। 3. V. r. उचिदि।

^{4.} V.r. गाएध एाचध ; गात्रह एाचह। 5. V.r. गाइस्सं एाचिस्सं।

^{6.} V. r. विश्राह-संपुडो वृत्तोति ।

मृगा। (अपवार्य सहर्षम्¹) ²कुवलअमाले! परिरमसु³ म' कलत्तं भविअ सवत्ती संवुत्ता⁴।

भागु । (दक्षिणाक्षि-स्पन्दं सूचियत्वा जनान्तिकेन) न जाने कि' पुनर्हर्षं -कारणम्

प्रविश्य—प्रतीहारी। देव! वच्छाहिव⁶ सेणावदिणो आअदो कुरंगओ लेह-हत्थओ दुआरे चिट्ठइ।

भागु । प्रवेश्यताम् ।

प्रति । तथा⁸ (निष्क्रान्ता) ।

ततः प्रविशति कुरङ्गकः । (प्रणम्य) जेंदु भट्टा । (लेखं प्रक्षिपति)।

भागु । गृहीत्वा वाचयति—

च० त०—अपवार्य रहसि । कछत्रमिति पूर्वं मृगांक-वर्मेति मम अलोक-नाम-द्शाया-मिति भावः ।

वत्साधिपेति राजानं प्रति संबोधनम् । वत्सा नाम देशाः ।

प्रा॰ प्र॰ — [संस्कृतच्छाया — मृगाङ्कावली] श्रयि कुवलय माले ! परिरंभस्व मां, कलतं भृत्वा सपत्नी संवृत्ता ।

[संस्कृतच्छाया—प्रतीहारी] देव वत्साधिप, सेनापतेरागतः कुरंगको लेख-हस्तो द्वारे तिष्ठति ।

[संस्कृतच्छाया -- प्रति] तथा।

[संस्कृतच्छाया - कुरङ्गकः] जयतु भर्ता ।

^{1.} V. r. सेर्घ्येव। 2. V. r. add. r. एहि। 3. V. r. परिरभस्स ।

^{4.} V. r. संवृत्तासि। 5. V. r. पुनरन्यद्पि हर्ष।

^{6.} V. r. सिरिवत्साहिहेश्च ; सिरिवत्साहिह । 7. V. r. प्रवेशय तम् ।

^{8.} V. r. जेदु जेदु। 9. V. r. no तथा।

स्वस्ति श्रीमत्त्रिपुर्यां विहन-करसुता-वीचि-वाचालितायां देवं केयूरवर्षं विनय-नत-शिराः सर्व-सेनाधिनाथः। श्रीवतसो वातसगुल्मिर्मुं रज-जनवधू-लोचनैरच्यमाने पाद-द्वन्द्वारविन्दे प्रणमित रचयन्नञ्जलि मृिश्च भक्तया ॥२१॥ श्रेयोऽन्यत कार्यं च लिख्यते—खलचुरि -कुलैक -तिल-कस्य प्रसादेन, भागुरायणस्य मित-वैश्चेन मादृशां च पदाति-लवानामादेश-निर्वहणेन प्राची-प्रतीच्युदीची-दिग्विलमे न सर्व एव राजानश्रण्ड-वृत्तयो दण्डोपनताः स्थिताः, केवलमवाचीक्षिति-पतयो दृष्यन्ति स्म । तन्नापि विनिवेद्यते । तत्कुल्यापहत-राज्यः

च० त॰ — स्वस्तीति आरंभ मङ्गलम् । श्रीमती चासौ "त्रिपुरी चौज्ञियन्यपी"ति नन्दी ।

श्रीमत्रिपुर्यामित्रव्यस्तः प्रयोगः ''सर्व-शैठा" इति कालिदासस्येव क्षंतव्यः। ''व्यस्तं विशेषणं चार्वि"ति क्यीनां समयात्। वत्सगुरुमस्यापत्यं वात्सगुरिमः, श्रीवत्सो नाम। ''जनो छोक-समूह्योरि''ति धनंजयः। पादयोर्द्वन्द्वं युगलमेत्रारविन्दं तस्मिन्। केयूर-वर्षं प्रणमिति॥

श्रेयः श्रेष्ठम् । श्रेयोऽन्यदित्येक-पद्-परत्वे ध्विति-दोषात् कवेरचातुर्थम् । चण्ड-कृत्तयः उद्धत-स्थितयः । दण्डे शिक्षायाम् उपनता उपनम्नाः । अवाच्याः दक्षिण-दिशः ।

प्रा॰ प्र॰ — तुह्नि-कर-सुता नर्मदा। सुरजाः सुरज-देशस्था राजानः। खळचुरिरिति तद्वंशीयं नाम। आदेशः शासनम्। कुल्यः कुलभवः।

2. V.r. कर्प्रवर्ष ।

^{1.} V. r. श्रीमन्त्रपुर्या ।

^{3.} V. r- वत्सल्यान्म ।

^{4.} V. r. अर्च्यमानः। 5. V. r. करचुलि।

^{6.} V. r. No. क़लैक।

^{7.} Add. r. पार्थिवस्य तव ।

^{8.} V. r. दिग्विभागे।

^{9.} V. r. दश्यन्ते ।

कुन्तलाधिपतिर्वीरपालो नाम¹ देवं शरणमागतो देवादेशाच्च तं पुरस्कृत्य वयं पयोष्णी-परिसरे समावासिता:। तत्न च कार्णाटो युद्ध-नाट्यो चतुरतर-मितः सिंहलः सिंहकर्मा पाण्डपश्चण्डासि-यष्टिमेलयन-रपितः कार्मुक-प्रौढ-वाहुः। आन्ध्रो नीरन्ध्र-सारः समर-मुवि परः कुन्तलः कुन्तशाली किं चान्यत कोङ्कणाद्या अपि नरपतयः

संयताः शक्तु-वृत्तिम ॥२२॥ अत्रान्तरे तैः सहास्मदीयानामपि महान् संरम्भः प्रवृत्तः । राजा । समर-भुवि । निसर्गोद्भटा एव कण्टकाः ।

च० त०—हप्यंतिस्म गर्विना बभूवुः। तत्र तेषु विषयेऽपि। कुल्याः ज्ञातिः। परिसरे समीपे। केऽपि राजानः समावासिताः स्थापिताः। तत्र तेषां मध्ये।

कार्णाट इति । कानडा "अंगम" इति महाराष्ट्राः । सिंहल-देशाधिषः मलयाद्रि-स्थित-नृषः । आन्ध्रो गोलकुण्ड-वासी । नीरन्ध्रः सान्द्रः सारो बलं यस्य । परः श्रेष्ठः । कुन्तः प्रासः । "वची" इति महाराष्ट्राः । नरपित-शब्दस्य पुनकक्तिः । संय-वृत्तिं समुद्रय-स्थिति संयताः संकेतेन प्राप्ताः । "संकेतेऽपि च संयम" इति नानार्थ-

प्रा॰ प्र॰—संघ-वृत्ति संयताः एकी भूता इति यावतः । कण्टकाः लुद्र-शलवः ।

1.	V. r. No नाम ।		2.	V. 1	ः तीरे ।		The second secon
3.	V. r. तदा।		4.	V. 1	• तन्त्रे	10 31	
5.	V. r. मुरल-परिवृढः ।	6. V	. r. सुरः ।		7.	V. r. 3	न्तलेशः ।
8.	V. r. किं चान्ये।		V. r. संग				
10.	V. r. बलानां समर संमदी					· r. कर्म	शि।
	V. r. कार्गाटाः ।						

भागु । वाचयति । तत्न च
प्रेयान् मे दन्तिदन्तप्रवसदमुरयं वह्नमो मे विपक्षः
कुन्तप्रोतोऽपि योऽयं सरित मम रुचिस्ताण्डवी यः कबन्धः ।
अलास्मत्प्रेम बद्ध-भ्रुकुटि-मुखमिदं यस्य त्रूनेऽपि कण्ठे
युद्धे देवाङ्गनानामिति वर-वरणे न श्रुताः केन वाचः ॥२३॥
किं च बहुना¹ तान्वि°जित्यास्माभिः स्वराज्ये वीरपालोऽभिषिक्तः । शेषः कुरंगक-मुखादेवावगन्तव्यः ।
कुर । देव पट्टए घट्टस्स वि मे मुहे अत्थि ण वाणी ।
राजा । लेख-मुखा एव लेखवाहा भवन्ति ।
भागु । तद्युना

च० त०—प्रेयानिति । ढंतेन दंत-प्रहारेण प्रवसन्तो गच्छन्तः असवः प्राणाः यस्य । अयं प्रेयान प्रियतमः । कुन्तः प्रोतः स्यूतो यस्मिन । विपक्षः शत्रुः । यः सरित गच्छिति अयं मम बद्धभः । अत्र अस्मिन मम-रुचिः प्रीतिः । कुन्नेत्याकां- क्षायामाह यः कबन्धः ताण्डवं नटनमस्तीति ताण्डवी । अत्रेत्यर्थः । युद्धे कण्ठे त्रुते-सत्यपि । इति एवं वराणां युद्ध-हत-नूतन-सुराणां वरणे देवांगनानां वाचः । केन न श्रुताः, सवैः श्रुता इत्पर्थः ॥२३॥

प्रा॰ प्र॰—कुन्तः प्रासः । "कबन्धोऽस्ती क्रिया-युक्तमपमूर्ध-कलेवरिम"त्यमरः ।
[संस्कृतच्छाया—कुरङ्गकः] देव, पृष्टके घृष्टस्यापि मे मुखेऽस्ति न वाणी ॥
पृष्टकं मरीच्यादि-पेषण-साधनीभूता चतुरस्र-शिला । "पाटे"ति महाराष्ट्राः ।

^{1.} V.r. कि बहुलिखितेन। 2. V.r. तानव। 3. V.r. शेषं।

^{4.} V. r. गन्तव्यम् । 5. V. r. भट्टा पडहस्स विश्व मे मुहं श्रात्थ रा उरा वाराी।

आ गंगा-पात-पूत-प्छुत-निलन-तलात् पूर्वत स्ताम्रपण्यी पूतादा दाक्षिणात्यात् तुहिनकर-सुता-बहुभादा प्रतीचः। नृत्यच्चण्डीश-शुण्डा⁴च्युत-विब्धनदी-नन्दितादा च देवः⁵ क्षीराम्मोधेरुदीचः खलचुरि-⁶तिलको वर्तते चक्रवर्ती ॥२४॥ (राजानं प्रत्यञ्जिलं बद्धा) किं ते भूयः प्रियमुपहरामि'। राजा। अतः परमपि प्रियमस्ति ?

च० त०—आ इति। "आ8 ईषद्र्येऽभिव्याप्तौ सोमार्थ" इत्यमरः। गंगायाः पातेन पतनेन पूर्त पवित्रं प्छत-निछनं विह्गत-क्रमछं तछं प्रदेशो यस्मिन । तस्मात् पूर्वतः पूर्वीरूपात् क्षीरांभोधेः। ताम्रपण्यी पूतात् आ दाक्षिणात्याद् दक्षिणदिग्-भवात् क्षीराब्धेः। तुहिनकर-सुतायाः नर्मदायाः वह्नभात् प्रियात् आ प्रतीचः पश्चि-माख्यात क्षीरांभोधेः । विब्धनद्या मन्दाकिन्या नन्दितात् ख-संबन्धेन तोषितात् । उदीचः उत्तराख्यात् आ च श्रीर-समुद्रात् खळचुरि-तिळकः श्रेष्ठः देवः राजा। चक्रवर्ती वर्तते। अत्र क्षीर-सागरस्यैकत्वेऽपि पूर्वादि-मेद-कथनं दिगगुणादि-कृतमित्यसुसंधे-यम्। खळच्रि-तिळक इत्येतद्राषान्वितमपि शिव-मतेऽप्यप्परय-दीक्षितेन (१) "श्रीमान-प्पय्य-दीक्षितो धन्यः" "शिगमनायको" "निजाम-धरणीपाल" इत्यादिवदुररीकरणी-यम् ॥२४॥

अतः वक्ष्यमाणात् परम् अन्यत् प्रियमस्तीति काकः। नास्तीत्यर्थः।

^{. 1.} V. r. प्लुत-पुलिन-तलात्; तटात्। 2. V. r. पर्वतात्।

^{3.} V. r. त्रापूर्वादात्तिसालात् ; पूर्णादा दाविसालात् । 4. V. r. चूडा ।

^{5.} V. r. त्तावदेव। 6. V. r. करचुलि। 7. करोमि।

^{8.} V.r. ''आमीषदर्थें'' etc. III, 3, 240, p 223; the reading is आङ् in all the editions of AK.

^{9.} V. 121 of the Rasa-mañjarī of Bhānudatta—तत् कि राजपथे निजाम-धरणोपालोऽयमालोकितः, p. 190 of Benares edition, 1929.

देवी कोप-कषायितं न¹ गमिता लब्धा मृगाङ्कावली प्राग् गृढापि²मयाद्य³सा कुलपते: पुत्री च पाणोकृता । युष्मन्नीति-बलेन ⁶ तस्य च महासेनापतेर्विक्रमेः संजाता मम चक्रवर्ति-पद्वी किन्नाम यत् प्रार्थये ।।२५॥ तथापीदमस्तु (भरत-वाक्यं)

वामाङ्गं पृथुल-स्तन-स्तर्वाकतं यावद्भवानीपते-र्लक्ष्मी-कण्ठ-परि⁹ग्रह-व्यसनिता यावच्च दोष्णां हरेः।

च० त०—देवीति। कोपेन कषायिनं कालुष्यम्। गृढा अप्रकाशाऽपि। छड्या।
पुत्री कुवलय-माला च। युष्मदिति पूजायाम्। सेनापतेः श्रीवत्सस्य । ["पदवी] पद-मार्गयोरि"ति रत्नमाला। संजाता सम्यक् निस्सपत्नं यथा तथा जाता। एवं सित किं
वास्ति अन्यदिति शेषः। यत् प्रार्थये। अत्र यच्छब्इस्योत्तर-वाक्ये वर्तमानतया पूर्ववाक्ये न तच्छब्इ-नियमः। अत ए"वामाति यत्कृतिरि"ति नाथ-चरण-व्याख्यातभोज-चंप्वाम् ॥२५॥

भरतेति । येन नान्दी कृता तस्य वाक्यमिद्म, "समारंभे च पूर्ती च नियता भरतोक्तय" इति रूपकादर्शोक्तेः ।

स्वाभिमनं प्रार्थयते वामेति। यावत् ¹⁰ भवानोपतेरित्यस्य भवानी-पत्नी-पतेरित्यर्थः। तदेव कवेरचातुर्यं "देवं मृडानीपति" "स्थाने भवानीपतेरि"त्यादि-वदङ्गीकरणोयम्। वामं च तदंगं पृथुलेन विपुलेन स्तनेन स्तविकतं संजात-स्तवकम्। यावत् हरेर्विष्णोः दोष्णां लक्ष्मी-कण्ठस्य परिम्रहे आल्याने। "अङ्कपालो परिम्रह"

प्रा॰ प्र॰-दोष्णां भुजानां । प्राक् मटितीलर्थः । चक्रवर्ती सार्वभौमः ।

- 1. V. r. कथायिता नु । 2. V. r. प्रागृहापि । 3. V. r. ममाद्य ।
- 4. V. r. कुन्तलपतेः। 5. V. r. कलतीकृता।
- 6. V. r. वशेन। 7. V. r. प्रार्थ्यते।
- 8. V. r.no भरत-वाक्यं। 9. हठ।
- 10. But the compound "नवानीपतिः" is quite common.

यावच्च प्रतिमा-प्रसारण-विधि-व्यग्री करी ब्रह्मणः स्थेयासुः श्रुति-श्रुक्ति-लेह्य-मधुरा स्तावत् सतां स्क्यः ॥२६॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति श्रीमद्बाल-कवि-राजशेखर-विरचितायां विद्ध-शाल भक्षिका-नाटिकायां चतुर्थोऽङ्कः॥

च० त०—इति धनं जयः। व्यसिनतेति व्यनिः। रिसकनेति पाठः करूप्यः। च पूर्णे।

यावच वेधसो ब्रह्मणः करो "वेधा द्विभुजश्चतुरानन" इति संसारावर्तः। प्रतिमाप्रसारणस्य विधो विधाने व्यमाविति ध्वनिः।। विधो सक्ताविति पाठः करूप्यः।

तावत श्रुतयः कर्णा एव...शु...॥२६॥

[समाप्ता चमत्कार-तरिङ्गणी]

प्रा॰ प्र॰—प्रसारगामंगुली-पर्वारोहावरोह-सङ्केतः । "ग्रांगुली-पर्व-संकेते यापनं सारग्रं मतम्" इति वामनः । सतां कवीनामित्याशयः । सुक्तयः सुवचनानीति दिक् ॥२६॥

इति महाराज-पद-महनीय-घनश्यामेन विरचितायां शिवरावि-चतुर्थ-यामारन्ध-परिपूरितायां विद्ध-शालभिक्षका-प्राण-प्रतिष्ठा-नाम-व्याख्यायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

[समाप्ता प्राणप्रतिष्टा]